

valóság

A TARTALOMBÓL

Kovács Dávid: Elidegenedés és utópizmus

Csajághy György: Néhány nyelvi és ritmikai összefüggés a magyar népzeneben

V. Molnár László: Az „éjszaka cárja”, Grigorij Patyomkin

Pap Krisztián: A német katonai felső vezetés 1938 és 1941 között (1. rész)

Magyar Kálmán: Rendszerváltás Somogyban I.

Lengyel Ferenc: Kérdések és válaszok a történelem végéről

M. Fazekas Ágnes: Számítógép- és internethasználat tíz év tükrében

Kapronczay Károly: Halálos igazságkeresés

Ferenczi Borbála: Ugye mi jó barátok vagyunk?

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
2

11

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2012. november; LV. évfolyam 11. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: 327-8965
Fax: 327-8969
E-mail: valosag@mail.datanet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Infopress Group Hungary Zrt.
Felelős vezető
Lakatos Imre
vezérigazgató

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatónk:

Nemzeti Kulturális Alap,
Nemzeti Erőforrás
Minisztérium.

Nemzeti
Kulturális
Alap

OTP Bank Nyrt.

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Vigh Károly elnök
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tókéczki László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető:
Czifrik-Keszthelyi Barbara

Elidegenedés és utópizmus

A közösség szerepe Szabó Dezső világképében

Szabó Dezső az 1920-as évek végén közel két évtizedes szép- és tanulmányírói munkásságára visszatekintve joggal tarthatta életműve konstans gondolati elemének az „egyén tagadását”, a közösségi szempont érvényesítését, etikája változatlan lényegének a közösség érdekében mozduló cselekvés imperatívuszát: „A féktelen egyéni princípium ellen kezdett harcom már teljes atmoszférájával benne van 1913-ban megjelent Morál c. cikkemben, melyet később felvettem Tanulmányok és jegyzetek című kötetemben. Egész művészetem, minden tanításom legeltérőbb újságja, legsajátosabb színe az, hogy én tagadom az egyént. Az egyest csak annyiban ismerem el, amennyiben a közösségnek kifejezője, növekvő egészsége és ereje, fejlődési eszköze, termése. Minden csak egyéni, csak önmagáért történő, csak saját csillogásra való szint betegségnek tartok. Ez a gondolat ott van minden más gondolatom tövében, s ez a gondolatom szabja meg az egyén szigorú morálját: úgy élj, hogy életed minden mozdulata élet, erőgyarapodás, termés, egészség legyen a közösség számára. Erre a morálra építettem fel az egész magyar megújodás tervét.”¹

Jegyezzük meg a fenti gondolatok kapcsán azt, amely felett Szabó Dezső, miként utókorának értékelői egyaránt eltekintettek, jelen tanulmány azonban bizonyítani kíván: *Az elsodort falu* megírása előtt született, a *Nyugatban* és a *Huszdik Században* megjelent tanulmányokban az író még nem a magyar, hanem az emberi nem „megújodásának tervét” rajzolta meg. Közösségi identitása, vagyis „Mi-tudata” ekkor még Szabó Dezsőt elsődlegesen az emberiséghez, nem pedig a magyarsághoz kötötte.²

Természetesen az ember nem csak egy „Mi”-hez sorolhatja önmagát, bár rendszerint mindenkinek van domináns közösségi identitása. Szabó Dezső esete annyiban különleges, hogy életművében több közösségi identitás (erdélyiség, kelet-európaiság) megjelent, ugyanakkor meghatározó szerepet a magyarsághoz és az emberi nemhez kapcsolódó „Mi-tudat” töltött be. A közösségi identitás utóbbi két változata közötti egyeztetési szándék végigvonul az életművön, azonban élete két szakaszában más játszotta a domináns közösségi identitás szerepét. Az 1910-es évek legelejétől egészen *Az elsodort falu* megírásáig Szabó Dezső számára a magyarsághoz tartozás periférikus jelentőséggel bírt, „Mi-tudata” az emberi nemhez tapadt. A magyarság tömegeinek háborús szenvedései azonban olyan lelki folyamatokat indítottak el az íróban, amelyek nyomán az elsődleges közösségi identitással a magyarsághoz való tartozás lépett elő anélkül, hogy az emberiség nembeli egységének perspektívája eltűnt volna Szabó Dezső eszmevilágából. Az emberiségtől a magyarság felé történő érzelmi elmozdulásról először *Az elsodort falu* tanúskodott.

A közösségi kötődések illetően átrendeződése azonban nem változtat azon a tényen, hogy Szabó Dezső közel négy évtizeden keresztül, csaknem haláláig az emberi egzisztencia alapkérdéseire adott válaszait a „közösséghez” kapcsolta: világképében a közösség akarata az igazság forrásaként, a közösség érdekében mozduló tett az etikus élet alapjaként, a „közösség örökkévalósága” az elmúlás egyedüli vigaszaként jelent meg.

Írásom első részében (I) Szabó Dezső közösségközpontú világképének kialakulását kísérlem meg rekonstruálni. Ez a lelki és intellektuális kataklizmak által befolyásolt vajudási folyamat a századfordulótól az 1910-es évek elejéig tartott. Céloom, hogy ezt a

vajúdási folyamatot, a gondolatok születésének útját nyomon kövessem. Amit útjelzőként használok, az elsősorban az író önéletrajza, illetve a később született, de témájukban a korszakra visszapiillanó írások, Szabó Dezsőnek a fehérvári tanári évek alatt született publicisztikája, valamint az Eötvös-kollégiumi barátnak, Laczkó Gézának novelláiban megörökített Szabó Dezső-portréja.

Munkám második részében (II) az 1911 és 1916 között elsősorban a *Nyugatban*, illetve a *Husadik Században* megjelent Szabó Dezső-írásoknak az emberiség jegyében álló közösségelvű szemléletét dokumentálom. Ami a korabeli tanulmányokat olvasva szembevető és bemutatásra érdemes, az a tematikájukban annyira szerteágazó írások mögött kitapintható kollektivistá hangoltságú világkép kiforrottsága.

Tanulmányom harmadik részében (III) annak bizonyítására törekszem, hogy ezen világképet meghatározó érték- és célképzetek a két háború közötti időszakban töretlenül megőrizték életirányító szerepüket Szabó Dezső szemében. Változás abból a szempontból következett be, hogy Szabó Dezső meggyőződése szerint immár az „egyén betegségére” a gyógyírt nem az emberiség, hanem a magyarság jegyében kiteljesedő élet jelentette.

Végül tanulmányom záró részében (IV) bemutatom, hogy Szabó Dezső utolsó éveiben miként szakított az élete nagy részét irányító eszmékkal, miként került sor az író részéről a közösségi elköteleződés felbontására.

(I.) A családi otthon sugározta, a szülővároshoz, Kolozsvárhoz kötődő „romantikus mitológia” – miként azt Szabó Dezső nevezte – életirányító szerepe az egyetemi évek alatt megszűnt. Ennek bemutatására, hogy miben is állt ez a „romantikus mitológia”, az író érzéletes leírását hívjuk segítségül, aki a szülői ház szellemét ekképp idézte meg: „Látta szüleit, kik a 48-as idők utáni rajongások templomává dédelgették otthonukat. Látta a „nappali szobát” a hazafias svungok Atyaistenével „Kossuth apánk” patetikus képével. Egy másik képen egy örültségig borzas borbély a földre nagy betűkkel cinoberezi: Hazám! Ez a haldokló Petőfi. Egy másikon hullák, térdeplő emberek s alatta nagy cintányérosan hazafias szavak cascadeja: ez Kossuth imája. Azután a gyűlölet és könnyek vázna: az aradi tizenhárom kivégzése egy önképzőkori ifjú képzeletén át festve. Látta kisgyermek önmagát, amint lélegzetvesztetten nyeli magába Gracza forradalmóját, a lapok úgy sivítnak át gyermek idegein, mint a szaharai szél, és belső zsebébe rejt egy kést, és lelkébe egy esküt, hogy ha valaha találkozik az „áruló” Göргеivel, ezzel a késsel leszúrja... Most választás lesz, és egész éjjel sírva imádkozik szüleivel, hogy az ellenzék győzzön, és végre „megváltsák” ezt a szegény Magyarországot”.³

A budapesti évek során a „romantikus mitológia”, vagyis az édesanya által belénevelt mély felelősségérzet a magyarságért, az ebből kinövő messiási küldetéstudat, miként az édesapának a család minden tagját befolyásoló forradalomkultusza, függetlenségi elkötelezettsége, elveszítette orientáló erejét. Mindez egybekapcsolódott a személyes hit elvesztésével. *Életeim* című önéletrajzában, több évtized távlatából a hit elvesztésének momentumát ekképp idézte vissza: „A másodév elején egyik éjjel, amint ágyba bújtam, életem legnagyobb meglepetése ért. Minden este, lefekvés után elmondtam magamban a gyermekimámat: [...] Már azt mondtam, hogy: adj nyu..., és akkor megálltam. Az a sajtós érzésem volt, hogy egy mély kút fölé hajolok, és hogy egy pénzdarabot dobtam le homályos mélyébe. Vártam, vártam, hogy vagy víz csobbanása hallják föl, vagy a köfenék csattanása. De nem jött hang. És akkor félénken, mint egy leckéjét nem tudó iskolás lányka a tanító felszólítására, egy mondat állt föl bennem: – Jézus! Hiszen én nem hiszek már! Egy percig halálos csend, és valami boltozatos nagy üresség volt bennem. Csak me-

resztettem szemeimet belső homályom felé. Aztán egyszerre éles-világosan láttam: hogy én már évek óta nem vagyok hívő”.⁴

A kolozsvári ideák csillaghullásának éveitől kezdve formálódott ki az emberi természetről rajzolt komor Szabó Dezső-i kép. Az ösztönöknek engedelmessé, nyers érdekei által irányított „emberbestia” az író világgépének ekkor vált haláláig elkísérő elemévé. Szabó Dezső így emlékezett vissza emberképe gyökere átalakulására: „De az emberek mind idegenebbek lesznek számomra. Megláttam őket minden gyökerükben. Olyan aprók, olyan piszkosak és olyan végtelenül szegények. És a végzetes látás már lehetetlenné teszi, hogy mint gyermek és első ifjú koromban: öntudatlanul megajándékozzam őket énem szerinti gazdagságokkal. Egy irtózatossá szabja meg az emberi együttélést: minél apróbb, minél szemetesebb, minél szegényebb valaki: annál jobban érvényesül az ember-világban. Az övék az ország, a hatalom és a dicsőség.”⁵ Az emberek iránti undor azonban Szabó Dezsőnél elkeveredett az irányukba érzett szájalommal. Az elesettek iránti – valljuk meg, minden esetben elvont és személytelen – részvét forrását egyaránt kereshetjük az író veleszületett lelki hajlamaiban, miként az édesanya fiával szemben konkrét áldozatokon elvérző mintaadó életében.

Szabó Dezsőben személyisége alapvonásaként elementáris készletet élt az én és a külvilág közötti falak lebontására, s így a külvilág idegenségének leküzdésére. Első próba vagy ez a Más által zavartalan önlét kivívására, amely azon az úton valósul meg, hogy a Más az Én részévé válik. Szabó Dezső egész életét átszövő élményként beszélt ezen misztikus egyesülésről. Miként önéletrajzában beszámolt róla, gyerekkorától végigkísérte életét ezen kommunikáció a létezés tuskójától megszabadító tapasztalata: „Az árnyékban hevertem, s félig lehunyva szemmel néztem a kertet, az eget, a világot. Igen meg voltam elégedve a világteremtéssel. Nem mozdtam, nem szóltam, nem akartam befolyásolni a dolgok rendjét. Ezek a nagy, termékeny lustaságok egész kisgyermekkoromban kezdődtek, és mai napig is vissza-visszatérnek... És én, mintha nem a tér körülhatárolt valósága lennék, hanem lassú omlása a part nélküli megfoghatatlan időnek: magamban érzek mindent, az őt kitárt érzék minden formátságát, minden formát, színt, hangot, ízt és tapintást. Minden arcot és minden suhanást. Minden bibit és minden örömet. Minden levő az én hullámom, s ölelésemben olyan jóízú a világ. Mert ebben az édes együvé bágyadásban már nem valóság az élet.”⁶ Önéletrajza egy másik helyén önmagáról a következő meghatározást adta: „Tudtam: nincs ember, aki rokonabb legyen a természettel, a jelenségekkel, a dolgokkal, az állatokkal, a növényekkel. Én még nem szakadoztam teljes külön énné a világ húsából, és a nagy egység áramai értett beszéd volt számomra... Talán egy Indiából idegurult testlélek vagyok, és értelmem csakis az ő minden egységes ölében van.”⁷

Nem csodálkozhatunk azon, hogy a transzcendencia lehetőségét elejtő, ugyanakkor az egységvágy büvkörében élő, az emberi természetet sötétnek látó, ugyanakkor a részvét érzésére oly fogékony fiatal ember Schopenhauer filozófiájában találta meg gomolygó érzésvilágának gondolatokba rendezett kifejezését. Nem valamifajta steril gondolati hatásként kell erre a jelenségre tekintenünk, hanem belső készletének találkozásaként: Babits megfogalmazásával élve a testvérek nem elsősorban azért hasonlítanak egymásra, mert utánozzák egymást, hanem mert lelki világuk rokon. Azt mondhatjuk tehát, hogy Szabó Dezső érzésvilága természetes otthonra lelt Schopenhauer világgépteremtő filozófiájában.

Melyek voltak a „frankfurti Buddha” filozófiájának Szabó Dezső számára irányadó gondolati összetevői? Schopenhauer filozófiája az egységkereső metafizikai sugallatnak megfelelően a jelenségek sokfélesége mögött meghúzódó lényegiség gondolatából indul

ki. Szemben azonban a metafizikai monizmus tradíciójával, amelyben a megtalálni vélt egység a transzcendencia felé mutat, Schopenhauernél a világ lényege az egységes „életakarát”, ami azonban semmi másra nem vezet vissza. A világ „a maga minden részének, s alakzatának egész sokaságában” az „egy és egyetlen életakarát jelensége”.⁸A filozófus az akaratot, kielégülést sohasem leelő, önemésztő mohó vágyként írta le. Az egységes életakarát az élet színpadán azonban az egyes individuumokban mint ezen időtlen életakarát „egy-egy külön jelenségében” testesül meg, így az önmaguk fenntartásáért küzdő akaratok egymást emésztve, szükségszerűen szembekerülnek egymással.

A világ ezen vigasztalan képét, a létért folyó harc sivárságát a részekre szabdalt egyetemes akarat önemésztő működését az alábbi módon rajzolta meg fő művében a német filozófus: „Így a természetben mindenütt viszályt, harcot látunk, a győzelem váltakozását, s éppen ebben ismerhetjük fel még világosabban az akaratra jellemző belső, önmagával való lényegi kettősséget... Ez az általános harc a legvilágosabban az állatvilágban válik láthatóvá, melynek tápláléka a növényvilág, s ahol ugyanakkor minden állat is megint zsákmánya és tápláléka lesz egy másiknak... Ekképp minden állat csak egy másik, idegen állat állandó felszámolása révén őrizheti a maga meglétét; így az akarát, az élni akarás mind egyre önmagát emésztí, s különböző alakokban önmaga tápláléka, míg végül az emberi nem... maga is harcban, akarata önmeghasonlásában nyilvánul meg a legborzasztóbb egyértelműséggel, s lesz *homo homini lupus*.”⁹

Schopenhauer a részvét tapasztalatában ismerte fel a kiutat az egymással ellenséges egoizmusok világából. A részvét élményében a másoktól elhatároló önállóság meggyengül, az ember rádöbben a többiekkel való lényegi azonosságára, arra, hogy mindannyian ugyanannak a vak akarathoz a megnyilvánulásai. Ezzel a valóságot elfedő „maja fátyla áttetszővé vált”, az éntre szakítottság, vagyis a „principiium individuationis csalképrendszere” megszűnt. A részvét-szeretet művét gyakorló ember „önmagát, saját énjét, a maga létező akarátát ismeri fel minden lényben”.¹⁰ Schopenhauer ezen részvétfilozófiájából jutott el a tagadás filozófiájához. Meggyőződése szerint ugyanis a szenvedés és részvét unio mysticájának fenti tapasztalata és annak filozófiai reflexiója elvezethet a teljes akarathétküliség, az önkéntes lemondás állapotába.

A cél a kontemplatív-esztétikai eltávolodás a világtól, amelynek elérésével az ember nem kíván részt venni annak forgatagában, csak kívülállóként szemlélődni felette. Ennek az esztétikai távolságteremtésnek az eszköze a filozófiai belátás, és a művészet nyújtotta Szép élménye, ugyanis mindkettő kiemel – még ha időlegesen is – a kínzó lét szorításából, mivel felfüggeszti az éntre szakítottság illúzióját, s így az életakarát zaklatott sóvárgását. Nagyon fontos a későbbiek tükrében hangsúlyoznunk, hogy Schopenhauer megváltoztathatatlanul ítélte a világ természetét, ezért élesen elutasította a világjobbítás aktivista képzetét, miként a szenvedést felszámoló boldog jövő ígéretét hordozó történetfilozófiai víziókat is. A szenvedés enyhítésének egyedüli útját – mint láttuk – a világtól eltávolodó szemlélődésben vélte felfedezni. A teljes felszabadulást azonban csak a halál hozza el, amely véglegesen megszabadít az én, a tudat illúziójától, és felold a világot jelentő egyetemes akarat áramában.¹¹

Az egyetemes évek alatt a Szabó Dezsőt gyötrő világidgenség elhatalmasodó érzése a schopenhaueri filozófia nyelvén nyert kifejezést. Önéletrajzában korabeli érzésvilágáról az író a következő képet adta „De egyáltalán: én vagyok-e még? Amint beléptem Budapestre: nem elveszett bennem a kolozsvári föld, az édesanyám, a temető, a kolégyom erős, tiszta, akaró Dezsője?... Irtóztos rémületben vacogott a gyökereitől eltépett gyermek a halálos megpillantás előtt. Úgy érezte, hogy meglátta a világot, hogy most látja

meg a világot. Nincs én, nincs akarat, nincs cél. Egyetlen, osztatlan, akarattalan vak akarat van: az anyag örök fekete zuhataga, a halál megáshatatlan, mérhetetlen tengere felé: Mi emberek vagyunk a deltái ennek a végtelen világtalan fakadásnak. Nincs külön én, vessző, ember, föld, fa, csillagok: csak az egyetlen, folyton halálba zúduló minden van, s minden életünk az ő mozdulata. Minden ember az egész világegyetem bohóca, s élete, énje, akaratai és célja: az egész világegyetem danse macabre-ja.¹²

Szabó Dezső nem pusztán az akarat metafizikáját, mint a szenvedéssel teli világ magyarázatát, de az arra gyógyírt jelentő esztétikai életszemléletet is a német filozófus gondolati eszköztárából kölcsönözte. Ebben az eszmei vértetben örökíti meg Szabó Dezsőt Eötvös kollégiumi barátjának, Laczkó Gézának *A kollégium Don Quijotéja* című novellája, miként maga az író is úgy jellemezte egyik visszatekintő írásában élete ezen szakaszát, mint amelynek idején „minden akarás nevetségesnek, minden tett hiábavalónak látszott”, s az élet egyedüli megnesesítőjévé a Szép vált, amelyben „mindent testvérenek, magunknak... látunk”.¹³

Szabó Dezső azonban nem tudott véglegesen horgonyt vetni az esztétikai életszemlélet partjainál. A megoldás tekintetében nem elégítette ki a tettek értelmét tagadó, a kín és szenvedés történelmi felszámolhatatlanságát valló, csak időleges enyhüléssel kecségtető schopenhaueri filozófia. Évekkel, majd évtizedekkel később is az akarat és cél nélküliség, a mindent megértés és mindent átélés „szellemi szajhaságaként” tekintett vissza az esztétikai életszemlélet jegyében telt egyetemi éveire: „A sok magára rokonított én között saját énjét elvesztette. Mikor nem nyargalt át idegein az ilyen átélések esztétikai emóciója, üresnek, céltalannak érezte magát. Mert ez a „folytonos megértés” és „mássá élés” megölte akaratát... Úgy érezte, hogy keresztúton álló szellemi szajha, aki örökös meddő ölelésben élvezzi az élet arra menő formáit.”¹⁴

Szabó Dezső feladta tehát az élettől elforduló, a világalakító szándékok értelmét megkérdőjelező „Schopenhauer-i pózt”.¹⁵ Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a „miként élünk” kérdésre adott schopenhaueri válasz elutasítása mellett Szabó Dezső világképének továbbra is meghatározó ihletője maradt a német gondolkodó filozófiája. Az akarat metafizika, az éntre szakítottság meghaladásának vágya, az „emberbestia” képe, a részvét jelentőségét mind továbbható elemei voltak a schopenhaueri látomásnak, amelyek az író világképét haláláig meghatározták. Mindemellett azonban Szabó Dezső olyan eszmei támpontot keresett, amely – Schopenhauerrel szemben – az emberi létezés meghasonlottságának végleges és teljes felszámolását ígérte.

A 19. század nagy történetfilozófiai elképzelései – többek között Auguste Comte rendszere, amely Szabó Dezső útkeresését mélyrehatóan inspirálta – a jövőbe vetített Eszményi Társadalmakban megoldottnak ábrázolták az emberi egzisztencia gyökérproblémáit. Szabó Dezső számára is immár történelmi válságként, pusztán a történelmi fejlődés jelen szakaszához tapadó, a jövőben felszámolható jelenséggént tűnt föl az ember világát átható szenvedés és meghasonlottság, nem pedig az emberi létezés megmásíthatatlan alapadottságaként, miként a schopenhaueri filozófiában, vagy az ember eredendő bűnösségét valló keresztény tanításban. Nyugodtan mondhatjuk, hogy ezen a ponton vált Szabó Dezső világképe utópikus jellegűvé. Ezen kijelentés zsinórmértékéül Paul Tillich azon meghatározása szolgál, mely szerint az utópiizmus olyan haladáselv, melynek célja a történelem azon szakaszába való révbe érés, ahol az élet kétértelműségei, a mindig jelen lévő „létezési elidegenedés” le van győzve.¹⁶

Szabó Dezső a többi embertől elválasztó falak – a principium individuationis börtönének – ledöntését időtleníteni kívánta. Ellentétben Schopenhauerrel, aki a részvéthez és a

művészethez kapcsolta az egység pillanatokra szóló tapasztalatát, Szabó Dezső az utópiák belső logikájának megfelelően a közösség tagjainak társadalmilag biztosított lelki egységében vélte felfedezni a kommunió lehetőségét.

Szabó Dezső a jelent elvetve, a jövőt várva azonosult az európai civilizáció alkonyáról szőtt kultúrkritikai eszmefuttatásokkal. Olyan idő foglyának érezte magát, amelyben a káosz győzelmi tort ült a forma felett, a művészet, a gondolkodás, az etika és a társadalom területén egyaránt. Ezen szellemi anarchia lenyomatának látta az emberi egzisztencia gyökértelenségét, semmibe nem kapaszkodó voltát. Mivel gondolkodásában az emberi egzisztencia válsága a közös világkép, kultúra hiányából lett levezetve, így a válságból kivezető egyetlen utat is egy új társadalmi és kulturális kánon létrejöttében látta. Ennek felismerését az 1906-os párizsi tanulmányútjának tapasztalataihoz kapcsolta. Visszaemlékezései szerint szintén itt ismerte fel a katolicizmusnak a történelemben egyedülálló társadalomszervező erejét: „És itt láttam: ... hogy a katolicizmus, gyermekkoromnak ez a máglyás inkvizíció, Arbuez Péteres, Johanna pápás prikulicsa az embertörténet legnagyobb csodája volt. Hogy örök időkre rátalált az emberi lélek azon törvényeire, melyek alapjai minden közösségnek. Hogy dogma, hierarchia, disciplina nélkül nincs emberi termés.”¹⁷

Szabó Dezső értelmezésében a katolikus középkor mint társadalmi forma azért tűnt fel a létezés ideális keretként, mert intézményeivel, szelleme teremtette lelki egységgel képes volt arra az életorganizátori szerepre, amelynek helye a jelenben betöltetlenek látszott. Feltehetően az a francia intellektuális életben ezidőtájt intenzíven jelenlévő szemlélet is formálta Szabó Dezső eszményeit, amely a katolicizmusban nem a keresztény tanítás hordozóját, hanem egy hierarchikus társadalmi rend kifejezőjét tisztelte. A „kereszténység nélküli katolicizmus” eszméjét hordozó értelmiségiek, mint Charles Maurras, Maurice Barrés, vagy Pierre Lasserre sokban építettek Auguste Comte-nak a múlt század közepéről származó, a katolicizmust magasztaló gondolataira.¹⁸

Szabó Dezső ezektől a hatásoktól nem érintetlenül, egy társadalmi alapú katolikus reneszánsz gondolatával tért haza Párizsból.¹⁹ Ennek a gondolatnak a jegyében telnek az 1906-tól 1908-ig tartó székesfehérvári tanárság éve, miként azt publicisztikája visszatükrözte. A korabeli írásokban sajátos módon ötvöződött a jövőbeli katolikus reneszánsz gondolata az emberiség haladásába vetett hittel, valamint a schopenhaueri ösztönzésű résztvétfilozófiával. A német gondolkodó tanításától azonban eltérően a szenvedés teremtette részvét már nem a cselekvéstől való elfordulás, hanem az emberiség érdekében mozduló tett inspirálója lett. Ezen sajátos eszmei ötvözetre vetnek fényt Szabó Dezsőnek, az ifjú fehérvári tanárnak ünnepi alkalmakkor elmondott iskolai beszédei, amelyeket a helyi lap, a *Fejérmegyei Napló* is közölt.

Szabó Dezső tanítványainak Szent Imre ünnepén a helyes emberi cselekvés, az értelemmel teli élet irányáról a következő lelki útmutatással szolgált: „Nagy lelki öröm, midőn megőrzött lelki erőmmel embertestvéreimnek hasznára lehetek s az én túlradó fiatal erőm mások életének s az emberiség haladásának hatótényezőjévé leszek.”²⁰ Egy másik eseményen pedig ekképp buzdította diákjait: „A te szenvedni képes emberi lelked tevékeny irtalma millió érzésével összefonódik, egygyé testesül az egész emberiséggel. És örök erő lesz izmod minden feszülése, minden segítő gondolatod, melyet mások szenvedésének enyhítésére tettél vagy gondoltál. Mert minden jótett erő a boldogságra, igazságra törekvő emberiség küzdelmében.”²¹ Az Erzsébet királynéval való megemlékezés alkalmával az alábbiak hangoztak el a szenvedésből táplálkozó részvét tettekre mozgósító erejéről: „Ez az a mélységes erő, mely kitágítja éneket, hogy minden szenvedő ember

fájdalmát megértsem. Az én sebeimben érzem meg mások sebeinek sajkását, az én szenvedésem hangolja rá a lelkem az emberi szenvedés minden hangjára... mások fájdalma adja belém azt a hősiesség, hatalmas irgalmat, hogy életem a szeretet, a jóság folytonos cselekvésében éljem le.”²²

Szabó Dezső a *Fejérmegyei Naplóban* közölt írásai nyomán éles sajtópolémiaiba keveredett a város baloldali értelmiségi köreivel, amelynek során keményhangú, zsidóellenes megjegyzései miatt egyházi támogatói elfordultak tőle. Az egyházi köröknek, elsősorban a város püspökének, Prohászka Ottokárnak az ügytől való távolságtartása mélyen kiábrándította Szabó Dezsőt a katolikus klérusból, és egyben a vallott eszmék szögére akasztásához vezetett.²³ A személyes csalódás hatására Szabó Dezső világgképében a katolikus egyház ugyan elvesztette szerepét, mint a remélt új kor, valamint az ideális társadalom kialakítója, de megmaradt, mint inspiráló történelmi minta. A régi ugyan nem tatarozható újjá – szölte Szabó Dezső konklúziója –, de a középkor során a katolicizmus megteremtette társadalmi és lelki egység tanúbizonyságot tesz amellett, hogy egy ilyen egység a jövőben újra megteremthető.

(II.) A fentiekben megkíséreltük rekonstruálni Szabó Dezsőnek a századfordulótól az 1910-es évek elejéig tartó intellektuális útkeresésének stációit, illetve az ehhez kapcsolódó dilemmákat. Mint jeleztük, tanulmányai megjelenésének idejében ezek a dilemmák nyugvóponttra jutottak. Az 1911-től 1916-ig tartó időszakban főként a *Nyugatban* és a *Huszadik Században* publikált írásokból már egy statikus, koherens gondolati rendszer képe tárul szemünk elé, amelynek a schopenhaueri látomás továbbható gondolati ösztetevői mellett a legfontosabb vonása a jövőben megteremtendő, az individualizmus betegségét legyűrő Eszményi Társadalom igénye, valamint a jelent elítélő kultúrkritika. Az Eszményi Társadalom szinonimája azonban már nem katolikus reneszánsz, hanem Szabó Dezső megváltozott politikai orientációjának megfelelően a „pozitív kor”, illetve a „szocializmus”.

A fogalmak felszínén megrekedve persze tűnhet a világgkép alapvető módosulásának, hogy Szabó Dezső immár a katolikus reneszánsz helyett a „szocializmus” eljövételét remélte, azonban valójában az utóbbi is ugyanazt a körvonalazatlan, konkrétumok híján lévő új társadalmi rendet jelölte, mint a katolikus újjászületés. Az Eszményi Társadalom elérésének utópisztikus útja sem változott: a közösség minden tagját egybekapcsoló, s így a szétfutó individuális törekvéseket felszámoló lelki egység, amely a *Nyugatban*, illetve a *Huszadik Században* megjelent szövegekben a környezethez idomulás jeleként már Comte terminológiáját átvéve javarészt „pszichikai egységként” szerepelt. A gondolkodását már a fehérvári évek alatt is uraló haladáshit, emberiségkultusz pedig igazán nem volt idegen a progresszió tábortól. Sőt, a katolicizmus csodálatát is – persze már nem mint élő erőét, hanem a múlt egy darabját – elvileg legitimmé tehetette Auguste Comte-nak a katolicizmus iránti tisztelete, hiszen a francia gondolkodót a *Huszadik Század* köre, valamint Ady²⁴ is nagyra tartotta: „Igen sokan, jó vagy rossz akarattal, állították, hogy minden forradalmi jó akaratom és felégetett hídjaim dacára katolikus, és konzervatív lelki forma vagyok... Különben e váddal már sok olyant is illettek, kik a nagy szociális forradalom élén voltak, többek között Auguste Comte-ot... Miért ne tanulhatna a szocializmus legközvetlenebb jogelődjétől: a katolicizmustól?”²⁵

Szabó Dezső háború utáni írásaiban, még önéletrajzában sem említi Auguste Comte nevét, azonban a *Nyugatban* és a *Huszadik Században* megjelent tanulmányai egyértelművé teszik, hogy gondolatainak, eszméinek mélyen ható ösztönzője volt a francia gondolkodó.

Hogy Szabó Dezső milyen kiemelt szerepet tulajdonított Comte-nak, jól érzékelteti egy idézet a futurizmusról írott 1913-as tanulmányából: „Két monumentális kor közötti alak-talan idők betegei vagyunk. A nagy epika, nagy mitológia szétbomlott – elkészt omladék-kövei még most is koppannak a lelkekben. Az új epika, új mitológia még csak most van ígérkezőben... De az új élet lassan serken elszórt jelenségekben. A leendő mitológia első nagy szentje Auguste Comte. Ő az első, aki új dogmával akar új egységet adni a világnak.”²⁶ Egy másik, Comte esztétikájával foglalkozó tanulmányában pedig a „most alakuló új kor Szent Ágostonának” nevezi a pozitívizmus atyját, hozzátéve ehhez, hogy a „kor a lényegeken azokat az utakat fogja követni, melyeket a hatalmas elme eléje jelölt”.²⁷

Melyek voltak a comte-i rendszer Szabó Dezső számára irányadó mozzanatai? Comte korát válságban vergődőnek látta, amelynek meggyőződése szerint a jelent átható szelle-mi anarchia az oka. Eppen ezért a legsürgetőbb feladatot az emberiséget egyesítő szelle-mi egység megteremtésében ismerte fel. Comte a múltba tekintve a katolicizmusban az em-beri bölcsesség csodás alkotását pillantotta meg, amely dogmaival sziklaszilárd társadal-mi és politikai normákat felállítva letörte az egyéni vágyak és érdekek anarchiáját. A kato-licizmus teremtette társadalmi rendet Comte történelemértelmezése szerint azonban a 14. századtól kezdődően az úgynevezett kritikai korszak számos szelle-mi jelensége, köztük a protestantizmus szétzüllesztette.²⁸ Comte próféciája értelmében a több évszázada tartó széthullási folyamat végén a pozitívizmusra vár a társadalmi kötelek újraterejtése, a közösségi szempont érvényesítése az individuálissal szemben.

Szabó Dezső a jelent elítélő kultúrkritikáját a comte-i történetfilozófiai sémába illesz-tette bele. Az anarchikusnak ítélt jelennek, mint az individualizmus korának gyökereit egészen a reformációig vezette vissza: „A mindent intézményekben objektíváló egyházi monarchikus társadalom ellen három nagy individuális áram jelenik meg, melyek vég-zetes logikus kapcsolatban vannak egymással: a protestantizmus, a karteziánizmus és a romanticizmus. Ezen szelle-mi áramlatok a hit, a megismerés és a morál terén a modern anarchiához vezettek”, ugyanis „mind a három anarchikus princípiumra, a tiszta egyénre épít szociális bizonyosságokat.”²⁹

Szabó Dezső elsősorban a comte-i közösségteremtő „dogma” és az „egyénné betegítő individualizmus” fogalmain keresztül állította szembe a gyűlölt jelent a remélt jövővel: „Dogmát, dogmát a mozaikra tört emberiségnek! Dogmát, mely tüzes szél legyen, s a meddő egyéneket egy új teremtő közé sodorja. Dogmát, mely nagy szeretetet és nagy gyűlöletet adjon az izomnak, mert csak a szeretet vagy a gyűlölet épít.”³⁰

A kívánt szelle-mi egységet megteremtő gondolati rendszert Comte saját filozófiájában látta megtestesülni. Az 1840-es évek elején lezárt monumentális összegző munkájában, a *Cours de Philosophie Positive*-ban írta, hogy a jelenben a vallásos hit hanyatlásával párhuzamosan egyre inkább a pozitív filozófia tölti be ezen egység megteremtőjének sze-repét, s idővel ezen szelle-mi homogenitáson fog nyugodni az egész emberiségre kiterjedő „nagy politikai szervezet” is.³¹ A francia gondolkodónak az 1840-es évek végére tehető „vallási fordulata” nyomán a pozitív filozófia egységteremtő hivatását az „Emberiség vallása” foglalta el. Comte a fő művének tekintett, 1851–1854 folyamán négy kötetben megjelentetett *Politique positive*-ban már a sajátosan értelmezett „vallásban” ismerte fel az egyensúlyt és egységet biztosító jelenséget.

Meghatározása szerint a valláson olyan gondolatrendszert kell érteni, amely áthatja a társadalmi lét egészét, és kötelekként fogja egybe minden tagját. A vallás tulajdonkép-pen a civilizáció egyes szakaszainak megfelelő társadalmi kötelék, funkciója a közösség „teljes egységének” biztosítása.³² Comte-nak a vallással kapcsolatos gondolataira élesen

rávilágít korabeli levelének passzusa, miszerint „a deisták... a vallást isten nevében támadták. Nekünk pedig épp a vallás nevében kell istent végleg trónfosztanunk”.³³ A francia filozófus ennek szellemében vázolta fel az „Emberiség vallását”, mint az emberek között teremthető egység történelmileg végső, tökéletes formáját. Comte „vallásának” közép-pontjában az emberiség, vagyis a „Nagy Lény” (Grand Être) kultusza állt, amelynek nem csak az élők, de a halottak, és a jövőben megszületők is részei. Az ember legfőbb feladata, hogy egyéni késztetéseit alárendelve a „Nagy Lény” szolgálatának, tetteivel az emberiség haladását előmozdítsa.³⁴

Szabó Dezső a fentiekhez hasonló szerepet tulajdonított a vallásnak. Elgondolása ahhoz a 19. századi, Comte-ra visszavezethető, Durkheim nézeteiben kiteljesedő szociológiai tradícióhoz kapcsolható, amely a vallásban nem látott mást, mint társadalmi összetartó erőt, és eredetét is ebből a szerepből vezette le. Az író *JJ. Rousseau érzelmi morálja* című 1912-es, a *Huszadik Században* megjelent tanulmányában a vallást a társadalomnak önfenntartása érdekében kialakított lelki funkciójaként határozta meg.³⁵ Azon megközelítés, amelynek értelmében a vallás lényege maga a funkció, amit betölt, óhatatlanul annak felvetéséhez vezet, hogy miként lehet a vallás által betöltött kohéziós szerepet jobban ellátni, mással pótolni? Ennek lehetőségével Szabó Dezső is számolt: „És vajon minden társadalmi lehetőség nem hit és egyház? Még ha a fejlődés bizonyos fokán e hitből és egyházból ki is hullanak az istenek?”³⁶ A már említett, Comte esztétikai nézeteit bemutató tanulmányban pedig a behelyettesítés műveletét is elvégezte: „A régi vallás helyébe új vallást, az Emberiség vallását kell helyettesíteni” – követte francia mesterét Szabó Dezső.³⁷ Ezek után nem meglepő, hogy az író Comte érdemének tekintette, hogy a szükségszerűen elérkezni vélt új korszak lelki egységét megalapozó új hitnek a centrumába az emberiséget helyezte.³⁸

Szabó Dezső írásaiban az emberiség pszeudo-vallásának igenlése egybekapcsolódott a kereszténység központi fogalmainak valós jelentéséből való kiforgatásával. Az író *Morál* című munkájában az eredendő bűnnek az egyénre szakítotttságot nevezte, az egyénülést bűnnek, a teljes egyéni elkülönülést pedig kárhozatnak: „Az eredendő bűn: az egyén, az én. Kezdetben minden ember az Emberiség volt, mint ahogy a veréb minden veréb. Az első „egyénné, énné” betegedés volt a Bűnbeesés. Az egyénülés a bűn, a teljes egyénné különülés a Kárhozat”.³⁹

Szabó Dezső világgépén belül minden mértékévé a közösségi szempont vált. Szabó Dezső szemében az etikus élet alapját az adta, hogy az egyén mennyiben képes saját énjé kioltásával tetteiben az „Emberiséget élni”, amely a „Megváltás” útja.⁴⁰ Szabó Dezső megfogalmazása szerint az emberi élet értékének „szubjektív mérője: amilyen arányban magadra tudod élni, érteni, szánni az Emberiséget, annyit érsz. Az érték objektív mérője: amilyen arányban jövő vagy az Emberiségben, annyit érsz”.⁴¹ Az igazság fogalma is a közösség, vagyis az emberiség érdeke alá rendelődő. Szabó Dezső számára az abszolút igazságok „ha vannak, hideg csillagok, melyek nem érintik földünk pályáját. Az emberre nincs jelentésük, tehát olyanok, mintha nem volnának”.⁴² Az igazság nem más, mint a „természet praktikus kihasználása, az igazság a legszélesebb emberi szolidaritás, a legmelegebb összefogózás az ismeretlen közepette”.⁴³ Kevésbé lírai módon meghatározva: az „igazság szó alatt ez értendő: a közösség életéhez szükséges termékeny gondolat”.⁴⁴

A művészet, valamint a tudomány életszférái kizárólag mint a közösségi érdekek függvényei kaptak szerepet Szabó Dezső eszmerendszerében. Ezen életszférák, mint a közösség „szerve”, „funkciója”, „erőforrása” jelentek meg Szabó Dezső korabeli tanulmányaiban. A művészet végcélja, hogy „a szociabilitást mind erősebbé tegye az

egyénbe⁴⁵, a művészetben belül az irodalomé, hogy az „egyívé tartozás érzését” felébressze,⁴⁶ a történeti ismeretét, hogy a múltat a közösség „erőforrásává” tegye.⁴⁷ A múlt megismerése továbbá lehetővé teszi, hogy az egyén „lelke magába ölelje az emberiség minden centripetális törekvését, s a múltban megszeresse fejlődése alapját”, vagyis az egységre törekvést.⁴⁸ Jól láthatóan az emberiség, illetve annak vélt érdeke vált minden emberi tevékenység a munkától a múlt megismeréséig végső mozgatójává, valamint az igazság zsinórmértékévé.

Mindezeket túl Szabó Dezső az emberi egzisztencia legszorongatóbb kérdésére, a halandóság problémájára is közösségközpontú választ adott. Mint arra emlékezhetünk, Schopenhauer filozófiája arra tanított, hogy az ember az élet áramaitól önmagát távol tartva várja ki, míg létezése homokórája leperog, s a halállal mint „jelenség” is megszűnjék. Comte filozófiai rendszere ennél némileg biztatóbb képet festett az elmúlástól rettegő emberi lélek számára, azonban ez sem volt több – Miguel de Unamuno kifejezésével élve – a „halhatatlanság árnyékánál”. Comte megkülönböztette egymástól az „emberi létezés” két egymást követő formáját, az „objektív” és a „szubjektív”. Az „objektív létezés” az ember földi életét jelölte. A „vallásalapító” kizárta a személyes halhatatlanság lehetőségét, úgy vélte, a halál az egyén végérvényes megsemmisülését jelenti. Azok számára azonban, akik természetes egyéni önzésüket legyőzve életüket az emberiség szolgálatába állították, a jövő generációk életére kiható tetteikkel az „örökkévaló emberiségben” biztosítják „szubjektív létezésüket”. Szabó Dezső ennek a gondolatnak a szellemében beszélt arról, hogy az emberiség jegyében telt élet „részvétel az örökkévalóságban”, valamint hogy „az örökkévalóság az emberiség”.⁴⁹

(III.) Szabó Dezső világgépének a fentiekben elemzett összetevői azután is megmaradtak, hogy az író szemében – *Az elsodort falu* megírásához kapcsolhatóan – már nem az emberiség, hanem a magyarság töltötte be a par excellence közösség szerepét. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a Szabó Dezső-i Utópia polgárainak köre, vagyis a „közösség” az egész emberiségről a magyarságra szűkült le. Megmaradt azonban a világgép közösségcentrikus individualizmus-ellenes vonása. A két világháború közötti korszakra is igaz a megállapítás, miszerint Szabó Dezső szemei előtt az Eszményi Társadalom utopisztikus képe lebegett, amelyben a közösségi és egyéni célok harmóniáját egy elérhetőnek feltételezett lelki-szellemi egység volt hivatva biztosítani. A korabeli írásokban a comte-i „pszichikus egység” helyét a „faji öntudat” foglalta el.

Szabó Dezső szerint a „faji öntudat” alapja a közösség tagjai közötti ösztönös szolidaritás, amelynek nyomán „az egyén egyetlen individuumnak, egyetlen élő organizmusnak érzi magát összes egyvérű, egypszichéjú, közös eredetű hasonlójával”.⁵⁰ Szembetűnő, hogy a „faji öntudat” ugyanazt a személyiség határait lebontó, a többi emberrel egyesítő varázsförmulának a szerepét töltötte be, mint korábban a katolikus reneszánsz idején a „lelki egység”, vagy a szocialista korszakban a „pszichikai egység”. A misztikus egyesülésben résztvevők köre azonban összeszűkült.

A korábban megismert Szabó Dezső-i „egységhiány” problematika *Az elsodort falutól* kezdődően a magyarsággal került összefüggésbe. Az író gondolatmenete értelmében a magyarság, vagyis a közösség gyökérproblémája a lelki egység, s ebből fakadóan a szolidaritás hiánya. Ez a meggyőződés már *Az elsodort falut* is uralta. A regényben Szabó Dezső több helyen kontrasztba állította a magyarságon belüli kohéziós erők hiányát más népek „dogma” irányított „nemzetvallásával”: „Szerbnek, oláhnak, tónak,

szásznak, zsidónak lenni vallás, melynek fanatizmusa égő tettekbe kergeti hívőjét, hogy mint egy dogma parancsát, végezze feladat-életét vére egyházáért. A magyar... képtelen a tetterre, a célra.⁵¹

A fenti helyzetértékelésből nőtt ki és vált több mint két évtizeden keresztül a Szabó Dezső-i publicisztika visszatérő motívumává a gondolat, hogy miként egykoron az egyház megépítette a maga dogmáit, úgy kell a magyarságnak saját egyházát, dogmáját és hitét megépítenie. Ennek az „új hitnek” volt első hírnöke *Az elsodort falu* paradigmatis hősé, Bőjthe János: „a megrabolt, kipumpolt, szétroncsolt magyar fajnak egy új hit, egy új fanatizmus fog egységet adni: a magyarságé”.⁵² Ugyanez a gondolat egy 1941-es tanulmányban a következőképp szerepelt: „Amint az egyházatyák és az egyház doktorai századokon át megépítették azt a csodálatos szellemi épületet, mely a katolicizmus élete, ereje, örökkévaló egysége: úgy kell nekünk... megépítenünk a magyar élet dogmáit, hitét, ideológiáját, feladatainak roppant szövedékét, a szerves magyar célok és a magyar lélek erőinek egységében.”⁵³

Sokatmondó, hogy a középkori egyház, a katolicizmus továbbra is inspiráló történelmi mintaként szerepelt Szabó Dezső írásaiban, igaz, már nem a szocializmus, hanem a magyarság megszervezéséhez. Arra is érdemes utalnunk, hogy a „dogma” fogalma is megőrizte meghatározó helyét Szabó Dezső szótárában, ugyanakkor szerepe az író szándékai értelmében már nem „a mozaikra tört emberiség”, hanem a „szétroncsolt magyarság” egységbe hívása. Végül jegyezzük meg az idézet kapcsán azt, hogy Szabó Dezső *Az elsodort falu* megírásától már nem beszél az „Emberiség vallásáról”, annál inkább a „nemzet vallásáról és egyházáról”, a „magyarság hitéről”. A „vallás” ugyanakkor mindkét korszakban megfosztva valódi jelentésétől az emberek közötti erős társadalmi kötelékre utalt.

Szabó Dezső írásaiban a középkori egyház történelmi mintaszerepének kiemelése mellett jól megfér az azon az 1920-as évek közepétől felbukkanó gondolat, miszerint a református egyház szolgálhatna a magyarság „megszervezésének” intézményi keretétül. Az író publicisztikájában az egyház nemzeti-társadalmi szerepvállalásának erősítését szorgalmazta, természetesen saját politikai programja mentén. Az egyházához hasonló szellemben szólította meg a református híveket. Számukra is a „tettekbe épült imát”, a magyarság érdekében történő társadalmi cselekvést jelölte meg követendő útként.⁵⁴ A református egyház instrumentalizálásának gondolata nem volt előzmény nélküli. Háború előtti, 1913-as *A magyar protestantizmus problémája* című írásában Szabó Dezső még a „szociáldemokrácia harcos organizmusát” szerette volna látni a református egyházban.⁵⁵

Ki kell emelnünk, hogy a két világháború közötti időszakban változatlanul érvényesült Szabó Dezső világtérképének egyik fontos motívuma: a gyűlölt és ostromozott jelen, valamint az evilági harmónia ígétét hordozó „új kor” éles szembeállítás. Az előző korszak tanulmányaival szemben azonban a jelen valósága nem az európai civilizáció alakulását elemző kultúrkritikai eszme-futtatás nyomán, hanem a magyarság nyomorúságosnak ítélt helyzete miatt minősült elvetendőnek. Jelen és jövő a magyarság sorsa szerinti éles tagolását érzékletesen fejezik ki Szabó Dezső alábbi sorai, melyekben a közösség sorsára vonatkozó látomását osztja meg olvasóival: „sajátos látomásra tágultak szemeim. Nehéz zúgású rohanó folyón keskeny híd vitt át. Az egyik a jaj-part volt, a halál mezsgyéje, irtózatossá múltunk minden bűnével, gyávaságával, szenvedésével, megraboltságával, a magyar vér és verejték idegen étvágyaknak odapazarolt szörnyű vetéseivel. A másik az élet, a jövő partja, a nap, a szabad mezők, az építésre váró kövek roppant ígétével. Apró

paraszti gyermekek, fiúk és lányok, pipacs- és kalász-koszorús csoportokban ajkukon édes gyermekdallal, félelem és indulat nélkül mentek a sötét partról a tulsó part boldog hívása felé.”⁵⁶

A „Hogyan éljek?” kérdésére adott, korábban megismert Szabó Dezső-i válasz sem módosult. Az embernek úgy kell élnie, hogy „minden mozdulata élet, erőgyarapodás, termés, egészség legyen a közösség számára”.⁵⁷ Természetesen ez a közösség már nem az emberiség, hanem a magyarság. Szabó Dezső szerint az ember annyit ér, „amennyit érte”, mármint a magyarságért „tenni tud”.⁵⁸ Nem igazán különbözött mindez attól a háború előtti kijelentéstől, miszerint „amilyen arányban jövő vagy az Emberiségben, annyit érsz”. Az író csupán az „emberiség” és a „magyarság” fogalmát cserélte fel. Szabó Dezső munkáiban az etikus élet, a helyes cselekvés útjelző csillagaként egyedül a közösség érdeke szerepelt. Ennek a „morális megfontolásnak” logikus végső következtetését mondja ki Bójte János: „ha kell, leszek mocsoktalan hős, vagy ravasz csaló, de feltámasztom a falumat... a cél szentesíti az eszközöket”.⁵⁹

Annak dokumentálására, hogy a közösség életérékének alárendelt igazságfogalom, valamint a művészetet és a tudományt „társadalmi funkcióként” szemlélő felfogás miként él tovább Szabó Dezső szövegeiben, célravezető *Az új magyar történetírás feladatai* című tanulmányának gondolatait megidéznünk. Eszerint a magyar történetírásnak, a múlt búvárlásának nem lehet célja, hogy holmi elvont igazságot hozzon a felszínre, hiszen „egy elvont igazság, mely semmire sem használható: értéktelenebb egy döglött számárnál”.⁶⁰ A történelem haszna, s így a az új magyar történetírás feladata, hogy „felébresztve” a magyarság „életösztönét”, a jövő formálásában támpontot adjon. Érvétele szerint a historiográfia mindig is a hatalmi pozícióban lévő társadalmi csoportok érdekeinek szolgálója volt, azonban ez nem a történetírás torzulását, hanem éppen annak belső lényegét tükrözi. A történetírás nem objektív tudomány, mint azt sokan hiszik, hanem mint minden emberi tevékenység, „csak egyik agyara a törtető embernek”.⁶¹ Nem más, mint egy közösség „életérékének lírája”.⁶² A fentiekből következően a magyar történetírás feladata az, hogy a múlttól formált víziót a „kizsákmányoló osztályok érdek-lírájából a magyarság nagy tömegei legmélyebb életérékeinek lírájává tegye”.⁶³

Szabó Dezső közösségközpontú világképének változatlanágát, ugyanakkor elsődleges közösségi identitásának megváltozását kifejezően érzékelteti a szerző zseni-elméletének metamorfózisa. A háború előtt, elsősorban Babitscsal polemizálva – aki a nagy művész ismérvét a társadalom ideáinak, mint konvenciórendszernek az elutasításában határozta meg – azt hangsúlyozta, hogy a zseni az emberiséget mozgató eszmék művészi megjelenítője: „a zseni az organikus egy emberiség kifejező szerve”.⁶⁴ A két háború között írott *Faj és világirodalom* című tanulmányában a zseninek az „élettani funkcióját” azonban már abban jelölte meg, hogy „faját kifejezze”.⁶⁵

Végül tekintsük át, hogy az emberi múlandóság szorongató kihívására adott Comte-inspirálta válasz: a „szubjektív létezés” gondolata miként jelenik meg és „nacionalizálódik” Szabó Dezső korabeli munkáiban. Szabó Dezső a korszakban fogant írásaiban is elutasította a személyes halhatatlanság reményét. Mint fogalmazott, az ember önmagában mint egyén, pusztán „ostoba talány”, melynek „megoldása a megsemmisülés”.⁶⁶ A „tovaműlő szűk én” számára a semmibe való feloldódás elkerültét a „szubjektív létezés” már nem az „örökkévaló emberiségben”, hanem a „faj halhatatlan egyéniségében” látta biztosított-nak.⁶⁷ Hogy miként képzelte el Szabó Dezső a közösség: a „múlhatatlan faj” jegyében telt élet által megalapozott „halhatatlanságot”, érdemes az írótól hosszabban idéznünk: „Nagy dolog, ha valaki kőben, bronzban, fában, vásznon, szavakban, vagy hangokban múlha-

tatlant épít: de mégis az a legnagyobb: ha emberhússal, emberszívvvel, emberlélekkel épít egy roppant emberkatedrális az időben. Beépíteni milliókat az akaratunkba, bennünk teremtett életformát adni egy történelmi közösségnek, hogy messzi időkig a mi parancsunkat, a mi látásunkat, a mi arcunkat mondja az élet minden elrendezése. Nagy Kristófja lenni a kisdéd, örökké kisdéd millióknak, s gigászi vállainkon átvinni, intézményekbe biztosítva őket, a századok haragjain és kísértésein keresztül!”⁶⁸

(IV.) Szabó Dezső *Életeim. Születéseim, halálaim, feltámadásaim* címre keresztelt önéletrajza, amelyet az író legkedvesebb munkájaként tartott számon, és amelyet a kritikusok pedig a legsikerültebb művének tekintenek, talán a legtalányosabb írása. Az önéletrajz írásának egy évtizede során ugyanis jelentős törés következett be Szabó Dezső világképében, amely hűen tükröződött a munka koncepciójának, az élettörténet elbeszélését irányító értékszempontoknak a megváltozásában.

Nyikolaj Bergyajev írta *Önmegismerés* című önéletrajza bevezetőjében, hogy a múltra való emlékezés soha nem lehet passzív, pontos felidézés, hiszen mindig érvényesül benne „valami alkotó, átváltoztató elem”.⁶⁹ Ez az alkotó-értelmező mozzanat az emlékezés kiiktathatatlan eleme, mivel a múlt mindig az aktuális jelen érzelmi-értelmi kilátóhelyéről mutatkozik meg. Ez óhatatlanul maga után vonja, hogy az idő múlásával az emlékező tudatában az élettörténet bizonyos mozzanatainak jelentősége változhat: egyesek előtérbe kerülnek, míg mások háttérbe szorulnak. Tengelyi László „sorseseeménynek” nevezi azokat az élettörténeti fordulópontokat, amelyek nyomán az életünk jelentésére, értelmére vonatkozó korábbi képzeiteinket átértékeljük. Ez minden esetben az élettörténet és annak foglalata, az önazonosság újrafogalmazását vonja maga után.⁷⁰

Szabó Dezső önéletrajza azért különleges és talányos, mert egy ilyen élettörténeti fordulópont szakítja ketté a mű megírását. Az író 1935 februárjában jelentette meg önéletrajza első részét az általa írt és szerkesztett Szabó Dezső Füzetek 6. számában, és a munkát egészen az 1945. január 13-án bekövetkezett haláláig folytatta.⁷¹ A mű írása közben, 1942 nyarán azonban megváltozott a múltba tekintést irányító perspektíva. Addig az élettörténet szervező elvét a két évtizede kimunkált Szabó Dezső-i önkép, önmitizált szereptudat adta. Az önéletrajz ennek megfelelően 1942 nyaráig arra az alaptörténetre lett felfűzve, amely a magyarság megváltását megalapozó hős-géniusz útját mutatja be az elrendelt küldetés felismerésétől annak beteljesítéséig. Jól tükrözi Szabó Dezső ezen szereptudatát az alábbi részlet, amelyben az író édesanyja alakját idézi meg: „Ó, szent, százszor szent Asszony, egyetlen csodájú Arc! Te minden gazdagságom, minden erőm, minden tisztaságom és hősiességem! ... Ó, anyám, ha a magyarság valaha visszaébred saját lelkéhez, és minden ajándékomban magáévá tesz engemet: a te örök szépségű arcod ott lesz minden magyar ház, minden magyar szív falán. És messzi szívek áhítata fog tisztelni és szeretni: mert a te szereteted lett általam új hit, új út, új haza számukra.”⁷²

A korábbi életelvek átértékeléséről, Szabó Dezső szereptudatának megszüntéről először önéletrajza 1942 nyarán született passzusai tanúskodnak: „Igen, új világ érkezett: megváltás jött a megváltó akaratok számára is. Ha bölcsődben a Végzet tragikus csókja elhívott, hogy a lelkek nagy mozdítása légy. Hogy új értelmet, egészséget, és új életet adj egy közösségnek, új látást a szemüknek, új akaratot a lelküknek, és hősi mozdulást ennek az akaratnak. És ha nem ismernek meg, ha megtagadnak, ha eladnak, ha lusta közönyösséggel fojtogatnak, ha csapra verik erőd lebujszerzéseik számára: te földhöz vered a keserű poharat, szétaposod a töviseket, lerázod a keresztet, és felfakadt sebeidet odatartod az Élet nagy vidámságainak. Mint megbántott király: odamenekülsz ős-szabad

önmagadhoz, csak-énedhez, akit végzet és vér nem kötnek, s mély tárnáid dús ereivel élvezed új létté a millió emlőjú világot. A Golgota összeomlott, a végzet megtört, a tragédia megdőglött: a Poncius Pilátus küszöbén önmagunkká, az Élet, a Föld, az Öröm szeretőivé szabadulnak a krisztusi végzet meggyötörtjei. Aki sokat adott, és nem kapott semmit, aki örök értelmű harchoz hívott, és hadsereg nélkül maradt, aki hős volt, és csak gyávákat látott: azt nem köti többé semmi, és nem tartozik senkinek semmivel. És voltaképpen ki és mi vagyok én most? Voltaképp egyelőre csak egy nagy vidám tágasság, és inkább senki és semmi.⁷⁷³

A szemléleti változás, a közösségi elköteleződés felbontása természetesen nem csak az *Életeim* asztalfióknak írt soraiban tükröződött, hiszen Szabó Dezső megjelent írásai közül is akadtak olyanok, amelyek feltárták a lelki átalakulást. Ezek sorába tartozik az 1943-as cikkeit egybegyűjtő kötet, a *Levelek Kolozsvárra* előszava, amelyben a lelki metamorfózis okairól, valamint a küldetésstudat megszűntének felszabadító érzéséről értekezett: „Körülbelül hatvan éves koromig becsületes szántóvető embernek gondoltam magamat. Húztam a barázdákat, vettem a magot, és hittem egy eljövendő tavasz megfizető bőségében. A vetés ugyan évről-évre nem mutatkozott. De tudtam, hogy egy századokon át elhanyagolt, megrontott talaj rögeit töri ekém... de a munka mind nehezebben ment. A véleményeim mintha a padlásról rám szakadó zsákba varrt hullák lettek volna: mind jobban undorodtam tőlük. Ezelőtt egy évvel aztán egy durva és hülye bántás történt ellenem. S maga az a tény, hogy ez a bántás megtörténhetett: éles meztelenre mutatta, hogy minden vetésem, munkám, egész eddigi életem: egy makacs monománia örült danse macabre-ja volt. Azóta a születés sajátságos folyamatait és lázát élem. A halál teljes volt. Meghalt minden tartalmam, egész énem, melyet az anyacsókban kaptam... Most teremődik egy új világ, egy új én belém.”⁷⁷⁴

Az „új én” a személyes élettörténetet is más, a korábitól eltérő jelentéssel látta el. Az önéletrajzban az 1942-es törés után a szülők, családi környezet ösztönzéseire visszavezetett küldetésstudat a teljesebb élet lehetőségétől elhívó szirénhangként tűnt fel. Az *Életeim* 1944 októberében írott bekezdéseiben a következőt olvashatjuk: „Az emberkémiának micsoda vegyülete lehetett anyám és apám, hogy oly irtózatossá erővel határozza meg életem annak a közösségnek a sorsa, melyhez úgyszólván mindenben oly idegen vagyok.”⁷⁷⁵

A közösség sorsa jegyében telt étellel szemben a teljesebb élet lehetősége, a „családi tűzhely”, valamint az emberek világától távoli, a Természettel egyesülő én kozmikus magányának alakjában jelent meg Szabó Dezső kései eszmevilágában. Immáron készítései tragikus ellentmondását látta abban, hogy az emberek életén, sorsán változtatni kívánó közösségi ösztön együtt élt benne azzal a belső törekvéssel, amely mint jobbik énje sugallata, éppen arra sarkallta, hogy „elfusson az emberektől”, és a Természettel való egyesülés pillanataiban, „az anyagi világ nagy áramaival” eggyé válva találja meg a létezés kinjára a gyógyírt.⁷⁷⁶

A kozmikus magány mellett az önéletrajznak a „sorsesemény” utáni részeiben a teljesebb élet beváltatlan, a jelenben már értelemszerűen realizálhatatlan lehetőségét a család hordozta: „Mint tűzhely a tél didergőjét, hívott a család, a legősibb hívás, melytől emberi ember nem futhat. Hagyni semmibe veszni a gyermekkor mélyéről felpárázó álmokat, nem elegyedni bele az emberi érdekek irtózatossá harcába, nem öngyilkosulni egy teljesen elgyávult közösség bátorságává. Megépíteni egy külön sorsot magamnak, vidám tágas házzal, sokvirágú kerttel, egy közös életritmusú jó feleséggel, s továbbélő gyermekekben építeni be földi örökkévalóságomat.”⁷⁷⁷

Szabó Dezső csaknem négy évtizeden keresztül az emberi egyesülés különböző formá-

ihoz, előbb az emberiséghez, utóbb a magyarsághoz: a „közösséghez” kötötte az emberi egzisztencia alapkérdéseire adható válaszokat. Ennek megfelelően Szabó Dezső világképében a közösség akarata az igazság forrásaként, a közösség érdekében mozduló tett az etikus élet alapjaként, a közösség sorsát alakító cselekedet a „halhatatlanság” egyetlen módjaként jelent meg. A halála előtti éveiben azonban ezen világkép biztosnak vélt oszlopai összedőltek, miközben megmaradt a személyiség falának ledöntésére, az énebezű külvilág megszüntetésére irányuló vágy. Szabó Dezső személyiségének ezen alapkészítése, vagyis a principium individuationis börtönéből való szabadulás vágya életének utolsó szakaszában a Természettel való eggyé válásban találta meg a beteljesülést, még ha ezen beteljesülés lényegéből fakadóan csak ideiglenes lehetett, mint az élet nagy pillanatainak ajándéka.

Erről tanúskodik az egyesülés képeinek megszaporodása az önéletrajzban, valamint a korabeli írásaiban megjelenő gondolatok az „új életét” irányító eszmékről: „Csendes munkában építve meg mindennapi életemet, elkeveredve a természet dolgaival, zongora leszek, melyen a Természet, az anyagi világ játssza meg a maga végtelenbe rezgő dalait. Az emberi problémák, az emberi célok, az emberi akarat doppingjai meghaltak számomra. Teljesen felszabadultam!”⁷⁸

JEGYZETEK

- 1 Szabó Dezső: *A szellemi harc morálja és a pap-ság. Előőrs.* 1928. szeptember 9. 8.
- 2 A közösségi identitás fogalmának alkalmazásakor Jan Assmann meghatározásából indultunk ki, aki azt az egyén „Mi-tudataként”, közösségi „hovartartozás-tudataként” definiálta. Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Atlantisz, Budapest, 2004. 134. 138.
- 3 Szabó Dezső: *Pascal éjszakája. Nem novella.* In: *Nyugat.* 1913. II. 138.
- 4 Szabó Dezső: *Életeim I.* Püski, Budapest, 1996. 448–449.
- 5 Uo. 521.
- 6 Uo. 31–32.
- 7 Uo. 521.
- 8 Arthur Schopenhauer: *A világ mint akarat és képzet.* Osiris, Budapest, 2002. 423. Schopenhauer filozófiájának feltérképezésekor segítségemre volt: Rüdiger Safranski: *Schopenhauer és a filozófia tomboló évei.* Európa, Budapest, 1996.
- 9 Uo. 193–194.
- 10 Uo. 447.
- 11 Uo. 346.
- 12 Szabó Dezső: *Életeim. I.* Püski, Budapest, 1996. 389.
- 13 Laczkó Géza: *A kollégium Don Quijotéja.* In: *Nyugat.* 1909. I. 441.
- 14 Szabó Dezső: *Pascal éjszakája. Nem novella.* In: *Nyugat.* 1913. II. 139.
- 15 Szabó Dezső: *Jamest olvasom* [1912]. In: *Tanulmányok és jegyzetek.* Genius, Budapest, 1926. 202.
- 16 Paul Tillich: *Rendszeres teológia.* Osiris, Budapest, 2002. 621. Egybecseng Tillich meghatározásával, amit Molnár Tamás mond az utópikus gondolkodásról: „Az utópisták nem reformokat kívánnak... Ők valójában az emberi állapot legmélyebb alapjait szeretnék gyökeresen átalakítani.” Molnár Tamás: *Utópia – örök eretnekség.* Szent István Társulat, Budapest, 1993. 15.
- 17 Szabó Dezső: *Levél a fiataloknak.* [1920] In: *Tanulmányok és jegyzetek.* Genius, Budapest, 1926. 9.
- 18 Comte ilyen irányú hatásáról lásd: Michael Sutton: *Nationalism, Positivism, and Catholicism. The Politics of Charles Maurras and French Catholics 1890-1914.* Cambridge University Press, Cambridge, 1982. 11–46.
- 19 Önéletrajzában olvashatjuk: „Egység, egység, egység: ... és felhalványult lelkében a sejtés: nem lehetne-e a magyar katolicizmus reneszánszával megteremteni ezt az egységet?” Szabó Dezső: *Életeim.* Budapest, Püski, 1996. II. 581.
- 20 Szabó Dezső: *Szent Imre ünnepére. Fejérmegyei Napló.* 1907. november 5. 1.
- 21 Szabó Dezső: *Erzsébet királynő emlékezete. Fejérmegyei Napló.* 1907. november 19. 1.
- 22 Uo.
- 23 1920-ból így emlékszik vissza az eseményekre: „És amikor láttam, hogyan hagyott el mindenki... Mikor az Egyház katonája is csak dugva fogott

- kezet velem azért, mert merem keresztény lenni, és nyilvánosan nem ismert, akkor egy kétségbeesett harag telt belém: hát a kereszténység már nem tud senkit hőssé tenni? Hát Európa ragyogó epikája sunyi szepegéssé züllött ezekben a törpékben? És halottnak láttam a világtörténelem legtermőbb erejét. Másban, másban kell egységet keresnem.” Szabó Dezső: *Levél a fiataloknak* [1920]. In: *Tanulmányok és jegyzetek*. Genius, Budapest. 1926. 11–12.
- 24 Ady Comte iránti tiszteletét mutatja *Ady Endre: Comte háza* [1906] In: Vezér Erzsébet (szerk.): *Ady Endre művei. Publicisztikai írásai*. Szépirodalmi, Budapest, 1977. II. 396–397.
- 25 Szabó Dezső: *Az individualizmus csődje*. [1915] In: *Egyenes úton*. Genius, Budapest, 1926. 170–171. 173.
- 26 Szabó Dezső: *A futurizmus: az élet és művészet új lehetőségei*. [1913] In: *Tanulmányok és jegyzetek*. Genius, Budapest, 1926. 159. 163.
- 27 Szabó Dezső: *Auguste Comte esztétikai gondolata*. In: *Huszadik Százd*, 1913. I. sz. 76.
- 28 A történelmi folyamat Comte-féle leírására lásd: Harriett Martineau (szerk.): *The positive philosophy of Auguste Comte III*. George Bell and Sons, London, 1896. 135–199. Comte az 1842-ben lezárt hat kötetes nagy összegző művének, a Cours de Philosophie Positive-nak egy három kötetre rövidített angol fordítása van. Magam is ezt, Harriett Martineau 1853-ban készült átiratát használtam, amiről fontos megjegyezni, hogy a munkát maga Comte hitelesítette. Comte filozófiájának feltérképezésekor a következő munkákra támaszkodtam: Karl Löwith: *Világtörténelem és üdvörténelem. A történelemfilozófia teológiai gyökerei* Atlantisz, Budapest, 1996. 111–134. Zsigmond László: *Auguste Comte. A XIX. század politikai gondolkodásának történetéből*. Akadémiai, Budapest. 1984. Henri de Lubac: *The Drama of Atheist Humanism*. Ignatius, San Francisco, 1998. 131–269.
- 29 Szabó Dezső: *J J. Rousseau érzelmi morálja*. [1912] In: *Tanulmányok és jegyzetek*. Genius, Budapest, 1926. 118–119.
- 30 Szabó Dezső: *A futurizmus: az élet és művészet új lehetőségei* [1913]. In: *Tanulmányok és jegyzetek*. Genius, Budapest, 1926. 162.
- 31 Harriett Martineau (szerk.): *The positive philosophy of Auguste Comte II*. George Bell and Sons, London, 1896. 319.
- 32 Auguste Comte: *System of Positive Polity II*. Longmans, Green and Co., London, 1875. 8.
- 33 *Correspondance inédite. II*. Paris, 1903–1904. 107. Idézi: Henry de Lubac: *The Drama of Atheist Humanism*. Ignatius, San Francisco, 1998. 174.
- 34 Auguste Comte: *System of Positive Polity II*. Longmans, Green and Co., London, 1875. 63.
- 35 Szabó Dezső: J J. Rousseau érzelmi morálja [1912] In: *Tanulmányok és jegyzetek*. Bp., 1926. 123.
- 36 Szabó Dezső: *A középiskola pszichikai megalapozása*. In: *Huszadik Százd*. 1914. 2. sz. 211.
- 37 Szabó Dezső: *Auguste Comte esztétikai gondolata*. In: *Huszadik Százd*. 1913. 1. sz. 79.
- 38 Szabó Dezső: *A futurizmus: az élet és művészet új lehetőségei*. [1913] In: *Tanulmányok és jegyzetek*. Bp., 1926. 159.
- 39 Szabó Dezső: *Morál* [1913]. In: *Tanulmányok és jegyzetek*. Genius, Budapest, 1926. 199.
- 40 Uo.
- 41 Uo. 200.
- 42 Szabó Dezső: *Jamest olvasom* [1912]. In: *Tanulmányok és jegyzetek*. Genius, Budapest, 1926. 203.
- 43 Uo. 204.
- 44 Szabó Dezső: *Az individualizmus csődje* [1915]. In: *Egyenes úton*. Genius, Budapest, 1926. 173.
- 45 Szabó Dezső: *Auguste Comte esztétikai gondolata* In: *Huszadik Százd*. 1913. 1. sz. 81.
- 46 Szabó Dezső: *Irodalom és társadalom*. In: *Huszadik Százd*. 1912. 8. sz. 318.
- 47 Szabó Dezső: *Petőfi művészi fejlődése* [1912]. In: *Egyenes úton*. Genius, Budapest, 1926. 41–42.
- 48 Szabó Dezső: *Auguste Comte esztétikai gondolata*. In: *Huszadik Százd*. 1913. 1. sz. 81.
- 49 Szabó Dezső: *Morál* [1913]. In: *Tanulmányok és jegyzetek*. Genius, Budapest, 1926. 199., 198.
- 50 Szabó Dezső: *A magyar paraszt* [1923]. In: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 185.
- 51 Szabó Dezső: *Az elsodort falu*. Genius, Budapest, 1926. I. 163.
- 52 Szabó Dezső: *Az elsodort falu*. Genius, Budapest, 1926. III. 132.
- 53 Szabó Dezső: *A paraszt-probléma és az irodalom* [1941]. In: *Egyenes úton*. II. Budapest, Püski, 2003. 736.
- 54 Szabó Dezső: A magyar református öntudat mozgósítása [1937]. In: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 302. A kérdérről bővebben Kovács Dávid: Szabó Dezső protestantizmus-szemlélete. In: Kulin Ferenc – Veliky János (szerk.), „Zengett Zionon a szoltár” – A magyar kálvinizmus kulturális és civilizációs hatásai. Argumentum, Budapest, 2010. 160–180.
- 55 Szabó Dezső: *A magyar protestantizmus problémája* [1913]. In: *Egyenes úton*. Genius, Budapest, 1926. 134.
- 56 Szabó Dezső: *Ede megevé ebédem* [1937]. In: *Egyenes úton*. II. Budapest, Püski, 2003. 701.
- 57 Szabó Dezső: *A szellemi harc morálja és a pap-ság*. *Előőrs*. 1928. szeptember 9. 8.
- 58 Szabó Dezső: *Ede megevé ebédem* [1937]. In: *Egyenes úton*. II. Budapest, Püski, 2003. 701.
- 59 Szabó Dezső: *Az elsodort Falu*. III. Genius, Budapest, 1926. 132–133.
- 60 Szabó Dezső: *Az új magyar történetírás feladatai*

- [1928]. In: Az egész látóhatár. Budapest, Püski, 1991. II. 648.
- 61 Uo. 645.
- 62 Uo. 647.
- 63 Uo. 649.
- 64 Babits Mihály: *Irodalom és társadalom*. In: *Husadik Század*. 1912. 6. sz. 805. Szabó Dezső: *Petőfi művészi fejlődése* [1912]. In: *Egyenes úton*. I. Püski, Budapest, 2003. 115.
- 65 Szabó Dezső: *Faj és világirodalom* [1923]. In: *Egyenes úton*. I. Püski, Budapest, 2003. 258.
- 66 Szabó Dezső: *Vádlók és vádlottak* [1922]. In: *Egyenes úton*. I. Püski, Budapest, 2003. 199.
- 67 Szabó Dezső: *Az új magyar történetírás feladatai* [1928]. In: Az egész látóhatár. Budapest, Püski, 1991. II. 650.
- 68 Szabó Dezső: *Életeim* II. Püski, Budapest, 1996. 542.
- 69 Nyikolaj Bergyajev: *Önmegismerés*. Európa, Budapest, 2002. 7.
- 70 Tengelyi László: *Élettörténet és sorsesemény*. Atlantisz, Budapest, 1998. 13–48.
- 71 Az 1942 elejéig megírt részek önálló kötetben is megjelentek 1944-ben a *Bölcsőtől Budapestig* címmel. A későbbi részek azonban nem láttak napvilágot, mivel 1942 nyaratól az úgynevezett ponyvarendelet nyomán a Szabó Dezső Füzetek nem jelentek meg többé. Szabó Dezső szándékai szerint önéletrajza – mint arról egyik vázlata árulkodik – tizennyolc nagyobb részből állt volna. Ebből tulajdonképp tizenegy részt sikerült megírnia, melyek 1913-ig követik nyomon életútját.
- 72 Szabó Dezső: *Életeim. Születéseim, halálaim, feltámadásaim*. I. Püski, Budapest, 1996. 52.
- 73 Uo. 414. 415.
- 74 Szabó Dezső: *Levelek Kolozsvárra és két elbeszélés*. Keresztes Kiadás, Budapest, 1943. 8–9.
- 75 Szabó Dezső: *Életeim. Születéseim, halálaim, feltámadásaim*. II. Püski, Budapest, 1996. 710.
- 76 Uo. 636.
- 77 Uo. 706.
- 78 Szabó Dezső: *Levelek Kolozsvárra és két elbeszélés*. Keresztes Kiadás, Budapest, 1943. 9.

Néhány nyelvi és ritmikai összefüggés a magyar népzeneben

(Néhány nyelvi-zenei-ritmikai összefüggésű adalék a magyar
őstörténet kutatásához)

A magyar őstörténet kérdéseivel számos tudomány foglalkozik. A történettudomány, régészet, néprajz, nyelvtudomány, természettudományok stb. mellett az egyik fontos szakterület az összehasonlító népzene-kutatás. Ma már többnyire elfogadott tény, hogy a különböző tudományok által elért eredményeket nem egymástól függetlenül kell értékelni, hanem sokkal inkább egymással összevetve szükséges kezelni. Számos olyan eredmény létezik, melyek a különböző, sokszor egymástól távol álló (vagy látszólag távol álló) tudományok közt hidat képeznek. Az egymást erősítő közös találkozási pontok egyben rámutatnak a kutatás helyes irányára. E kutatási irányt – a történeti és földrajzi vonatkozásokat feltétlenül figyelembe véve – térben és időben egyaránt szükséges kivetíteni.

A fentiek tekintetében talán nem érdektelen a nyelvi és zenei kutatásokat is összekapcsolnunk, ha arra lehetőség adódik. Érdemes ezt megkísérelnünk még akkor is, ha a két szakterület kapcsolatának nincsenek komoly hagyományai, és kikristályosodott módszertani megközelítései, noha már korábban történtek a mindkét tudományágot érintő vizsgálatokra irányuló kezdeményezések. Az is igaz, hogy a nyelvészet és a népzene-kutatás messze áll egymástól, mert a kutatás módszerei – a szakterületek sajátosságaiból adódóan – többféle tekintetben különböznek egymástól.

Vannak azonban a két tudományt összekötő sajátosságok is. Az egyik legfontosabb az, hogy beszéd és zene egyaránt a közlés (kommunikáció) hordozói. A fő különbség köztük az, hogy a beszédet közvetlenül értelmezzük, ám a zenei közlés tartalma elvontan érvényesül. Mind a nyelvi, mind pedig a zenei kutatások legelterjedtebb módszere az összehasonlító vizsgálatokon alapul. Ugyanakkor maga a cél is kétségkívül hasonló volt, hiszen mind a nyelv, mind pedig a népzene tekintetében a rokon kört keresték, vizsgálták. A XVIII. század első harmadában keletkezett nyelvészeti megállapítások időben megelőzték a zenei kutatásokat.¹ Természetesen az már más kérdés, hogy mely szemszögből, és mennyire tudományosan történtek a nyelvi és zenei vizsgálódások. Az ugyanis nem feltétlenül bizonyos, hogy azonos alapokról és indítatásból, illetve kellő felkészültség birtokában születtek az eredmények. A kezdeti nyelvi összehasonlítások kétségkívül komoly hiányosságokban bővelkednek, s még a képzetlen érdeklődő számára is gyakran tömény dilettantizmust mutatnak.² Ezen kutatások eredményeit nem lehet egyenrangúan kezelni a Kodály Zoltán és Bartók Béla által végzett összehasonlító munkával, melynek biztos alapot képező megállapításai máig ható érvénnyel bírnak.

A kutatások egy további közös útja, illetve valamely átfedése lehet az ún. nyelvi és zenei gyökökből való kiindulás problematikája, ám nyilvánvalóan más fogalmat takar a beszélt nyelv szavainak gyöke, és más jellegűek bizonyos (nép)zenei szerkezeti alapelemek. A kutatást illetően nyelvészet itt is előnyben van, hiszen elég, ha Czuczor Gergely és Fogarasi János munkásságára gondolunk.³ Zenei téren később kezdődtek a

kutatások. Azt korábban is jól tudtuk, hogy léteznek zenei-szerkezeti elemek, melyek az összehasonlítás kiindulópontjai. E körbe illik a magyar népzene ősrétegének a meghatározóan és sajátosan pentatonális, ereszkedő kvintváltása (ritkán kvartváltása) is. Ezt már a népzene-kutatás nagy elődei is világosan látták⁴, bár ez nem vonható közvetlenül párhuzamba a nyelvi gyökrendszerrel. Némiképp már közelebb állhatnak a nyelvészeti szógyökökhöz a magyar népzene dallamvilágának csaknem egészére kiterjedő felfelé és lefelé egyaránt irányuló – bizonyos értelemben dallamgyököt képező – jellegzetes hanglépései, melyek úgyszintén elsősorú összehasonlítási alappal bírnak. Mindezeket a korábbi ismérveket az utóbbi, nagyjából két évtizedben egyes kínai és magyar népzene-kutatók tovább bővítették. A korábbi meglátások továbbfejlesztése többirányú, ám nem mindig ismerték fel a nyelvészettel hasonló célokat, az esetleges közös irányultságot, illetve lehetséges összefüggéseket. Ahol pedig – elvéve – kifejezetten tudatos volt a zene és nyelv kapcsolatának felvetése, ott egymástól teljesen eltérő összefüggéseket vizsgáltak. Ebből adódóan a nyelvi-zenei kutatások még korántsem rendszerezettek, pontosabban szórványosan és egyedi elgondolások alapján fordulnak elő.

Zenei tekintetben kifejezetten „gyökjellegű”, vizsgálatról csak napjainkban hallani. A hagyományos összehasonlító munkához szokott „klasszikus” zenei tanulmányokon művelődött hivatásos muzsikuskak és népzene-kutatóknak talán még nem is igazán jól érthető e bonyolultnak tűnő szokatlanul egyedi módszer, mely a zene „ősnyelvét” van hivatva megkeresni.⁵ A kutatás lényege a különböző népek zenei motívumainak modern matematikai és más tudományokat érintő számítógépes összevetésén alapul. Művelője Juhász Zoltán kutatómérnök és népzene-sz. Elemzésének eredménye – mint munkájának borítóján is olvasható – „meghökkenítő”: *„...az ősnyelvet alapvetően meghatározó formák mind ott élnek a magyar népzeneben ma is, s népzeneink egyszerre tart kapcsolatot az Appalache hegység és Kína, vagy Szicília és a Volga-vidék stb. dallamaival, tehát a Kárpát-medence központi helyet tölt be Eurázsia zenei térképén. Másként mondván: a Kárpát-medence a zenei ősnyelv keletkezési helye.”*

Juhász Zoltán munkája a maga nemében érdekes. Szükségesnek láttam megemlíteni a zenei gyököket kereső tevékenységét, mindazonáltal nem kívánom elemezni.⁶ Pusztán megjegyzem, hogy végkövetkeztetése kísértetiesen közelíteni látszik a mostanában oly divatos (és sajnos az érdeklődők körében egyre terjedő, komoly zavarokat keltő) műkedvelő magyar „őstörténet kutatók” egyik táborának meggyőződését. Az e körbe tartozó, egyre tetemesebb könyv- és cikkhalmaz (különbféle minőséget képviselő) szerzői egymásra licitálva, mérhetetlen bátorsággal felvértezve hatolnak az iszonyú történeti mélységekbe. Szerintük az újkőkor (neolitikum), sőt: a középső kőkor (mezolitikum) több kultúrájának kárpát-medencei ősembere, némelyek szerint pedig már az itt élő az előember is magyarul beszélt volna, következésképp ősmagyaroknak tekinthetők.⁷ Juhász Zoltánnak az a feltételezése, mi szerint a világ „zenei ősnyelve” a Kárpát-medencéből terjedt volna el, nem meggyőző. Vélhetően többféle ősi zenei forma létezett Eurázsiaiban és tágabban az egész világon. Könnyű belátni, hogy bármilyen újszerű is az általa alkalmazott módszer, megnyugtató bizonyosságot aligha kaphatunk arról, hogy sok ezer, vagy több tízezer évvel ezelőtt miképpen hatottak egymásra a zene ősmotívumai.

Az összehasonlító jellegű kutatások nem titkolt célja a magyarság őstörténetének tisztázása. A bonyolult magyar múlt egyik legfontosabb kérdése az eredet meghatározása. A hagyományok, a történeti források, régészeti leletek, s nem utolsósorban Kelet népeinek egyöntetű emlékezete a magyarság eredetét a hajdani nagy lovaskultúrákkal (gyűjtőnévük: szkíta, hun, avar), illetve türk/török és iráni nyelvű népekkel hozza kap-

csolatba. A történeti források részben jól ismertek: ezek a magyar geszták, krónikák, a nyugati, bizánci, kaukázusi, és a különféle ázsiai népekhez kötődő feljegyzések. A XVIII. század első harmadától azonban egyre inkább nyelvészeti megállapítások befollyásolták a korábbi nézetet, majd utóbb egyértelműen a finnugor népekhez kapcsolódó nyelvi összefüggések tükrében vizsgálták a magyarság eredetkérdését.

A XIX. század második felében kifejezetten nyelvi alapon vita kezdődött a finnugor eredet képviselői és a „hagyományos” nézetet vallók közt, melyet „ugor-török háború” néven ismer a magyar őstörténettel foglalkozók köre. Mint közismert, a vita vezéralakjai Hunfalvy (Hunsdorfer) Pál, az általa Magyarországra hívott Joseph Budenz, Vámbéry (Wamberger) Ármin és Szentkatolnai Bálint Gábor voltak. Hunfalvy a magyar nyelvet eleinte a finnugor és a török nyelvek közé helyezte, majd az ugor irány mellett tört pálcát. Vámbéry sem utasította el a finnugor népekkel való érintkezést és a létező nyelvi összefüggéseket, ám a magyarság kialakulása tekintetében a török népekkel való kapcsolatokat tartotta meghatározónak.

A magyarság északi népekhez kötődő eredetfelfogása az 1800-as évek végére lényegében már tényként elfogadásra került, s a korábbi hagyományok lassan elértéktelenedtek. A finnugrista nyelvészet önjelölt elsőbbségén alapuló felfogás elhatalmasodott, s a vezető szerep egyre inkább megkérdőjelezhetlenné vált. Az „akadémikus” véleményet képviselő nyelvészet megkövült nézetű „kemény magja” minden ellentmondó történeti adatot, régészeti, néprajzi, népzenei összehasonlító eredményt és tudományos megállapítást elutasít, agyonhallgat, legfeljebb mellékesnek tekint. Olyannyira, hogy még a képzett nyelvészek más jellegű meglátásait sem veszi figyelembe. A lovasnépek felé mutató kapcsolatok korábbi bizonyosságait pedig másodlagos „hatásként”, „átvételként” kezeli. A finnugristák nagyobb, megegyezésre hajló csoportja a magyarság kialakulásának kapcsán többé-kevésbé elismeri a lovasnépek etnikai többségét és kulturális fölényét. Ennek ellenére ők is az Ural-Altáj térség többségi lovasnépeibe olvadt csekély finnugor kisebbségből vezetik le a magyar őstörténetet. Bebizonyosodott, hogy az antropológia és a genetika⁸ a magyar etnogenezis tekintetében (többféle keveredés mellett is) jól jelzi a közép-és belső ázsiai komponenseket, míg kis mértékben vagy alig mutat finnugor összetevőket. E valós helyzetből fakadó logika fordítva követelné az eredet meghatározását.

Az egyetlen elfogadott, szinte dogmává vált eszme térhódítása nyomán a magyart kizárólagosan a finnugor nyelvek közé sorolták, annak ellenére, hogy pusztán néhány tucat szavunk illetve bizonyos nyelvtani vonatkozások hozhatóak kapcsolatba a finnugor nyelvekkel. Természetesen a problémakör rendkívül bonyolult, különös tekintettel a magyar és a türk/török nyelvek viszonyára. Ugyanakkor nem szabadna elhanyagolni más ázsiai ragozó (agglutináló) nyelvi kapcsolatokat sem. Jelen rövid munka kapcsán lehetetlen kifejteni részleteket. Másfelől nem lévén nyelvész (hanem zenetanár és történész), csak a laikusnak is feltűnő néhány apróságra utalok, mielőtt a szakmámba vágó, bizonyos zenei-ritmikai-nyelvi összefüggést említenék.

Több (már korábban is megfogalmazott) kérdés vehető fel, melyet a finnugor irányultságú nyelvészet megnyugtató válasz nélkül hagyott:

1. Miként lehetséges, hogy a magyar nyelv ún. „alap” finnugor szókinccse nem egységes az északi népek nyelveiben? Vajon lehetséges-e azon véleményekre – köztük Angela Marcantonio⁹ meglátásaira – is figyelmet fordítani, melyek a magyarság nyelvét lényegében belső-ázsiai nyelvnek (többek szerint egykor talán nagy tömegek által, különféle nyelvjárással beszélt ázsiai „ősnyelvnek”) tekintik. E nem elvetendő

elgondolás lényegében magától adja azt a további feltételezést, mi szerint egy esetleges „protomagyar” ősnyelv akár erősen hathatott mind a finnugor, mind pedig a türk/török nyelvek kialakulására is. Mindez megmagyarázná azt a jelenséget is, hogy a magyar nyelv ún. „ősi finnugor” szókincsre *miért nincs meg legalább megközelítően egységebben az összes finnugor nyelvben.*

2. Miként lehet, hogy a magyar nyelv szókincsének a finnugor kapcsolatot jóval felülmúló, jelentős hányada (számos nyelvtani vonatkozással egyetemben) elsősorban a türk/török nyelvekkel mutat összefüggést? E szavak egy része származhat akár egy esetleges protomagyar belső-ázsiai nyelvből, másfelől a (türk/török népekkel közös) hun és avar gyökerekből. A török nyelvi kapcsolatok esetében nem biztos, hogy mindig irányadóak a különböző „rétegszavak”, mert ezek többsége (nyelvtani elemekkel együtt) visszavezethető az ótűrkre. További gondot jelent, hogy nemcsak a magyarok lehetséges szkíta eredetszárait bizonyítják különböző feljegyzések. Történeti forrásokkal igazolható az is, hogy (nyelvektől függetlenül) a hunok és a későbbi avarok szkíta (illetve szkítákkal kapcsolatba hozható) gyökerekből is táplálkoznak.¹⁰

3. Nem utolsó sorban zavart okoz még az a tény, mi szerint a „hivatalos” nyelvészet a magyar szókincs igen jelentős részét különféle nyelvekből átvettnek, vagy egyszerűen ismeretlen eredetűként határoz meg (esetleg hangfestő, vagy gyereknyelvi származéknak jelöl).¹¹ Ha ennek hitelt adnánk, úgy be kellene látnunk, hogy a magyar nyelv voltaképpen nem is nagyon létezik.

Vajon más népeknél is ilyen „alapos” az ismeretlen eredetet és a kölcsönszavakat feltáró tudományos tárgyilagosság? Pedig, ha valamiről, akkor a (többféle italicus nép nyelvéből kialakult latinból, különböző kelta és germán nyelvjárásokból összeolvadt) angol és a francia nyelvről bizonytalannal lehetne értekezni az ugyancsak vegyes szókincsük eredetéről, mely jobbra az etnogenezisük eredménye. De miért nem lehet ez így a magyarság esetében is? A magyar nyelvben meglévő, a „hivatalos” megállapítások által ismeretlennek meghatározott tömérdek szó egy része talán saját ősi nyelvmaradványunk is lehet. A különböző – elsősorban – türk/török szavaink sokasága, valamint az irániként meghatározott „nyelvmaradványok” úgy is felfoghatóak, hogy azok nem egyszerű „átvétel” eredményei, hanem a néppé válás tanújaként, a többséget adó, hajdani (szkíta, hun avar) lovasnépek hozadékai.

A nyelvek és kultúrák mindig is hatottak egymásra. De vajon miért van az, hogy a magyar kultúra – beleértve a nyelvet is – át nem adhat, s szinte mindig csak átvehet? A többféle magyarázat közül az egyik lehet, hogy az éppen időszerű politikának gyakran alávetett tudományok esetében nem egyszer tetten érhető volt a kisebbségi érzést és kishitúséget súlykoló igyekezet. Elég, ha a finnugrizmust megalapozó magyarellenes svéd és német nyelvészekre, a (germán-német-osztrák felsőbbrendűséget mindig is felmutató) Habsburgok gyanús árnyékában bimbózó, majd felvirágzó nyelvtudományra, vagy a kommunizmust jobbra kiszolgáló „tudományos” készségességre gondolunk. Mindezek tükrében (néhány kivételes, közismert adattól eltekintve) már nem csoda, ha a tudományban rögzült, hogy a magyar és a rokon ázsiai „barbár” lovasnépek szinte semmit nem adtak át, hanem csak átvehettek a (saját maga által) „műveltnek” kikiáltott nyugattól és más európai népektől.¹²

Az „akadémikus” nyelvtudomány által egyértelműen finnugornak jelzett szavaink közt meglehetősen sok „gyanús”, ugyanis azok a török nyelvekből is levezethetők. Ráadásul a magyar nyelvben tucatszám fordulnak elő olyan szavak, melyeknek a török nyelvekkel *átvételes*, kevésbé feltűnő összefüggései lehetnek. A néhol igen valószínű

kapcsolatokat nem különösebben elemzi a nyelvészet. E lehetséges összefüggéseket tartalmazó, rendkívül hasonló szóalakoknak már a régmúltban szétvált a ma ismert jelentésük, de a köztük lappangó értelmi kapocs mégis gyakran és jól megragadható. Közülük többre korábban Sára Péter is utalt.¹³ Néhány szópár ezek közül: *bekâr-be-tyár*,¹⁴ *bilek-billeg*,¹⁵ *çikarmak-csikar*,¹⁶ *dağ-daganat*,¹⁷ *demir (timur)-tömör*,¹⁸ *gögüs-gögös*,¹⁹ *gün(eş)-kündü (kende)*,²⁰ *kasap-kasza*, *szablya*, *szabó*,²¹ *kendi-kend (kegyelmed)*,²² *kesik-kés*,²³ *koşmak-koslat*,²⁴ *köpük-köpül*, *köp*,²⁵ *kurt-kürt*,²⁶ *lenk-leng*,²⁷ *oda-odú*,²⁸ *ölüm-öl*,²⁹ *tekné-teknő*,³⁰ *tepsi-tepszi*,³¹ *topal-topa*³² stb.

A magyarság finnugor eredetét már a XX. század elején megindult tudományos igényű népzenei kutatások (Kodály Zoltán, Bartók Béla) sem igazolták. A kvintváltó szerkezetű, és a dallamvezetésben kvint-kvart lépéseket felmutató pentaton dallamok a finnugor népek közül lényegében csak a marik (cseremiszek) egy részének (főleg a „hegyi” cseremiszek) énekeire jellemzőek. Egyes megállapítások szerint a kvintváltó pentaton szerkezet jelenléte a magyarságnál ősbibb, míg e zenei jellegzetességek a mariknál később alakultak ki. Utóbb egyre többen (Vargyas Lajos, Szomjas-Schiffert György, Vikár László és mások), igyekeztek a finnugor gyökereket kimutatni. Végül a magyar népzene ősrétegének egy másik, kevésbé meghatározó, szűk hangterjedelmű (kis ambitusú), ún. hétfokú (diatonikus) szelvényekre épülő (bichordtól a hexachordig terjedő) dallamairól állapították meg a finnugor eredetét. Idetartozik a siratók zöme, a szokásdallamok (pl. a regösénekek) és a gyerekdalok nagy része.

Egyszerű, hétfokú szelvény dallamok azonban egész Euráziában, s a szerte a világon megtalálhatóak. Ugyanakkor megdőlt a legegyszerűbb (2-1 zárlatú) siratók kizárólagos finnugor eredete is, tekintve, hogy hasonló, rokon szerkezetű dallamok – többek közt – Euráziában sokfelé előfordulnak, így a Balkánon, Törökországban, sőt még Kínában is megtalálhatóak. Vikár László később már nem egyértelműen finnugor és török zenéről írt, hanem Urál környéki területi-areális összefüggéseket vizsgált.

Már Kodály Zoltán utalt rá, de az újabb eredmények tükrében először a kínai népzene-kutatók (köztük elsőként Zhang Rei [Dzsang] Zsej]) tették világossá azt, hogy a magyar népzene ősrétegének meghatározó pentaton dallamvilága Belső-Ázsia, és Dél-Szibéria térségei felé mutat. A zenei kutatások terén elért legújabb eredmények (Sipos János, Csajághy György)³³ még inkább kételyeket támasztottak a magyarság finnugor eredetének tekintetében.

Kodály Zoltán a múlt század elején rámutatott arra, hogy a magyar népdalok dallama és szövege szerves egységet alkot. E megállapításból következik, hogy az összefüggés nyilván igaz más népek dalaira is. A kodályi gondolat nyomán viszont felismerhető az a törvényszerűség, mely szerint a szöveggel rendelkező népzeneben az adott nép nyelvének lejtése, lüktetése hozza létre magát a ritmikát, vagy legalábbis igen erősen befolyásolja azt. A ritmus rendkívül fontos tényezője a zenének, mely nélkül a muzsika nem is létezhet. A zene ritmikáját a hangok egymás utáni megszólalásának váltakozó időtartama adja, mely – mint említődött – egyes vonatkozásokban szervesen összefügg a beszélt nyelvvel és egyben a népek lelkeségével (mentalitásával), ebből adódóan viselkedésmódjával, természetével (habitusával).

Már az emberiség kialakulásának hajnalán, az első egyszerű (véltetően néhány hangból álló) dallamok közt feltehetően voltak (nem a mai értelemben vett) „szövegesek” és „szöveg” nélküliek. Az eleinte „szöveget” nélkülöző hangszeres zene kialakulását különböző akaratlan (spontán) megfigyelések (természeti hangok, madarak éneke stb.) és más, véletlenszerű, majd utóbb céltudatos eszközhasználatból adódó felismerések

segítették (íj húrjának pendülése, üreges eszközök hangjai stb.). A beszéd kezdeteivel összefüggő zenei „szöveg” részben a jelzések, közlések, szokások és szertartások közben alakulhatott ki. E tekintetben nem kell bonyolult rendszerű, a szó szoros értelmében vett és határozottan elkülöníthető nyelvekre gondolnunk, hiszen az önkifejezéshez hozzátartozó közléssel, rituális viselkedéssel stb. járó hangadás és annak egyes ritmikai elemei már az állatvilágban is jól megfigyelhetők.

Az emberi beszéd és zene párhuzamos fejlődésével a ritmika egyre bonyolultabbá vált. A beszéd fejlődése a különböző nyelvek, ill. nyelvtípusok kialakulása felé vezetett. A néppé válás igen bonyolult és rendkívül hosszú folyamat, melynek több összetevője van. A hasonló, vagy azonos (ős)nyelvet beszélő közösségek viszont kétségkívül a különböző népek kialakulásának egyik legrégebbi és legfontosabb elemei lehettek.

A zenében a dallam és a ritmus együtt, egyidejűleg gyakorol hatást a hallgatójára és különböző érzelmek keltésével képzettársításokat hoz létre. A beszéddel kiegészülő „szöveges” zene kialakulása a hosszú utat járt be, de a kezdetektől a közlés teljességére törekedett. Eurázsia vonatkozásában a folyamat először Európában hozta létre az ún. műzenét, mely egyre inkább elvált a népzeneitől. Ázsiában a nép- és műzene határai máig gyakorta összemosódnak. A szöveggel ellátott számos mű- és népzenei változat egyaránt a közlés teljességével hat.

Egy-egy nép lelkiségét – így a jellegzetes magyar mentalitást is – leginkább a szöveges népdalok hordozzák, noha ezt elvontabban a hangszeres népzene is megjeleníti. A különböző népek és népcsoportok dalaiban sajátosan jellemző, a részben szövegből adódó zenei ritmika, melyben nyelvi összefüggések rejlenek. Ezen összefüggésekből – miként a beszélt nyelvek esetében – elgondolkodtató megállapítások vonhatóak le, többek közt a különféle népek zenei, és más jellegű, akár vérségi rokonságának feltételezése tekintetében is. Ebből adódik, hogy a magyar zenei rokonság nem esik egybe a hagyományos indogermán „családfa” elméletből csírázott finnugrista nyelvi összehasonlítás alapjára helyezett őstörténeti megállapításokkal.

Zenei-nyelvi összefüggések tekintetében először Bartók Béla figyelt fel a török és magyar népzene ritmikájának bizonyos hasonlóságára. Erről emlékezett meg a törökországi (adanaí) gyűjtése kapcsán. Megfigyelésének egyik lényeges eleme a török népzeneben gyakori, rövid hangot követő hosszabb ritmusérték, mely az ún. „éles”, vagy ehhez közelítő képletekben nyilvánul meg. E ritmikai jelenség otthonos a magyar népzeneben. Bartók rámutatott e ritmikai összefüggésekre, megemlítve bizonyos, ezek alapjául szolgáló nyelvi vonatkozásokat.³⁴

Utóbb Szomjas-Schiffert György foglalkozott zenei-nyelvi kapcsolatokkal.³⁵ Vizsgálataival elsősorban a magyar szűk hangterjedelmű (hétfokú szelvények hangsoraira épülő) dallamvilág – köztük az ősi gyökerű regös énekek – finnugor eredetét kívánta bizonyítani ún. „beszéddallami” összefüggések tekintetében, az „epikus” és „lamentáló” sorpárok közös hanglejtési és hangtani sajátosságainak alapján. Ezek egyszerűsített lényege a következő: az „epikus”, 2-2 ütemből álló dallampár előtagja az alaphangtól számított szext, kvint, vagy kvart távolságról ereszkedik, majd a második ütem végén ismét felemelkedik, általában a kvinthangra, ritkábban a kvartra, esetleg csak szekundot lép fel. Az „utótag” (a második féldallam) pedig a kvintről, kvartról, tercről ereszkedik az alaphangra (tonikára). A szerző ezt a dallamlejtést vonja párhuzamba az élőbeszéd olyan egyszerű közlést tartalmazó mondataival, mint az ismert közmondás: „*Aki másnak vermet ás, maga esik bele.*” Ez esetben – az „epikusnak” nevezett közlésnél – a mondat első fele magasabbról indulva ereszkedik, de visszakanyarodva „nyitva” marad

(„*befejezetlen közlés*”, írásban vesszővel jelölik). A mondat második fele ismét fentről indulva ereszkedik és lezár („*befejezett közlés*”, írásban ponttal jelölik). A „*lamentáló*” sorpár még egyszerűbb. Ugyancsak 2×2 ütemes, többnyire a kvinthangról indulva ereszkedik, és a második ütem végén lezár a hangsor második fokán (az alaphang felett). Az utótag hasonló ereszkedéssel jut nyugvópontra, s egy hanggal mélyebben az alaphangon zár. Az élőbeszédben ez két egymás után következő „*befejezett közlés*”, azaz a különbséggel, hogy a mondat első felének a vége magasabb hangon áll meg, míg a második kissé mélyebben. Magyar vonatkozásban Szomjas-Schiffert egy siratódallam szövegét szerepelteti példaként.

Felvetődik, hogy vajon a magyar őstörténet kutatás számára bizonyító erejük-e Szomjas-Schiffert finnugor-magyar nyelvi-zenei (beszéddallami) összefüggései? Ebben a formában a szerző nézete mára már sokak számára nem, vagy nem teljesen meggyőző, ugyanis megállapításai több okból is kérdésesek.

1. Szomjas-Schiffert a spekulatív finnugor ősnép-ősnyelv elmélet mintájára közös „ősfinnugor” zenét és beszéddallamokat képzelt el. Ma már világos, hogy a finnugor népek sem mind azonos töről fakadtak, s lehet, hogy többüket elsősorban nyelvi összefüggések kötik össze, melyek azonban – nem kizárólag vérségi alapon – többféleképpen is kialakulhattak. Korábban említődött, hogy amit sokan ősfinnugor eredetű zenének véltek (különös tekintettel annak zenei „gyökjellegű” [pl. trichord] dallamkezdeményeire), különböző variánsokban többfelé felbukkannak Eurázsiaiban s más földrészekeken is. Az ural-altáji térség kapcsolatrendszerében a finnugoroknak nevezett népek elődei mindig is kisebbségben lehettek a Dél-Szibéria és Belső-Ázsia felől rájuk hatást gyakorló más jellegű lovasnép-kultúrákkal szemben. A hatalmas területen meglévő egyszerű építkezésű, meglehetősen jellegtelen dallamokat nehéz különféle népekhez kötni. A nagyobb ívű melódiák közt már némiképp jobban észrevehető a lovasnépek (köztük a türk/török etnikum) hozzádoka, de a dallamokban jórészt a továbbra sem elválasztható kiegyenlítődés tapasztalható. Így érthető igazán, hogy már évtizedekkel ezelőtt, miert is látott (a holmi „álmódosással” és finnugor-ellenességgel aligha vádolható) Vikár László Urál-környéki területhez kötődő (areális) zenei kapcsolatokat. Ettől még a „beszéddallami” összefüggések lehetségesek, ám Szomjas-Schiffert ez irányú meglátásai rendkívül egyoldalúak.

2. Egysikúan elkötelezett finnugor irányultságú nézetét kiválóan mutatja, hogy még a közismert, bizonyítottan belső-ázsiai eredetű, „páva-dallamot” is – meglehetősen erőltetettnek tűnő igyekezettel – finnugor beszéddallami összefüggésekből vezette le. Mégpedig pontosan olyan „recept” alapján, ahogy korábban egyes nyelvészek a (meghatározhatatlan és genetikailag meggyőzően nem igazolható) finnugor kisebbségből eredeztették a magyarságot. Szomjas-Schiffert ennek kapcsán a következőket írta: „... az történt, hogy egy finnségi kétsoros dallam (az epikus beszéddallam-sorpári zenei vetülete) bekerült a türk-tatár dallamépítkezés kohójába, ereszkedő kvintváltó szerkezetet öltött, s az eredeti dó-pentaton hangsora elhalványodva turkos lá kadenciát kapott.”³⁶ Meglepő állítása azonban könnyen cáfolható.³⁷ Mindemellett figyelmét teljesen elkerülték a magyar népzeneben kétségtelen jelenlévő türk/török nyelvi-zenei kapcsolatok (köztük a már Bartók által is világosan látott nyelvi-ritmikai összefüggések). Továbbá, az általa felvetett ún. „beszéddallami” kapcsolatoknak csak a finnugor-magyar vonatkozásai érdekelték. A különböző szöveggel rendelkező türk/török és magyar népzenei viszonylatában a nyelvi-zenei összefüggéseket már nem vizsgálta, noha lehetséges, hogy azok is fennállhatnak. Az egyébként komoly terjedelmű (könyv formában kiadott)

tanulmánya kapcsán kétségekívül elvárható és feltétlenül hasznos lett volna, hogy legalább az uráli törökség (baskírok, tatárok, csuvasok) viszonylatában kiterjeszti a „beszéddallami” vizsgálatait.

A magam részéről Bartóknak a beszélt nyelvhez fűződő zenei-ritmikai észrevételét kívántam némiképp tovább bővíteni.³⁸ Bartók meglátásából kiindulva felfigyeltem arra, hogy az összefüggések nem csupán az ún. „éles ritmus” közeli képletekre érvényesek, hanem kiterjednek más formációkra is. A magyar népzene három legjellemzőbb és egyben a legfontosabb ritmusképlete az „éles”, a „nyújtott” és a (némiképp az előző kettő szintézisének is felfogható) „szinkópa” ritmus. Az „éles” és „nyújtott” („pontozott”) képletek a magyar népzene feszes tempójú (*tempo giusto*) dalaiban jellemzőek – mint arra Bartók már korábban rámutatott. Magam azonban úgy vélem, hogy a nyelvi vonatkozások ritmikai leképeződései érvényesek a lassú, szabadon, elbeszélve előadott népdalokban is. E dallamokban sűrűn megjelennek az aránypárral nem mindig meghatározható változatok, ahol az egymást követő rövid-hosszú és hosszú-rövid ritmikai elemek a nyelv lejtéséből adódóan jönnek létre, melyeket a kottaképben az egyes hangoknak a koronával (*fermátával*) jelzett megnyúlásával is jelölhetnek. Pusttán arról van szó, hogy a szabadon, elbeszélve előadott lassú dallamban is érvényesül a nyelv lejtése, pontosabban a hosszú és rövid szótagoknak a ritmikát befolyásoló hatása, legfeljebb nem a megszokott kottaképpel találkozunk. Az „éles” és „nyújtott” ritmusokat megfigyelhetjük azonban a szöveg nélküli hangszeres népi tánczenében is. E jellegzetesség – a „szinkópával” kiegészülve – egyben a magyar mentalitást kifejező ritmikai megnyilvánulás.

Az „éles” ritmus „klasszikus” formái megjelenése a nyolcad értékű hangot követő pontozott negyed, ahol a rövid és az azt követő hosszú hang 1:3 arányban áll egymással. Ezt az arányt mutatja a tizenhatodot követő pontozott nyolcad is. Elsősorban a feszes dallamokban jelenik meg a tizenhatodot követő kétszer pontozott negyed 1:7 formában. „Éles” ritmushoz közelálló képlet az 1:2 formáció is, ahol a rövidebb nyolcadot a hosszabb, negyed értékű hang követi. Ez utóbbi „éles” ritmus közeli képlet a magyar népdalok esetében elsősorban az elbeszélve, szabadon (*parlando-rubato*) előadott népdalokban mutatkozik meg. Megfigyelhető azonban a (szöveg nélküli) hangszeres népi tánczenében is. A szöveges népzeneben az „éles”, vagy ehhez közeli ritmusképleteket leggyakrabban a rövid szótagot követő hosszú szótag (és hosszú magánhangzó) hozza létre. A szóalak egyaránt lehet önmagában álló főnév, ige stb., vagy ragozott és más módon képzett forma. A jelenség jól megfigyelhető a kétszótagú szavakban. Ilyenek pl: „ma-gyar”, „a-var”, „ha-lász”, „ha-jó”, „li-dérc”, „ba-kó”, „ge-rely”, „a-nyám”, „csi-kós”, „ke-resd”, „ta-kar” stb. Megjegyzem, hogy fenti és alábbi példaszavak nyelvi-ritmikai vonatkozásai függetlenek attól, hogy a tudomány mely eredetűnek határozta meg ezeket, hiszen a magyar nyelv hangtanának kiejtési törvényei uralkodnak felettük.

Az „éles” ritmus fordítottja a „nyújtott” ritmus, ahol a hosszú hangot rövid követi. Jól ismert kottaképe a 3:1 arányú pontozott negyed után megjelenő nyolcad. Ugyan ilyen arányt mutat a pontozott nyolcad után következő tizenhatod érték. Közéltő változat a 2:1 arányú negyedet követő nyolcad, illetve több más, a lejegyzés kottaképéből adódó, változat is (pl. a már említett módon, a hangnak koronával [*fermátával*] való nyújtásával). A népdalokban a „klasszikus” „nyújtott” és hasonló ritmus formációk a hosszú szótagot követő rövid szótagokból adódnak, melyeket szintén a két szótagú szavak mutatnak meg legjobban: „á-rva”, „bá-ba”, „bé-ka”, „hó-ka”, „é-des”, „ten-ger”, „án-gyom”, „asz-szony”, „szí-ve” stb.

A „szinkópa” ritmusképletének általánosan ismert megjelenése az 1:2:1 arányú nyolcad-nyolcad-nyolcad képlet. Ez Európában leggyakrabban a magyar népdalokban, és többnyire a magyarból átvett elemként a kárpát-medencei népek (elsősorban szlovákok, románok) dalaiban mutatkozik meg. Emellett számos variánsa előfordul a világ más nép- és műzenéjében is (a könnyűzenében a jazz használja előszeretettel). Noha a kottakép hasonló, de a magyar „szinkópa” hangsúlyozása ezektől eltérő. Ennek az oka is nyelvi eredetű, mert a magyar nyelvben a szó elején van a hangsúly, így ez a „szinkópa” esetében is az első hangra esik. A más jellegű nép- és műzenékben a hangsúly ugyanis általában a szinkópa közepén van. Itt is kivételt képeznek azonban a szlovák és román zenében gyakran a magyarral megegyező – abból átvett – hangsúlyok. A „szinkópa” megjelenését a rövid-hosszú-rövid szótagok egymásutánisága adja, különösen a három szótagú szavakban. A szavak lehetnek önmagukban állók (többnyire főnevek), összetettek, ragozottak-képzettek, névelővel, kötőszóval stb. megjelenők, vagy egyéb formációk. Ilyenek: „*di-ó-fa*”, „*cse-lő-ke*”, „*ko-por-só*”, „*bo-ró-ka*” stb. Nyelvtani toldalékkal, vagy névelővel stb. ellátott szavak: „*po-hár-ba*”, „*sze-gény-nek*”, „*a ró-ka*” stb. Mind az „*éles*”, mind pedig a „*nyújtott*” és „*szinkópa*” ritmusok a dal szövegének egymással szomszédos szavaiból is létrejöhetnek. Ezek a képletek a meghatározóan a páros ütemű (4/4, 2/4) dallamokban nyilvánulnak meg. Természetesen nem kizárólag a szavak (a rövid-hosszú szótagok) ritmikája érvényesül. Bizonyos zenei törvényszerűségeket ezt „felülírják”, s „éles” ritmus helyett „nyújtott” jön létre, vagy megfordítva. Ez esetben a belső ütemhangsúlyok és más tényezők is komoly szerepet játszanak. A több szótagú szavakon belül különböző ritmusképletek is képződhetnek.

A finnugor népek dalainak ritmikája eltér a magyartól, mert jóval kevesebb az éles, nyújtott és szinkópa ritmus előfordulása, ám itt is kivételt képeznek az egyes mári (cseremiszi) néprészek dalai. A finnugor zenékben – különösen az ősi gyökerű dallamokban – általában a nyolcad mozgások és az egymást váltó negyedek és nyolcadok, vagy a nyolcadot követő két tizenhatod képlet a gyakori. Ennek a jelenségnek szintén nyelvi okai vannak. Egyes finn nyelvészek szerint a finn nyelv „tárgyilagos és monoton”, míg a magyar nyelv „énekző” jellegű.³⁹

Ha a magyar nyelv ún. finnugor „eredetéből” indulunk ki, ez az eltérés meglepő. Ám még inkább meglepő, hogy már az (szeldzsuk-oszmán utód) törököknél is rengeteg az éles ritmus, de a nyújtott is előfordul. A török dalok ritmikája igen bonyolult. Hatott rá a perzsa és arab zene, illetve az ezekből létrejövő (a muzulmán népek körében általános) „*mukam*” műzenei ritmika, elsősorban a maga díszítéseivel és „hajlításaival”. A török nyelv szavaiban is megtaláljuk rövidet követő hosszú szótagokat, melyek a dalok szövegében elősegítik a meglehetősen gyakori „éles” és „éles közeli” ritmusok létrejöttét. Ilyen rövid-hosszú szótagú török szavak: *gü-zel* (szép), *ha-ber* (hír), *a-çık* (nyitott), *sa-kal* (szakáll) és számos képzett, ragozott stb. szó. A kifejezetten nyújtott, vagy ahhoz közelálló ritmust létrehozó szavak már kevésbé gyakoriak, s bár a hosszú-rövid szótagú szavak néha elősegítik a „nyújtott” (vagy ezt közelítő) képletek létrejöttét, de ez nem általános. Ennek oka az, hogy a törökben kevés a hosszú magánhangzó (ezek jobbra csak az arab és perzsa jövevényszavakban találhatók). A hosszú-rövid szótagú szavaknál az első szótag több betűs: *dam-la* (csepp), *bah-çe* (kert), *kah-ve* (kávé), *yaş-lı* (öreg), *çiz-me* (csizma) stb. Ezek a „hétköznapi” beszédben – a rövid magánhangzók miatt – alig észrevehetően nyújtják meg az első szótagot, de elősegíthetik a zenében a nyújtott-szerű ritmika kialakulását. Más a helyzet az irodalmi nyelvben, a szenvedélyes, átélt (patetikus) szövegmondásban. A nyújtott és ezt közelítő ritmusok azonban inkább

a lány (yumuşak) 'ğ' előtti megnyúlt mély hangrendű magánhangzós (köztük toldalékkal stb. ellátott) szavakból adódnak: *ağ-rı* (fájdalom), *oğ-lan* (fiú), *ağ-ız* (száj), *dağ-ci* (hegymászó) *soğ-an* (hagyma) stb. Ugyanez vonatkozik esetenként a kifejezetten hosszú magánhangzós, általában több szótagú arab és perzsa jövevényszavakra is, ahol sokszor két szomszédos szó közt jönnek létre nyújtottszerű képletek. A hosszú-rövid két szótagú viszonylag ritka (nyújtott ritmussal kapcsolatba hozható) jövevényszavak: „*lâ-le*” (tulipán), „*âlî*” (magas) „*âlem*” (világ) stb. A zenei díszítőhangok (főképp utókák) és néha az egy szótagra énekelt dallamrészletek (melizmák) megnyúlt hangjai is létrehozhatnak „nyújtott” ritmusokat. Nem ritka azonban az sem, hogy a példaként használt (vagy hasonló), a beszédben nyújtott közeli ritmust adó (két szótagú) török szavak a dallamban lévő díszítésekből, nyelvi hangsúlyokból, zenei (ütem)hangsúlyokból és más okokból adódóan ellenkező, akár fordított képleteket is adhatnak. Mindezeketől függetlenül is észrevehető a török zenében az „*éles*” és némiképp a „*nyújtott*” ritmikára való hajlam. Ezt mutatja az a tény, hogy a török hangszeres zenében – az „éles” ritmusok gyakorisága mellett – hatványozottan több a „nyújtott”, és azt közelítő ritmusképlet, mint az énekelt (vokális) dallamokban.

A közép- és belső-ázsiai türk (és egyes mongol) népeknél e ritmikai jelenségek még sűrűbben fordulnak elő, beleértve a szinkópa képletet is, mely többnyire a magyarral közelítően azonos hangsúlyú. A magyar népzene dallam- és ritmusszerkezeti párhuzamai különösen gyakoriak (a mai) Kína Gansu (Kanszu) tartományban élő, hun utódnak tartott „sárga” uigur (yugur, yugu [jüku], jugar)⁴⁰ nép dalaiban. Közép- és belső-ázsiai türk, és mongol népeinek ritmikája is – vitán felül – jórészt nyelvi eredetű. Vajon miképpen lehet az, hogy a magyar és a türk/török, (valamint egyes mongol) népdalok ritmikája közt sok a hasonlóság? A magyar nyelv állítólagos finnugor eredete ugyanis ellentmondásban áll a közép- és belső-ázsiai eredetű nyelvekkel összefüggő zenei ritmika tényeivel szemben. Az ellentmondás könnyen feloldható, s a megoldás egyszerű és kézenfekvő. A magyar nyelvnek kétségkívül komoly kapcsolata van a finnugor nyelvekkel, de feltétlenül erősen kapcsolódik az altáji nyelvekhez is. Ebből adódóan a nyelvi indíttatású zenei-ritmikai összefüggések tükrében a magyar népet és nyelvet nem lehet finnugor „eredetűnek” tekinteni, hanem finnugor (pontosabban ugor [osztják, vogul]) és türk/török kapcsolatokat lehet megállapítani.

A magyarság és nyelve tehát etnogenezis eredménye, melyben az alapvető többséget (a finnugorokkal, különféle mongol stb. népekkel is érintkező) régi lovasnépek (elsősorban) türk, (másodlagosan) iráni összetevői adták. Nem lehetetlen, hogy a legrégebb eredetszálak – egy régóta sejtett – ázsiai (nem finnugor) előmagyar (protomagyar) nép(rész)hez nyúlhatnak vissza, mely már a szkítáknak, hunoknak, avaroknak is egy rétegét képezhette. A magyarságnak a Dél-Szibéria, Közép-és Belső-Ázsia, az Urál valamint a Kaukázus térségeiben zajló néppé alakulása kapcsán célszerű lenne feleleveníteni a korábban létező „ural-altáji” fogalmat is.

IRODALOM

A magyar honfoglalás kútfoi. (szerk.: Puler Gyula, Szilágyi Sándor. Nap MTA, 1900.)

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV. (Akadémiai Kiadó, főszerk.: Benkő Loránd. Bp., 1967–1984.)

- Bakay Kornél. Őstörténetünk régészeti forrásai III. (László Gyula Történelmi és Kulturális Egyesület, Bp., 2005.)
- Bartók Béla összegyűjtött írásai. (Közreadja: Szöllősy András, Zeneműkiadó, Bp., 1966.) Bartók Béla: A magyar népdal (1924) = Bartók Béla írásai 5. (Közreadja: Révész Dorrit, Editio Musica, Bp., 1990.)
- Bartucz Lajos: A magyar ember. (Magyar föld magyar faj, IV. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., é.n.)
- Bartha Antal: A magyar nép őstörténete. (Akadémiai Kiadó, Bp., 1988.)
- Berta Árpád: Török eredetű törzsneveink. (In. Nyelvtudományi közlemények 92. Bp., 1991, 3–40.)
- Béres Judit: A magyarországi népesség genetikai rokonsága. (In. Genom, [Széphalom Könyvműhely, 2003, 171–185. Szerk. Hidvégi Egon])
- Cuczor Gergely – Fogarasi János: A magyar nyelv szótára. (Emich Gusztáv Magyar Akadémiai Nyomdásznaál, Pest 1864.)
- Csajághy György: A felgyői avar síp és történeti háttere. (Püski Kiadó, Bp., 1998/I.)
- Csajághy György: A magyar népzene bölcsője: Kelet. (Alexandra, Pécs, 1998/II.)
- Csajághy György: A magyar népzene ősrétegéről és néhány ősi hangszeréről. (Dél-Nyírség-Bihari Tájvédelmi és Kulturális Értéktörző Egyesület. Debrecen, 1998/III.)
- Csajághy György: A „Lehel-kürt”. (Hun-idea, Bp. 2005.)
- Csajághy György: A magyar népzene, mint „zenei anyanyelvünk”. (In: Magyarságtudományi tanulmányok, Hun-idea, Bp., 2008, 216.)
- Csajághy György: A magyar őstörténet káosza. (*Eleink*, IX. évf./ 4. 4–35. Magyar Tudomány a Világban Alapítvány, Bp., 2010. Javított változat: In. *Valóság*, 2011/5. 68–86.)
- Csajághy György: Híradás a legújabban előkerült avar sípról. (In. A nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve, LXIII. évf. évf. 113–129.) Az avar zene és történeti háttere (Egyetemi történész szakdolgozat, Pécs, 2010. Kézirat.)
- Éry Kinga: A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában. (In. Honfoglalás és Régészet, Balassi Kiadó, Bp., 1994, 217–224.)
- Érdy Miklós: A magyarság keleti eredetének genetikai mutatói. (In. *Eleink*, IV. évf. 1. Magyar Tudomány a Világban Alapítvány, Bp., 2005, 40–55.)
- Fóthi Erzsébet: Összehasonlító antropológiai vizsgálat a Kárpát-medence etnogeneziséhez. (In. Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei, Szeged, 1998, 1–23.)
- Franke, Otto: Beiträge aus Chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türkvolker und Skythen Zentralasiens. (Berlin, 1904.)
- Götz László: Keleten két a nap (Püski, Bp., 1994.)
- Györfly György (főszerk.): A magyar törzsnevek és törzsi helynevek. (In. A honfoglalásról sok szemmel III. Honfoglalás és nyelvészet. Balassi Kiadó, Bp., 1977, 221–234.)
- Henkey Gyula: Őseink nyomában. (Magyarság és Európa Kiadó, Bp., 1993.)
- Henkey Gyula: A magyarság és más kárpát-medencei népek etnikai embertani vizsgálata. (Magyar őstörténeti Kutató és Kiadó Kft., Bp., 2002.)
- Juhász Zoltán: A zene ősnyelve. (Fríg kiadó, Bp., 2006.)
- Kodály Zoltán: A magyar népzene. (Zeneműkiadó, Bp., 1987, harmadik kiadás.)
- Kodály Zoltán: 333 olvasógyakorlat. (Zeneműkiadó Vállalat, Bp., 1955.)
- László Gyula: Lehel kürtje. (Jászsági füzetek, Jászberényi Múzeumbaráti kör, Jászberény, 1973.)
- Lendvai Gábor: Őstörténet, humán genetika és a tudományos párbeszéd. (In. *Eleink*, VIII/2. Bp., 2009, 56–71.)
- Marác László: A finnugor elmélet tarthatatlansága nyelvi szempontból. (In. Magyarságtudományi tanulmányok, főszerk.: Botos László. Hun-idea, 2008, 497–506.)
- Marác László: A magyar nyelv eredetéről. (Magyarságtudományi tanulmányok, főszerk.: Botos László. Hun-idea, 2008, 507–517.)
- Matsumoto, Hideo: Characteristics of Mongoloid and neighboring populations based on the genetic markers of human immunoglobulins. (In. Human Genetics 80. 1988. 207–218.)
- Marcantonio, Angela: A történeti nyelvészet és a magyar nyelv eredete. (Hun-idea, Bp., 2006.)
- Moravcsik Gyula: Muagerisz király. (In. Magyar nyelv XXIII. 263. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1927.)
- Nagy Géza: A szkithákról. (Akadémiai Történelmi Értekezések, Bp., 1909.)
- Sajnovics János: Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos. (Elte, Bibliotheca Regulyana 2. szerk.: Szij Enikő, ford.: Constantinovitsné Vladár Zsuzsa. Bp., 1994.)
- Sára Péter: A magyar nyelv eredetéről másképpen. (Arculat Bt., Bp., 1994.)
- Saygun, Adnan A.: Béla Bartók's Folk Music Research in Turkey. (Edited by László Vikár, Akadémiai Kiadó, Bp., 1976.)

Sipos János: Török népzene I–II. (MTA. Zenetudományi Intézet, Bp., 1994–95.)

Sipos János: Bartók nyomában Anatóliában. (Balassi Kiadó, Bp., 2002.)

Szomjas-Schiffert György: A finnugor zene vitája I–II. (Akadémiai Kiadó, Bp., 1976.)

Tauszik Tamás: Genetikai vizsgálatok és a magyarság története. (i.n. Magyar Tudomány 8. Bp., 1990. 904–918.)

Tóth Tibor: Az ősmagyarok genézisének szarmatakorai etápjáról. (i.n. Az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályainak Közleményei 18. Bp., 1969. 85–95.)

JEGYZETEK

- 1 E nyelvészeti megállapításokat évszázadokkal megelőző Aeneas Sylvius Piccolomini (utóbb II. Pius pápa 1405–1464) *Cosmographia* című (egyesekek által kétségségesen) munkájának egy veronai utazótól származó állítólagos ugor–magyar nyelvi összefüggésű adatát utóbb Zsirai Miklós és követői zavarosan értelmezték. Következésképpen az adatnak a nyelvi vonatkozása egyáltalán nem meggyőző, erősen vitatható, így e téren bizonyosságot adó kutatási eredménynek, illetve bizonyítéknak aligha minősíthető. A tudományos igényű népdalgyűjtés módszertanát a XIX. század 90-es éveinek közepén Vikár Béla alapozta meg. Az összehasonlító népzene-kutatás alapjait Kodály és Bartók fektette le a XX. század elején.
- 2 Megjegyzendő, hogy a korai, részben műkedvelő-dilettáns nyugati „nyelvészek” közül többen (nem meglepően) lealacsonyító és sértő módon rokonították a magyar nyelvet és magát a magyarságot. Közismert tény, hogy a svéd katonatiszt, majd orosz hadifogoly Philip Johan Strahlenberg (aki Erdélyi István szerint eredetileg a Tabbert nevet viselte) az 1730-ban Stockholmban kiadott *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia* című könyvében primitív népként írt az északi népekről, köztük az obi ugorokról, akiknek szerinte rokonai a magyarok, s ugyanakkor az osztjákokat egyben Szibéria leghülyébb népeként említi. Johann Eberhard Fischer (göttingi professzor, az Orosz Tudományos Akadémia tagja) a Volga-Káma vidékén élő állítólagos „uigurokat”(!), voguljugrikat, magyarokat zagyválta össze. Elméletét August Ludwig Schlözer történész fejlesztette tovább, aki szintén nem fukarkodott a magyarok „magasztalásával”. Az *Allgemeine Nordische Geschichte* címet viselő, 1771-ben Halleban megjelent könyvében (feltehetően a már korábbi eredeztethető felsőbbrendűségi komplexusból fakadóan) az „uralkodásra termettség” alapján rangsorolta a népeket. Kinyilatkoztatta, hogy a finn népek nem uralkodásra termettek, s a magyarok némiképp kivételek lennének ugyan, ám végül mégsem azok, mert szomszédai-
 ik martalékai, s egyébiránt történelmük sincsen. A felsorolás természetesen hosszan folytatható lenne.
- 3 Czuczor–Fogarasi gyökelmélete. Czuczor–Fogarasi, 1862–74.
- 4 Lásd mindenekelőtt Kodály és Bartók különböző munkáiban. Kodály, (1937) 1987, 1955 stb. Bartók, (1924) = 1990, 1966 stb.
- 5 Juhász, 2006.
- 6 Megtisztelő, hogy Juhász Zoltán egyik korábbi munkámat (Csajághy, 1998/II.) megemlítette (Juhász, 2006. 66.) Ennek ellenére – sajnálatomra – a szerző (és több általa hivatkozott személy) felfogása, illetve a kárpát-medencei magyar „öshonosság” eszméje ugyanolyan távol áll tőlem, mint a magyarság uráli, finnugor eredetének megkövült „dogmája”.
- 7 Se szeri, se száma az egymásnak is ellentmondó őstörténeti elképzeléseknek. A kárpát-medencei magyar öshonosság megszállottjai mellett egyesek az indiánokkal való közeli rokonságra és közös eredetre esküsznek (legalább ötféle észak- és dél-amerikai indián néphez fűződő elmélettel). Mások az egyiptomi hieroglifákat olvassák magyarul, ismét mások egyenesen kelta, föníciai, baszk, s egyéb népek ősmagyarságáról beszélnek, még többen pedig mindezeknek a magyarsággal közeli rokonságában hisznek. A lista természetesen közel sem teljes, hiszen hallani ögörög, szicíliai, nyelvi és vérségi kapcsolatokról is, továbbá Kárpát-medencében öshonos finnugor-etruszk-ősmagyarokról stb. Nem is beszélve a Tamana, az ún. Atlantisz-típusú (Mú, részben az Arvisura stb.) ősmagyar elképzelésekről. Jól ismertek a mindent egyesítő irányzatok is, s akkor még nem említettük a különféle piramisépítő-ősmagyarokat és az elképesztő UFO-elméleteket (fentiekről bővebben: Csajághy, 2010, 2011). Úgy tűnik, hogy a folyamat addig burjánzik, míg végül a Földön és a világmindenségben mindenki ősmagyar, vagy közeli magyar-rokon nem lesz. Mindez az elképesztő kuszaság már aligha magyar őstörténet, hanem jóval inkább az emberiség történetének megismerési igényét sejteti – már legalábbis, ami a szolidabb

- irányzatokat illeti. E riasztó zagyvaságot sokan jelentéktelennek tartják. Pedig ez a mérhetetlen őstörténeti káosz súlyos és akár beláthatatlan következményekkel is járhat, mert az egyre erősödő zűrzavar által létrehozott helyzet a mára sajnálatosan meggyengült magyar nemzet- és önanazonosság-tudatot végképpen a tönk szélére juttathatja.
- 8 Bartucz, é.n.; Béres, 2003; Érdy, 2005; Éry, 1994; Fóthi, 1998; Henkey, 1993, 2002; Lendvai, 2009; Matsumoto, 1988; Tauszik, 1990. A kérdést tovább bonyolíthatja az a felvetés, miszerint a különböző történeti idők folyamán és más útonalakon, több hullámban mozgó proto- és előmagyar néprészeknek valószínűleg nem is mindegyike lépett kapcsolatba finnugor népekkel. Ugyanakkor a szlávok is hordoznak finnugor elemeket. A viszonylag csekély finnugor komponensek jelentős része a szláv-magyar érintkezéssel olvadhatott a magyarságba.
- 9 Marcantonio, 2006. 156.
- 10 Szkíta gyökerek a fehér (*heftalita*) hunok *yuechi* (yuechi [jüecsi, jüedzsi]), ill. *tokhar* eredetű *kusán* összetevőiből adódóan, és a részben heftalita eredetű avarok esetében eleve valószínűsíthetők. Az avarok szkíta származására számos forrás utal (Euagrius, Theophylactos Simmocatta, Menander Protector stb. [Szádeczky-Kardoss, 1998. 14, 15, 43.]) A szkíták, hunok, avarok, türkök, magyarok stb. egymással való rokonságát ellenzők egyik fő érve az a (mára tényné vált) feltételezés, mely szerint a források szerzői a hasonló megjelenésük miatt a különböző népeket összetévesztették egymással. Vajon honnan tudják biztosan? Kizárt, hogy mindenki tévedjen, és az összes adat hamis legyen. A lovasnépek bizonyos értelemben összetett (heterogén) jellegűek, de számos közelebbi-távolabbi rokoni szál köti őket össze. A szkíták és a hozzájuk (is) kapcsolódó későbbi lovaskultúrák legrégebbi eredetszálai feltehetően az ősi, Ázsiában kialakult (europid embertani arculatú) népességnek az andronovói (cca. Kr.e. 1500-500) és azt megelőző afanaszjevói (cca. Kr.e. 2500-1500) műveltségeivel és ezek utódkulturáival hozhatók összefüggésbe. A szkíták kizárólagos iráni nyelvét többen megkérdőjelezték, mert ezt csak néhány görög torzítású szó tanúsítja. Ezzel szemben több adat utal ennek az ellenkezőjére. Franke (1909), Nagy (1909), Götz (1994), Bakay (2005) stb. A szkíták közt feltehetően más nyelvű, köztük prototürk stb. népelemek is voltak.
- 11 TESz = A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.
- 12 A lovasnépeket vérengző rabló „barbároknak” tartó „művelt” Európa emlékezete kissé hiányos és szelektív. Vajon miképp vélekedjünk a germán gótok, vandálok, vikingek dicsőnek aligha mondható tetteiről? Többek közt ilyenek a gótok és vandálok 410-ben, ill. 455-ben Rómát kirabló támadásai, melyet mellesleg a „barbár” Atilla (Attila) megkímélt. Megfelelnek a részeg tivornyai közepett Perszeopoliszt (a kor egyik tudásközpontját) felgyújtó Nagy Sándornak, a birodalmát temérdek vérrel öntöző háborúiról, és a rómaiak keresztre feszítéseiről stb. Nyugat nem nyugat akarja tudomásul venni, hogy az Európát felemelő Nagy Károlyig, a nyugati kultúrát messze felülmúlták a hatalmas tudással bíró ázsiai műveltségek. A lovasnépek „barbárságát” tápláló egyik beidegződött képzet, a kizárólagos nomádsg is felülvizsgálatra szorul. Az ókori szkítáknak, párthusoknak és hunoknak kisebb-nagyobb településeik, városaik, fővárosaik voltak. Köztük az V. sz.-ban épült Tongwangcheng (Thungvangcsön) hun főváros, a mai belső-mongóliai Ordosz területén. Ismeretesek továbbá: a lovaskultúrák írástudása, ötvösremekei, szobrai, faragványai, fém, fa, bőr stb. ipara. E tevékenységeket lehetetlen a szó szoros értelmében vett nomád, állandóan vándorló körülmények közt művelni. Létezett kereskedelem és földművelés is, még ha az utóbbi nem is általános. A szkíták földművelése közismert. A IX. sz.-i (Kárpátokon kívüli) magyarok szántóföldjeiről is források szólnak. (Dzsajháni /Dsjaháni-/hagyomány Ibn Roszteh [Ruszta], Gardézi [Gurdézi]. Lásd: A magyar honfoglalás kútforrásai, 1900.). A hunokról, avarokról nincs ilyen adat. Az avarokról a Kárpát-medencébe telepedésük után nem említődik, hogy nomadizáltak volna, úgy tűnik, hogy rendkívül gyorsan letelepedett életmódot folytattak, ami nyilván földműveléssel is járt.
- 13 Sára, 1994. 25., 71., 104., 105., 110., 111. 135., 174. A többi szópár saját magyarázatot.
- 14 A perzsa eredetű ’bekár’ agglagénymot, hajadont (egyedülállót) jelent. A ’betyár’ számkivetett, magányos ember.
- 15 A *bilek-billeg* szópár esetében a türk/török nyelvekben a ’bilek’ jelentése csukló, míg a magyarban a csuklónak a billegő tulajdonságát jelzi. A billeg szót hangfestő eredetűnek jelölik.
- 16 A *’cikarmak’* (a törökországi) törökben kivenni, kivonni, kicsavarni stb. értelemmel bír. Az „akadémikus” nyelvészet szerint a hangutánzó ’csikorog’ igéből levezetett magyar ’csikar’ szó göröcsöt jelent. Nem lehetetlen, hogy a szónak mélyen lappangó összefüggése is lehet. A ’csikar’-ból képzett ’(ki)csikarni’ kifejezés áttételes értelme „göröcsösen” erőltetett tevékenységet jelöl, mely fedi a török főnévi igenév rokon jelentéstartalmát.
- 17 A *dağ-daganat* szópár is elvont összefüggést mutat, bár értelmük látszólag teljesen eltér. A türk/török szó hegyet jelent. Az azonos gyökér-

- ről fakadó értelmi összefüggés azonban fennáll, mert (az arányokat félretéve) a daganat a környezetéből épp úgy kiemelkedik, mint a hegy. A kapcsolat annak ellenére létezik, hogy a törökben, azeriben stb. a lágy (yumuşak) „ğ” hangot a mély hangrendű magánhangzó megnyújtása után nem ejtjük ki.
- 18 A *demir (timur)-tömör* szópár a türk/török nyelvekben *vas* jelentésű, míg a magyarban a *vas* egyik tulajdonságát, *tömörségét* jelentő érteleme maradt fenn. A 'tömör' kifejezést nyelvújítás kori, 'töm' igéből képzett szónak írják le, melyet finnugor eredetűnek tekintenek, noha ez gyök vonatkozásában valószínűleg kapcsolatban állhat az ótürk-magyar *tumen-tömény*=tízezer fős sereg jelentésű szópárral is.
- 19 A 'gögös' szó töröktől 'mellet' jelent, míg a magyar 'gögös' melléknév pedig kevély, rártartí viselkedést. A 'gögös'szót a hangutánzó eredetűnek jelzett 'gégével' hozta kapcsolatba a nyelvtudomány: „a kiálló gége a kevélyen fölvetett fej képzetéhez társul”. Ez az áttételes érteleme azonban ugyan ilyen elgondolás alapján levezethető a törökből is, mert a kevély, 'gögös' emberre a kidüllesztett *mell(kas)* is jellemző. Nem véletlenül mondják a rártartí emberről, hogy „nagy a mellénye”.
- 20 *Gün(eş)-kündü (kende)*. A (törökországi) törökben a naptári napot és az égitestet jelölő szó. A magyarban a nap értelmét is magában foglaló (valószínűleg a Teremtőnek a nap jelképpel szentesített) szakrális király elnevezése. A magyar nyelv csak az átvitt értelmet hordozó, a török 'gün'-nel egy töről fakadó 'kün' szótövet őrizte meg. Ótürk, ill. kazár és mongol eredettel jelzik (tisztelet, kultusz, tekintélyes, stb. jelentéssel).
- 21 A *kasap-kasza, szablya, szabó* szavak ugyancsak azonos töről fakadhatnak. Közülük a török szó mérszarost jelent, aki többnyire vágóeszközökkel dolgozik. A magyar 'kasza' elsősorban a gabona aratásához használt, de szintén vágóeszköz, melyet a hasonló alaki és az értelmi összefüggés ellenére szláv eredetűnek jelöl az akadémikus nyelvészet. A magyar 'szablya' is vág, és 'kasza-bolja' az ellenséget, miként a 'szabó' is kiszabja-vágja a kelmét. A 'szablyát' viszont a világos török összefüggés ellenére tisztázatlan (esetleg arab?) eredetű vándorszónak tekintik, mely a nyugati nyelvekben is előfordul. Azt a nézetet, mi szerint a „vándorszó” esetleg a magyarból (vagy bármely korábbi lovasnép nyelvéből) került volna nyugatra, elvetették.
- 22 A *kendi-kend* szópár (és a *kegyelmed stb.* változatok) összefüggése is lehetséges. A 'kendi' a törökben 'saját', 'saját maga' értelmű, a magyar szó valószínűleg kapcsolódik hozzá, a korábban talán megkülönböztetett tiszteletadásból eredő, későbbi magázódó tekintetben, éppen úgy, mint az udvariasabb 'ön' vonatkozásában. A magyar szó eredetét nem jelzik, illetve a szócsalád tagjait magyar fejleménynek tartják.
- 23 A *kesik-kés* szópár török tagja vágást, vágott sebet jelent. A hasonló (törökkel közös vagy régebbi ósnelyvi) szóalak tövéből a magyarban okkal vélhetően vágás eszközeinek értelme maradt fenn. Meglepő, hogy a kés szót a „hivatalos” nyelvészet finnugor eredetűnek jelöli. A *bıçak,-bicska* (török: *kés*, magyar: *bicska* [tájszó] *bicsak*), ill. az *ustura-kusztora* (török: *borotva*, magyar: [tájszó] *őcska kés*) egyértelmű összefüggéseket mellőzöm.
- 24 *Koşmak-koslat* A török szó 'futni' értelmű. A magyarban az azonos szótövé (hivatalosan az ótürk *koç=kos-ból* eredeztetett) 'koslat' a kan kutyanak a szuka utáni szaladgálását jelzi (gúnyosan emberre is alkalmazzák).
- 25 A *köpük-köpiil, köp* szavak az ótürkből erednek, de már telesen mást jelentenek, ám a háttérben azonos fogalomra vezethetők vissza. A török szó habot jelent, a magyar szavak csak a vajkészítő, habverésszerű cselekvést (igét, főnévi igenevet, stb.) rögzítenek, ill. elvontan a köpet habos jellegére utal.
- 26 A *kurt-kürt* szópár áttételes és bonyolult az összefüggésű. Az ismeretlen eredetűnek jelzett 'kürt' szónak a különböző eredet megközelítéseit itt mellőzöm (bővebben: Csajághy, 2005. 94–101.). A türk/török összefüggések közül csak az összetett magyar Kürtgyarmat törzsnévre, utalok. A 'kürt', mint nép- és személynév is többféle magyarázzattal bír (Kuun, (Révay Nagy Lexikona) 1911–35. XII. 387. László, 1973. 7., Bartha, 1988. 127., 231–232. Berta, 1991. 3–40., Györffy, 1997. 225. stb. Fentiek nem említik, hogy az iráni típusú nyelvet beszéző kurd nép egyik alkalmazott neve is kürt. A türk (esetleg iráni?) eredetű, eltérő magyar jelentéssel bíró szavaknak a kürt hangszerrel és rituális eszközzel (rhythonnal) való lehetséges elvont összefüggése kapcsán Kuun Géza gondolataiból is kiindulhatunk. E szerint Kuvrat (Kovrat, Kurt) VII. századi onogur fejedeleme nevében valószínűleg egyes türk/török népek totem-ősének, a farkas neve ('kürt') rejlik. A szó azonban nem feltétlenül onogur, vagy onogundur-bolgár (török) eredetű, hiszen az oguz szeldzsuk-oszmánok mai utódai is jól ismerik a farkas-totem őst (Törökországban viszonylag gyakori a Kurtoğlu (Farkasfi[ú]) családnév, magam is többször találkoztam ezzel Anatóliában). Nem lehetetlen tehát, hogy a szó eredete visszanyúlhat az ótürk nyelvbe, vagy akár még régebbre, a hun és szkíta népekhez, és az sem zárható ki, hogy andronóvi és afanaszjevói kultúráinak nyelveihez vezethet. Nem véletlen, hogy Moravcsik Gyula

- (1927. 263.) – Theophanes feljegyzése alapján – Gordasz (hajdan a krími Bosporos környékén élő hun király) nevében is a 'kurt'='farkas' szót sejtette. A szavak közt feltételezhető összefüggés kapcsán gondolhatunk a farkas üvöltését némiképp idéző kürt hangjára is (mely akár a szakrális totem-ős hangját is jelképezhetette). Az ős totemállat és a hangszer hangja közt lappangó, lehetséges kapcsolat már a régmúltban sem lehetett tudatos.
- 27 A közép-ázsiai türk (és tadzsik-iráni?) 'lenk' szó sántát jelent. Timur Lenk (Amir Timurlenk, Tamerlan, Amir Tamerlan stb.) mongol-türk származású fejedelem (1336–1405) nevében is megőrződött. A hasonló magyar 'leng' szóalak esetleges (?) távoli kapcsolatot jelezhet a sánta láb természetellenesen lengő, kilengő tulajdonsága kapcsán. A hivatalos nyelvészet 'leng' szavat hangutánzó, hangfestő eredetre vezeti vissza.
- 28 Az *oda-odú* szavak esetében is szétvált a (nyílással, nyílásokkal rendelkező) zárt teret jelentő értelem. Az 'oda' több török nyelvben szobát jelent. A vele egy töről fakadó, finnugornak jelzett magyar 'odú' szó ma nem emberi lakhelyet, hanem üreget jelöl. Átvitt értelmében azonban mégis megjelenik a lakás, vagy szoba fogalma.
- 29 Az *ölüm-öl(ni)* szópár jól értelmezhetően közel áll egymáshoz, noha az ótürk (vagy még régebbi) eredetű 'ölüm' halált jelent, míg azonos szóalakú magyar ige (főnévi igenév és más képzett forma) csak a halált okozó tevékenységet jelöli. A magyar szót a tökéletesen érthető török kapcsolat ellenére finnugor eredetűnek jelzik.
- 30 A 'tekne' ótürk eredetű, törökben a csónak szó egy változata. A 'teknő' a kézi mosás stb. csónak alakú eszköze.
- 31 A *tepsi-tepszi* a törökben tálca értelemmel bír, a magyarban ettől elváltan csak a tálca formájú sütőeszközt jelenti. Oszmán-törökből való átvételnek jelzik, bár lehet régebbi eredetű is.
- 32 A 'topal' különböző török nyelvekben sántát jelent, Magyarországon is ismert családnév. A 'topa' a magyarban ügyetlen értelemmel bír. A háttérben a sánta ember „ügyetlenségének” áttételes kapcsolata állhat fenn.
- 33 Sipos (1994–95, 2002.) Bartók nyomán kimutatta az (oszmán-utód) török és a magyar népzeneik hasonlóságait. A magam részéről a magyar és a hun-utód sárga uygur (jugar, yugur, sarig yugu) népzene összehasonlító vizsgálatával, valamint ritmikai-nyelvi összefüggésekkel, a magyar népi hangszerek keleti eredetével, valamint az avar zene emlékeinek- köztük a csontsíp leletek vizsgálatával mutattam rá a meghatározó távolkeleti összefüggésekre. Fentiekből kiviláglik, hogy a magyar népzene szűk hangterjedelmű hétfokú szelvény dallamainak sincs bizonyíthatóan finnugor eredete, pusztán hasonlóságokról beszélhetünk. Csajághy, 1998/I. II. III., 2010, 2011.
- 34 Saygun, (Bartók) 1976. IX–XII.
- 35 Szomjas-Schiffert, 1976. I–II.
- 36 Szomjas-Schiffert, 1976. I. 92.
- 37 Csajághy, 1998/III. 22–29.
- 38 Csajághy, 1998/II. 52–79.
- 39 Szomjas-Schiffert, 1976. I. 75–76.
- 40 A sárga ujuguroknak több különböző türk, kínai, tibeti elnevezése van. „Sárga” megkülönböztetésük nem a bőrszínükre utal, hanem az előkelő (talán vezéri törzsből eredő) származásukat jelzi. A „jugar” nevet a magyar őshazát kereső Kőrösi Csoma Sándor használta. Hozzájuk kívánt eljutni, de az is elképzelhető, hogy rokonnépüket, az ujugorokat értette a jugar (yugur) népnév alatt. A Kr. e.-i évszázadokban a Jenyiszejtől nyugatra, majd a Bajkál-tótól délre, az Orkhon folyó vidékén élő ujugurok a VIII–IX. sz. fordulója táján a kirgizek támadása elől a Tarim-medencébe költöztek. Az uygur birodalom 840 körüli bukása után belőlük váltak ki a sarig („sárga”) ujugurok (yugurok). Nem csak a mai Gansu (Kanszu) tartományban, hanem a Góbi-sivatag peremén is él egy (elmongolosodott) népcsoportjuk.

Az „éjszaka cárja”, Grigorij Patyomkin (II. Katalin kegyencének karriertörténete)

II. Katalin (1762–1796) uralkodása alatt a kegyencek kiválasztásának és beiktatásának szövevényes szertartása alakult ki. E „különleges szolgálat” külső jele mindenkori a főhadsegédi cím és a vezérőrnagyi rang odaítélése volt. Az „éjszaka cárijának” lakását a pétervári palotában rendezték be, közvetlenül az uralkodónő lakosztálya alatt, amellyel titkos lépcső kötötte össze. Amikor beiktatták, nagy összegű pénzajándékot – általában százezer rubelt – kapott, majd további pénzüsszegek, birtokok, ékszerek, ajándékok (prémköpenyek, díszkardok stb.), hazai és külföldi kitüntetések, rendjelek és címek következtek.

Míndezek fejében a kegyenc kötelességei közé tartozott az uralkodó személye melletti állandó szolgálat. Nem volt szabad a palotából engedély nélkül távoznia, más hölgyekkel intim beszélgetést folytatnia és a cárnővel az udvari tisztségviselők jelenlétében „bizalmaskodnia”. A kegyenc sajátos státust jelentett: mindenki a kegyét kereste, képmutató hízelgés vette körül, és fontosabb államügyekben sohasem döntöttek nélküle. Ugyanakkor szigorúan tilos volt – saját érdekében – egyetlen jellel is sejtetnie valódi helyzetét. Katalin rendkívül kényes volt erre! Végül a kegyenc egy szép napon – miután bőkezű búcsúajándékban részesült – utódának adta át helyét. A cárnő nem volt kicsinyes a szerelemben: ha valakit megkedvelt, végtelenül türelmes, megbocsátó, jóságos és bőkezű tudott hozzá lenni. Bár nem volt szerencséje a férfiaknál, mégis tévedne az, aki cinikus Messalinának tartaná és Claudius (Kr. u. 41–54) római császár nimfomán hitveséhez hasonlítaná. II. Katalin ugyanis nemcsak szerelmet keresett kegyenceinél, hanem a családi légkört és az otthon meghittségét is. Közülük különösen Grigorij Alekszandrovics Patyomkin, az „ orosz Alkibiadész”-nak nevezett államférfi, hadvezér, diplomata, Novorosszija kormányzója, számos fekete-tengerparti város és kikötő alapítója, a délorosz sztyeppvidék lakosságának betelepítője vált ismertté, akiről már életében is legendák keringtek.

Patyomkin eloroszosodott lengyel nemesi családból származott, akinek ősei közül nagyapja, Pjotr Ivanovics (1617–1700) cári követ volt Alekszej Mihajlovics (1645–1676) uralkodása alatt. Apja, Alekszandr Vasziljevics (1675–1746) ezredes Szmolenszk környékén örökölt kisebb birtokot. 1724-ben, 49 éves korában jutott arra az elhatározásra, hogy feleségül veszi Darja Vasziljevna Kongyirovát (1704–1760), egy felettébb csinos, húszéves özvegyet. A mélyen vallásos érzelmű apa azonban bigámiát követett el, mivel eltitkolta, hogy már nős. Mindez csak néhány hónap múlva derült ki, amikor az ifjú asszony várandós lett. Kétségbeesett helyzetében akkor az első feleséghez fordult, a lábai elé vetette magát és a segítségét kérte. Az öregedő asszony, akinek nagyon boldogtalan élete volt Patyomkin ezredes mellett, rendkívül megértőnek és segítőkésznek bizonyult: saját elhatározásából kolostorba vonult, amivel egy csapásra megoldotta a kínos helyzetet.

Patyomkin ezredes és Darja Vasziljevna házasságából elsőként egy Marija nevű kislány született, aki később Vaszilij Andrejevics Engelhardt balti nemeshez ment feleségül. Utána újra leány következett, Jelena, ő Alekszandr Szamojlov udvari tanácsosnak lett a hitvese. Amikor végre fiúgyermek látta meg a napvilágot, az apa azt

a különös gondolatot vette a fejébe, hogy nem tőle származik. Ezért a gyermeket, Grigorij Alekszandrovicsot nem otthon, hanem Csizsovo falu gőzfürdőjében szülte meg az anya 1739. szeptember 13-án. Később még három testvér született: Pelageja, Darja és Nagyezsda.

A fiú tanítását kezdetben a falubeli papra bízták, tőle tanulta meg az olvasás és a betűvetés tudományát. A tanulást szörnyen unalmasnak tartotta, ugyanakkor tudjuk róla, hogy a zene teljesen lenyűgözte. Ötévesen keresztapja – apja unokatestvére –, Grigorij Matvejevics Kiszlovszkij moszkvai hivatalnok házába került. 1746-ban, amikor apja meghalt, anyja és leánytestvérei is ide költöztek. Szergej nevű unokatestvérével együtt Littken iskolájába jártak, ahol különösen a nyelvtanulásban mutatott rendkívüli tehetséget. Gyorsan elsajátította a latint, a görögöt, a németet, a franciát, de eredményesen haladt a történelem, az irodalom, a filozófia és a hittudomány alapjainak tanulásában is. Akkoriban gyakran azon tételődött: katonai pályára lépjen-e, vagy beálljon szerzetesnek? A család úgy döntött, hogy Grigorijt 1755-ben beíratják az újonnan alapított Moszkvai Egyetemre, ahol a következő évben – kiváló tanulmányi előmenetelért – aranyéremmel tüntették ki. 1757-ben is az intézmény legjobb hallgatói között szerepelt, akiket Pétervárott bemutatnak I. Erzsébet (1741–1761) cárnőnek. Amikor azonban visszatért Moszkvába, kezdte elhanyagolni a tanulást, s így 1760-ban – A. A. Barszov professzor javaslatára – kizárták az egyetemről. Közben 1755 májusában – mint minden nemesifjú – ő is megkezdte a katonai szolgálatot, amelynek során 1757-ben káplár, 1758-ban őrmester, a következő évben pedig hadnagy lett.

Ezzel párhuzamosan I. Erzsébet cárnő unokaöccse, Pjotr Fjodorovics nagyherceg (eredeti nevén: Karl Peter Ulrich von Holstein-Gottorp), a későbbi III. Péter segédtisztjévé nevezték ki. Bár anyagi helyzete meglehetősen szerény volt, hiszen szmolenszki birtokán mindössze csak 439 jobbágyot mondhatott magáénak, ez idő tájt úgy élt a hadseregben, mint a többi fiatal nemes: ivott, kártyázott, udvarolt. A legjobb körökben forgott, a fővárosi aranyifjúság egyik ismert alakja lett. Közeli barátai az Orlov fivérek voltak, akik 1762. június 28-án a gárdaezredekkel államcsínyt hajtottak végre, és megbuktatták Katalin férjét, III. Péter cárt. Ő is tagja volt annak a gárdacsapatnak, amelyik a letartóztatott uralkodót Oranienbaumtól (mai neve: Rambov) Ropsáig kísérte, ahol az összeesküvők július 6-án – állítólag egy nadrágszíjjal – megfojtották. Szolgálatiért Patyomkin az akkor 33 éves II. Katalintól 10 ezer rubelt, egy ezüst étkészletet, továbbá 400 jobbágyot kapott a moszkvai kormányzó-ságban. Ugyanebben az évben a cárnő megbízásából Stockholmba utazott, hogy a trónváltásról tájékoztassa a svéd udvart.

Grigorij Alekszandrovics akkoriban huszonharmadik évében járt; szép, szabályos, intelligens arcú, barna hajú, feltűnően magas, karcsú ifjú volt. Igazi Alkibiadész, ahogyan a kortársai jellemezték. Sokban megegyezett ókori alteregójával: ő is kitűnt testi szépségével, ragyogó szellemi adottságaival, erős akaratával és bátorságával, amely időnként féltelenségbe csapott át. Az udvarhoz az öt Orlov testvér jóvoltából jutott be, akik szerették, mivel egyszerűen tudta mulattatni a társaságot. Hangjával és mimikájával utolérhetetlen ügyességgel utánczott mindenkit. Még a cárnőt is megnevettette, amikor kicsúfolta annak németes kiejtését, rossz akcentusát. Hallatlan merészségnek számított ez, de vakmerőségét Katalin tetszéssel fogadta, és felfigyelt a szellemes, vidám, zeneértő gárdatisztre. Ez még az Orlovoknak is feltűnt – akik közül Grigorij 1773 tavaszáig élvezte a cárnő bizalmát –, és egy alkalommal alapo-

san elverték a túlságosan magabiztos vetélytársat. Állítólag ekkor vesztette el egyik szemét, és ettől fogva mindenki „félszemű Alkibiadész”-ként vagy „Küklopsz”-ként emlegette. (Egy másik magyarázat szerint Patyomkin gyulladás következtében vesztette el szeme világát!) Ez a csapás annyira megviselte, hogy teljesen visszavonult az udvari élettől, és 18 hónapon át szinte remeteként élt egy kolostorban, olvasással és elmélkedéssel töltve idejét. Főleg teológiai kérdések érdekelték, amelyek megnyugtatóan hatottak kedélyállapotára.

Patyomkin remeteségéről hamarosan a cárnő is értesült. Furcsának találta a fiatal tiszt különcségét, de lelkiismeret-furdalást érzett szemének elvesztése miatt. Ezért – a történelem különös fintora (!) – Grigorij Orlovot (1734–1783) bízta meg Patyomkin visszahívásának megszervezésével. Ez hamarosan meg is történt, majd a cárnő újabb kegyekben részesítette. Ettől kezdve Patyomkin pályája üstökösként ívelt felfelé: 1764 elejétől a Szent Szinódus felügyelője, a lovastestőrök kapitánya (1766), az 1767. évi Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság tagja, 1768 szeptemberétől udvari kamarás (excellenciás címmel). Közben kitört az 1768–1774. évi törökellenes háború, ahova Katalin beleegyezésével önkéntesnek vonult be 1769 januárjában. A cárnő külön ajánlólevele alapján előbb Szergej Fjodorovics Golicin herceg, majd Pjotr Alekszandrovics Rumjancev gróf parancsnoksága alatt szolgált. Mivel ez utóbbi igyekezett őt távol tartani és megóvni a harcok veszélyétől – félve a cárnő esetleges szemrehányásaitól –, Ivan Prozorovszkij tábornok harcoló alakulatához kérte magát. A kérvény elérte célját, és írója hamarosan a csatatereken bizonyíthatta be különleges rátermettségét, bátorságát. A besszarábiai Hotyin melletti csatában férfias helytállásról tett tanúbizonyságot, ezért őrnagyi rangra emelték, majd a Szent Anna- és a Szent György-rendjelet kapta.

Amikor 1772 telén Patyomkin rövid időre visszatért Pétervárra, Katalin külön kihallgatáson fogadta. A pletyka szerint Grigorij ekkor bevallotta a cárnő iránt érzett szenvedélyes szerelmét, és ettől kezdve személyes leveleket írhatott „Észak Szemirámiszának”, ahogyan az uralkodónót Voltaire nevezte. Patyomkin érzelme kétségtelenül viszonzásra talált, amit a cárnő 1773. december 4-ei levele is bizonyít: „Nemes őrnagynom! Miatán nagyon fontos számomra, hogy birodalmam lelkes, bátor, tehetséges és ügyes alattvalói életben maradjanak, arra kérem, ne tegye ki önmagát veszedelemnek. Ha végigolvassa ezt a levelet, talán azt fogja kérdezni: milyen okból írom? Az én válaszom: azért, mert bizonyítékkal szolgálhat arra nézve, hogy szívemen viselem a sorsát. Maradok mindig őszinte jóakarója: Katalin.”

1774 elején, amikor Patyomkin visszatért Pétervárra, az udvarban mindenütt az egykori kegyenc, Grigorij Orlov menesztéséről és az új főhadsegédről, Alekszandr Vaszilcsikovról beszéltek. Ez utóbbi akkor költözött be Orlov egykori helyére, amikor ő 1773 végén a törökkel való tárgyalásokat vezette egy Kücsük-Kajnardzsi nevű településen (a mai bulgáriai Kajnardzsában). Az Orlovval való szakítás kiváltó oka abban keresendő, hogy a cárnő időközben értesült a „hütlén szerető” és Golicina hercegnő bizalmas kapcsolatáról. A kegyvesztett kegyencet, akitől Katalinnak három gyermeke született, kiköltöztették lakosztályából. Végkielégítésül hercegi rangra emelték, de el kellett hagynia a pétervári udvart. Utóda, Vaszilcsikov – ez a szellemtelen szépfű – azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket és Patyomkin könnyűszerrel kiütötte a nyeregből.

A félszemű óriás először csak a cárnő kíváncsiságát keltette fel, aztán az érdeklődését, majd a csodálatát. Lassan azon vette magát észre, hogy szerelmes a férfiba, aki

már eddig is hűséges alattvalónak és szenvedélyes udvarlónak bizonyult. Lenyűgözte őt az új kegyenc szellemessége, széles körű katonai, vallási, politikai és diplomáciai ismerete, tájékozottsága. Jól megértették egymást, és tökéletes összhangban játszották szerepüket a külvilág előtt.

1774. március elsején a cárnő arról értesítette Alekszandr Iljics Bibikov tábornokot, hogy Patyomkint főhadsegédévé és vezérőrnaggyá nevezte ki. Három napra rá Robert Gunning angol követ jelentette Suffolk hercegének, hogy Vaszilscsikov kiköltözött lakosztályából. Majd így folytatta: „Ha nem ismerném eléggé az itteni viszonyokat, a legvégzetesebb fejleményekre kellene számítanom. Így azonban egyelőre megelégszem annyival, hogy megírom, kiről van szó. Patyomkin tábornok körülbelül egy hónapja érkezett ide a harcterről, ahol a háború eleje óta működött és ahol, úgy hallom, mindenki utálta. Valóságos óriás, groteszk megjelenésű ember és távolról sem lebilincselő jelenség. Úgy látszik, kitűnő emberismerete van, ért az intrikához, és bár hírhedten feslett életű, közeli kapcsolata van a papsággal is. Tehetségével, tekintve az itteni általános tunyaságot és tehetetlenséget, azzal a reménnyel hízelelhet önmagának, hogy sikerül olyan magasságokba felkerülnie, ahova fékezhetetlen nagy-ravágyása hajtja.”

Katalin 45. életévében járt ez idő tájt, tehát új szerelme kerek tíz évvel volt fiatalabb nála. A cárnőt kirobbanó életerő, valamint hihetetlen lelki és testi frissesség jellemezte. Sok fiatal hölgy irigyelte üde arcbőrét, romantikus szenvedélyességét, bár orvosai szerint sem a gyomra, sem a vérkeringése nem volt a régi, ráadásul egyre jobban elhízott.

Patyomkin kapcsolatuk első percétől érezhette, hogy Katalin iránt érzett szenvedélye viharos és forró viszonzásra talált. Ő azonban nemcsak szeretni és szolgálni, hanem vezetni és irányítani is kívánta álmai asszonyát s rajta keresztül az egész Orosz Birodalmat. Magának a cárnőnek is tapasztalnia kellett, hogy a szerelmes gavallér gyakran jeleneteket rendezett, különösen féltékenységi rohamai idején. Igaz, volt is miért, hiszen Katalin sohasem tagadta korábbi szerelmi kapcsolatait, köztük a Szergej Szaltikov és Andrej Csernisov gróffal, a Stanislaw Poniatowskival (az általa lengyel királlyá emelt szalonarszlánnal), a Grigorij Orlovval, továbbá a Vaszilscsikovval folytatott viszonyt. Az uralkodónő vallomásai azonban aligha nyugtathatták meg az új kegyencet, akinek örült féltékenységét semmi sem csillapította. A „múlt” állandóan gyötörte, dührohamokra ingerelte, amelyek tartós levertséget idéztek elő nála. Ilyenkor napokig a pamlagon hevert, egyetlen köpenyben, amely alatt sohasem hordott fehérneműt. Melankólia és depresszió idején többször – néhány hétre – kolostorba vonult, és kizárólag vallásos elmélkedéssel töltötte napjait.

II. Katalin mindig kész volt kibékíteni ezt a szeszélyes férfit, akit leveleiben kicsi cicámnak, arany fácánnak, büszke kozáknak, moszkovitának, bozóti tigrisnek, oroszlánnak, hitetlen gyaurnak becézgetett. Persze Patyomkin is tudott gyengéd lenni, de leveleiben mindig megtartotta a kettőjük között levő távolságot. Rendszerint „Anyácskának” vagy „Madame”-nak szólította a cárnőt, de elődeitől és utódaitól eltérően sohasem használta az uralkodónő keresztnevét. Ha államügyről volt szó, egyetlen alkalommal sem engedte meg magának a bizalmaskodást és a közvetlen hangnemet.

Az udvar s különösen az Orlovok természetesen nem titkolták aggodalmukat Patyomkin egyre növekvő befolyása miatt, és nagyon örültek volna, ha sikerülne tőle megszabadulniuk. Nem sajnálták a fáradságot fondorlatos intrikákra, alattomos plety-

kákra és rosszindulatú megjegyzésekre. Érthetően nyugtalanította őket, hogy gyűlölt riválisuk szédületes gyorsasággal emelkedett pályáján, és még Katalin gondolatain is uralkodott. Az áskálódások ellenére a cárnő és Patyomkin kapcsolata 1774-ben semmit sem változott, sőt – egyes feltételezések szerint – állítólag az év végén Pétervár egyik külvárosi, Szent Sámson nevét viselő templomában, Marija Perekusina udvarhölgy, továbbá két tanú (Alekszandr Nyikolajevics Szamojlov, Alekszandr Csertkov) és a pravoszláv pápa jelenlétében házasságot is kötöttek. Ez a feltevés természetesen nem bizonyítható egyértelműen, annak ellenére sem, hogy Katalin leveleiben több helyen férjének, házastársának említi kegyencét.

Patyomkin nemcsak Katalin felett gyakorolt kétségtelen hatalmat, de hamarosan az udvarban, a külügyek és a diplomácia irányításában, valamint a hadsereg vezetésében is döntő szava lett. Ennek az erősödő befolyásnak a bizonyítéka volt az altábornagyi és a Preobrazsenszki-gárdaezred parancsnokává való kinevezése. Ezután sorozatosan következtek a különféle kitüntetések, méltóságok, birtokadományozások és jutalmak. 1774 májusában nevezték ki a Titkos Tanács tagjává, egy hónap múlva pedig a Haditanács alelnöke lett. Ezzel egyidejűleg a cárnő grófi rangra emelte, és egy gyémántokkal kirakott karddal jutalmazta. Egymás után nyerte el az orosz rendjeleket és rangfokozatokat, így 1774 végén a György-keresztet és a Szent András-rendet. A cárnő arról is gondoskodott, hogy kegyence külföldi kitüntetésekben részesüljön. Poroszország a Fekete Sas- és a Szent Szaniszló-renddel, Dánia a Fehér Elefánt-, Svédország a Szent Szerafin-kereszttel tüntette ki. A cárnő közbenjárására 1776 márciusában a Német-római Birodalom hercegi rangját kapta Mária Teréziától és a társuralkodó II. Józseftől. Anglia és Franciaország azonban mereven elzárkózott bármiféle kitüntetés odaítélésétől.

A szerteágazó munka (így az 1775. évi kormányzósági reform kidolgozása; Dél-Ukrajna katonai védelme; a Krím Oroszországhoz csatolása; a városok és kikötők építése; a birodalom katonai, pénzügyi és adminisztrációs ügyeinek felügyelete; ünnepek, fogadások, utazások szervezése; manufaktúrák létesítése stb.), az ellenségeivel való állandó küzdelme és a Katalinhoz fűződő őszinte szerelme három ember energiáját igényelte. A cárnő valóban büszke volt arra, hogy az új kegyenc nemcsak szerelmes lovag, de tehetséges államférfi és a szó igazi értelmében: élettárs. Lassan minden döntés Patyomkin kezébe került, és még azt is ő írta elő, hogy kik részesüljenek kitüntetésben. A svéd követ, Gustav Adam von Nolcken (1733–1813) báró szerint Patyomkin annyira ura volt a helyzetnek, hogy lassan az udvar egész képét átformálta, és egyértelműen olyan színezete volt a dolognak, mintha ténylegesen ő uralkodna a birodalomban.

Hamarosan az újonnan meghódított Dél-Oroszország (Novorosszija) kormányzója lett. A cárnő ez alkalommal igazgyöngyökkel borított ikonnal ajándékozta meg és elrendelte, hogy Patyomkin havi 12 ezer rubel fizetésben részesüljön. Ezenkívül – nagyobb ünnepekkor – rendszeresen jelentős pénzjutalmakat kapott, általában 100 ezer rubel összegben. Közel félmillió rubelért vásárolta meg számára Katalin az ún. Anyicskov-palotát, majd ennek a duplájába került a híres Tauriai márványpalota felépítése, ahol 3-4 ezer vendég számára rendeztek estélyeket. Patyomkin rövidesen Oroszország egyik legnagyobb földbirtokosa lett, akinek vagyonát a kortársak 28 millió rubelre becsülték. (Érdekességgéppen említjük meg, hogy a cárnő uralkodásának végén a birodalom bevételeinek összege mintegy 60 millió rubelt tett ki!)

A cárnő bizalmát, valamint annak külső jeleként megnyilvánuló sorozatos kitün-

tetéseket Patyomkin természetesen a maga módján igyekezett meghálálni. Hatalmas munkabírása és hihetetlen ambíciója nem ismert akadályt. Még ellenségei, köztük Pál cárevics, Nyikita Panyin gróf (a külügyek irányítója), Ivan és Zaharij Csernisov, az Orlovok, Jekatyerina Romanovna Daskova hercegnő (a Pétervári Tudományos Akadémia elnöke) és Jacob Siewers novgorodi kormányzó is kénytelenek voltak elismerni szaktudását, államférfiúi erényeit, szervezőképességét és az állam szolgálata iránti ügybuzgalmát.

1776-ban két éve tartott már a cárnő és Patyomkin szerelmi viszonya. Annak ellenére, hogy kétségtelenül szerették egymást, mégis állandóan viharos jelenetek játszódtak le közöttük. Gyakran kiszámíthatatlan módon tört ki Patyomkin örült féltékenysége, búskomorsága, életuntsága vagy valami elképesztő szeszélye. Folyton szemrehányással illette a cárnőt, hogy eltűri az ellenük irányuló intrikákat és udvari pletykákat.

Lassanként Katalinnal folytatott kapcsolatát is nyugös tehernek érezte. Tisztában volt azzal, hogy a cárnő mégiscsak bármikor menesztheti, és elődjei sorsára juttathatja. Mint nagyszerű emberismerő, kiváló pszichológiai érzékeléssel megáldott „favorit”, előre sejtette a dolgok alakulását, ezért bámulatos ügyességgel és körültekintéssel készítette elő „visszavonulását”. Olyan taktikusan és fondorlatosan járt el, hogy hatalma 1776 után sem csökkent, sőt szinte korlátlanul megnőtt. Katalin változatlan bizalmát élvezve, ettől kezdve ő maga választotta ki és bocsátotta el utódait, az egymást követő kegyenceket (köztük Pjotr Zavadovszkijt, Szemjon Zoricst, Ivan Rimszkij-Korszakovot, Alekszandr Lanszkojt, Alekszandr Jermolovot, Alekszandr Mamonovot, Platon Zubovot). Ebből persze jelentős hasznot húzott, mivel a cárnő új bizalmasa általában 100 ezer rubellel honorálta Patyomkin „önzetlen” támogatását.

A pétervári palotából való távozása után Patyomkin igyekezett gyorsan elfelejteni bánatát. Futó szerelmi kalandjai mellett hosszabb-rövidebb viszonyt folytatott unokahúgaival is, akik ennek fejében gazdag férjeket kaptak. Különösen Alekszandra szerette ezt a kiszámíthatatlan, elviselhetetlen és mégis feledhetetlen férfit.

Patyomkin változatlan energiával és ambícióval vett részt az államügyek intézésében. Nem kis gondot jelentett számára Dél-Ukrajna katonai védelme, a török és tatár csapatok meg-megújuló támadásainak visszaverése. Vitathatatlan érdemeket szerzett a Krím félsziget Oroszországhoz csatolásában (1783) és az 1787–1791. évi törökellenes háború sikeres megvívásában. A Fekete-tenger partvidékének megszerzése után városok, kikötők, erődök építéséhez fogott, és rendkívül fontosnak tartotta a vidék mihamarabbi benépesítését. Éppen ezért szigorúan megtiltotta a déli tartományokba szökött jobbágyság üldözését és visszaszolgáltatását földesuraiknak. Nem került el figyelmét a rábizott területek szárazföldi és vízi útjainak javítása, manufaktúrák alapítása, kereskedelmi központok létrehozása, a helyi közigazgatási intézmények kiépítése, pompás középületek és parkok létesítése sem. Tisztában volt azzal, hogy sikereinek egyik záloga az ütőképes hadsereg létrehozásában és jó ellátásában rejlik. 1783-ban reformok egész sorát vezette be a hadseregben, így megváltoztatta az egyenruhákat: bő nadrág, rövid szárú csizma használatát írta elő, megtiltotta a farkocs és a haj rizsporozását, csökkentette a büntetések szigorát, ellenezte az újoncok megkorbácsolását, s az emberségesebb bánásmódot szorgalmazta. 1786-ban elrendelte az ezredek pénzügyi kiadásának pontos kimutatását, valamint önálló kaukázusi és szibériai hadsereg felállítását. Két év múlva a lovasság és a gyalogság létszámának emelését írta elő, s ezzel párhuzamosan új egészségügyi szabályzat bevezetését rendelte el a hadseregben.

Ha időnként visszatért Pétervárra, nagy multságokat, látványos bálokat rendezett. Némelyik ezek közül 50-60 ezer rubelbe került, és Sir James Harris angol követ jelentése szerint az egyik alkalommal Katalin és Patyomkin – a meghívott vendégek nagy örömeire – keleti ruhába öltözve, török táncot lejtett. Ünnepségek idején gyakran menesztette futárait Asztrahánba friss kaviárért, a Krimbe gyümölcsért, a Volgához különleges halért. Igazi ingyenc volt, akiről legendák keringtek: egész Pétervár beszélt háromezer rubeles leveséről, amelyet ezüst fürdőkádban tálatatott fel vendégeinek. Rendezvényeinek pompájával még a kritikus szemű külföldieket is elkápráztatta, akik elismeréssel és némi irigységgel nyilatkoztak kifinomult ízléséről.

Hihetetlenül közönséges és durva tudott azonban lenni haragjában, dühkitöréseinek idején. Egyre kiszámíthatatlanabbak lettek szeszélyei, és élete utolsó évtizedében tüntetően igyekezett megbotránkoztatni másokat. Az egyik moguljovi látogatása során az ócska utazóköpeny alatt még alsóneműt sem viselt, és így fogadta az üdvözlésére megjelent pravoszláv érseket, a katolikus püspököt, a zsidó rabbit, valamint a város előkelőségét. Az 1780-as években kénye-kedvére váltogatta a kegyenceket is, akikkel szemben mindig kinyilvánította megvetését és lenézését. Egyikük, Alekszandr Jermolov azonban „hálátlan” lett, és nyíltan szembefordult vele az uralkodó tiszteletére rendezett udvari fogadáson. Patyomkin ekkor Katalinhoz fordult: „Ő vagy én? Ha ez a senki itt marad, akkor én kilépek az állami szolgálatból.” A cárnő rövid ideig habozott, majd parancsára kivezették a tereméből az elbizakodott Jermolovot, és helyére hamarosan – Patyomkin ajánlatára – a 23 éves gárdatiszt, Alekszandr Mamonov került.

Patyomkin rendkívül büszke volt államférfiúi és hadvezéri sikereire, valamint azokra az eredményekre, amelyeket Novorosszija kormányzójaként ért el. Éppen ezért meg akarta mutatni a cárnőnek és kíséretének mindazt, amit egy évtized alatt teremtett. 1786-ban maga dolgozta ki és ellenőrizte híres útitervének minden fázisát: kiválasztotta a különböző ünnepségek helyét, utasította a közigazgatás helyi vezetőit, hol építsenek palotákat és szálláshelyeket a cárnő és udvari kísérete részére. Ezenkívül hajókat, díszes gályákat építtetett, térképeket, útmutatókat állíttatott össze, sőt a neves olasz zeneszerzővel, Giuseppe Sartival (1729–1802) külön zeneműveket is komponáltatott erre az alkalomra.

Nagy előkészületek után, 1787. január 18-án indult el Carszkoje Szelóból – fűlsiketítő üdvölvések közepette – II. Katalin és kísérete, amelynek soraiban ott volt Stanisław Poniatowski lengyel király, II. József osztrák császár, Charles Joseph de Ligne herceg, továbbá mintegy 2000 külföldi diplomata és orosz arisztokrata. Mivel kemény téli idő volt, a társaság hatalmas szánokon indult el a friss havon. Patyomkin 14 ház alakú és 124 kisebb szánon repítette vendégeit. Minden pihenőhelyen 560 paripa várta őket, egész csapat kováccsal, mesteremberekkel, akik a szükséges javításokat nyomban elvégezték. Az első szánon – amelyet 30 ló vontatott – utazott maga a cárnő, udvarhölgyeivel és Mamonovval, az akkori kegyenccel. A szán méreteire jellemző, hogy azon fogadó-, dolgozó- és hálószoba, valamint könyvtár volt található. Ezután következtek a külföldi vendégek: Louis Philippe de Ségur (1753–1830), a szellemes versailles-i gavallér, Alleyne Fitz-Herbert (később Lord St. Helens), az új angol követ, Ludwig von Cobenzl gróf, a bécsi arisztokrata, az előkelő társaság egyik legnépszerűbb tagja. Az állam vezető személyiségei közül csak Pál cárevics hiányzott feleségével és gyermekeivel, aki közismerten rossz viszonyban volt anyjával.

Katalin és karavánja naponta átlagosan 80-100 versztnyi (1 verszt = 1067 méter)

utat tett meg, és gyorsan közeledett Kijev felé, ahol nagyobb pihenőt szándékoztak tartani, mielőtt a Dnyeperen hajóra szálltak volna. A cárnő az út alatt sem változtatott megszokott életmódján: reggel hat órakor kelt, fogadta titkárait, az állami hivatalok vezetőit, az udvari méltóságokat és a diplomatákat, majd kilenc órakor mindenki elfoglalta helyét a szánokon, és lélegzetelállító sebességgel robogtak céljuk felé. Délután két óra tájban ebédeltek, és este hétkor érkeztek meg az éjszakai szállásra. Rendszerint a kormányzók palotáiban vagy állami épületekben tértek pihenőre a vendégek. Kijevben a Cobenzl gróf számára kijelölt palota – amelyet tréfásan „Európa-kávéháznak” neveztek el – volt a legtágasabb, ezért legtöbbször itt találkoztak, táncoltak, pletykáztak és tárgyaltak egymással az udvaroncok és a diplomaták. Jellemző, hogy Patyomkin – aki az összes multság szervezője volt – a kijevi kolostorban szállt meg, bezárkózott cellájába, és igyekezett távol maradni a vigasságoktól. De mégis tudott mindenről, állandóan intézkedett, jelentéseket hallgatott meg, gondoskodott az utazás további szervezéséről. Jól tudta, milyen fontos az a hatás, amelyet az utazás tesz Európa vezető diplomatáira, hiszen egy újabb törökellenes háború elkerülhetetlennek látszott.

Amikor az időjárás kissé megenyhült, május elsején Katalin és kísérete végre elhagyhatta az „orosz városok anyjának” nevezett ősi Kijevet. Legelől két hatalmas gálya, majd 73 kisebb hajó haladt a Dnyeperen lefelé, és 3000 matróz teljesített szolgálatot rajtuk. A vezérhajón a vendégeket Giuseppe Sarti zenekara szórakoztatta. A második gályán kapott helyet az angol és az osztrák követ, majd egy hatalmas – közös multságok színhelyéül szolgáló – bárka következett.

A hajóraj – amelyet Ligne herceg tréfásan és felettébb találóan „Kleopátra flottájának” nevezett – fenségesen úszott a folyón. A parton mindenütt – a vendégek nem kis megdöbbenésére – festői szépségű falvak, állatcsordáikat terelő és a legújabb divat szerint öltözködő parasztok voltak láthatóak, akik lelkesen éljenek, kendőket lobogtattak. A hajó utasai időnként partra szálltak, hogy meggyőződjenek arról: miként élnek a hűséges orosz alattvalók. A külföldiek nem győztek álmélkodni azon, micsoda jólétben élnek a cári birodalomban. Közülük senki sem érezte túlzónak a cárnő azon kijelentését, miszerint „alattvalói asztalára mindennap kerül tyúkhús, de az utóbbi időben nagyobb becsben tartják a pulykát”. Csak később – Gerhard Helbig diplomata 1809-ben publikált könyve nyomán – derült ki, hogy mindez a gazdagság Patyomkin szemfényvesztő manipulációja volt, hiszen a pompás házakat és berendezésüket állítólag színházi dekorációkból építtette. Amíg a cárnő és kísérete éjszakai nyugovóra tért, a mindenható kegyenc emberei titokban továbbszállították a „kellékeket”, és másnap reggelre új falvakat emeltek azokból. (Az orosz történészek egy része az elmúlt évtizedekben határozottan tagadja a Patyomkin-falvak históriáját, és csupán a „rosszindulatú” külföldi útleírók kitalálásának tartja!)

A kirándulás résztvevői számára lebilincselő élményt jelentett Jekatyerinoszlav, Herszon, a Krím félsziget és Bahcsiszeráj látványa. Ez utóbbi helyen felkeresték a Girej kánok palotáját is, ahol különösen a keleti pompa, a bazár, a műezzinek hangja és a tatár előkelőségek üdvözlő beszédei maradandó élményt jelentettek számukra. Az orosz flotta díszlővései közepette készülődtek a visszaútra, amelyen újabb látványosságok vártak rájuk. Így Poltava városa mellett 50 ezer katona „játszotta el” a híres 1709. évi ütközetet, amelyben I. Péter legyőzte XII. Károly svéd király hadseregét.

Patyomkin Harkovban búcsúzott el a cárnőtől, miután kölcsönösen megajándékozták egymást. Katalin a „Taurisz (Krím) hercege” címmel tüntette ki, és tiszte-

letére emlékérmeket veretett. Ennek egyik oldalán a kegyenc arcképe, a másikon a déli tartományok térképe volt látható. A cárnő a Tver–Moszkva–Pétervár útvonalon érkezett vissza Carszkoje Szelóba (ma: A. Sz. Puskin nevét viselő város), és innen írta Melchior Grimmnek: „Hála istennek, túl vagyok az úton és huszonöt esztendei uralkodáson.”

1787 őszén a törökök ismét háborút indítottak Oroszország ellen azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy megszilárdítsák pozíciójukat a Fekete-tenger partján. A katonai események meglehetősen elhúzódtak, és kezdetben változó sikerrel folytak. Mindezért a kortársak közül sokan a fővezért, Patyomkint tették felelőssé, aki időnként enerváltan irányította a szárazföldi hadsereg és a flotta hadműveleteit. A sikerek, így Ocsakov (1788), Bengyeri (1789), Akkerman (1789; jelenlegi elnevezése: Belogorod), Hadzsibej (1789; ma: Odessza) és a Duna bal partján fekvő Izmail (1790) bevétele, valamint a Focşani és a Rimmikul folyó (1789) melletti döntő csaták sokkal inkább alvezéreinek, köztük Alekszandr Vasziljevics Szuворovnak (1730–1800) és Mihail Illarionovics Kutuzovnak (1745–1813) voltak köszönhetőek. Ezt bizonyítja az a tény, hogy a 35 ezer helyőrségi katona által védett Izmail bevételével Patyomkin hónapok óta nem boldogult, ezért kénytelen volt a helyszínre vezényelni Szuvorovot. A kiváló hadvezér 1790. december 10-én érkezett meg, megszemlélte a terepet, és így szólt a fővezérhez: „Azzal nem lehet bevenni egy várat, ha az ember csak nézi.” Másnap hajnalban általános rohamot indított a hadászati kulcsfontosságú erőd ellen, amelyen délben már a cári lobogót lengette a szél. Bár a sikert Patyomkin teljes egészében magának tulajdonította, nagylelkűen megkérdezte, mivel ajándékozhatná meg Szuvorovot. „Semmiel – válaszolta az. – Nem vagyok kupec, és nem azért jöttem, hogy alkudozzak. Istenen és a cárnón kívül senki nem adhat nekem semmit.” Ezek után nem csodálkozhatunk, hogy a sértődött fővezér megakadályozta tábornagyi kinevezését, és nyomban áthelyeztette a finn határ mellé.

Patyomkin szívesen tetszelgett fővezéri pózában, és a kortársak szerint, mint valami Buddha-szobor üldögélt sátrában. Ilyenkor levendulavizet locsoltatott maga körül, és tömjént füstöltetett. Díszes sátrán kívül pedig katonai jelvényei voltak közszemlére téve. A fővezér kedvelt időtöltése az volt, hogy miközben a pamlagon hevert, vagyont érő drágaköveit egyik kosárból a másikba rakosgatta. A háború éveit alatt is háremnyi hölgy vette körül, akikkel vad mulatozásokat, botrányos tivornyákat csapott. Feljegyezték róla, hogy amikor az egyik szépasszonynak elszakadt a tánccipője, Patyomkin futárt küldött Párizsba, hogy újat hozasson neki. Szabad óráiban szívesen flörtölt Witte őrnagy feleségével, a csodálatosan szép egykori rabszolganővel. Mindenhova magával vitte teljes szintársulatát, valamint azt a 200 muzsikust, akik szórakoztatásáról gondoskodtak.

A fővezér részletes jelentéseket küldött Pétervárra a katonai győzelmekről, amelyekért a cárnő mindig nagylelkűen megjutalmazta. Ocsakov bevételét követően a Szent György-kereszt első fokozatával tüntették ki, továbbá egy gyémántokkal kirakott, 60 ezer rubel értékű kardot és 100 ezer rubel készpénzt kapott. 1789-ben Katalin gyémántokkal és arany babérlevelekkel díszített marsallbotot és az Alekszandr Njevskij-rendet ajándékozta neki. 1790-ben pedig az uralkodónő másodszor is megvásárolta részére a Tauriai-palotát (460 ezer rubelért), fényes marsalli egyenruhát varratott számára, illetve 200 ezer rubel készpénzzel jutalmazta.

A háború utolsó hónapjaiban Patyomkin vezette azokat a tárgyalásokat, amelyek a iaşi-i békével zárultak, s Oroszország számára a Fekete-tenger északi partvidékének,

továbbá a Bug és a Dnyeszter közötti területek birtoklását eredményezték. A tárgyalások alatt azonban, 1791 márciusában váratlanul Pétervárra utazott, mivel rettenetesen aggasztotta az új kegyenc, Platon Zubov befolyásának erősödése. Szörnyű haragra ingerelte, hogy az ifjú gárdatiszt az ő tudta és beleegyezése nélkül nyerte el a cárnő bizalmát. Azzal a szándékkal tért vissza a fővárosba, hogy a fiatalember hatalmát megtörje. Minden ígyekezete ellenére azonban képtelen volt éket verni Katalin és Zubov közé, s ez még jobban dühbe hozta. Április 28-án 3000 vendéget hívott meg a Tauriai-palotába, ahol a cárnő is megjelent ifjú szeretőjével, akit leveleiben találóan csak „gyermeknek” nevezett, hiszen tényleg az unokája lehetett volna.

Belátva erőfeszítései hiábavalóságát, 1791. július 24-én Patyomkin végleg elhagyta Pétervárt, ahol tartózkodása alatt – hihetetlenül pazarló módon – két és fél millió rubelt költött. A lovakat agyonhajszolva állítólag 8 nap alatt ért Iaşi-ba, hogy a tárgyalások vezetését átvegye Alexandr Andrejevics Bezborodko (1747–1799) kancellártól és Nyikolaj Vasziljevics Repnyin (1734–1801) hercegtől. Ezekben a napokban kínzó epebaj lett úrrá rajta és egyre erősödő lázrohamok gyötörték. Nedves törülközőkbe burkolózott, és kölnivízzel locsoltatta magát. Hirtelen úgy érezte, hogy megfullad, ezért minden ablakot ki kellett nyitni, közben könnyekig meghatva olvassagta és csókolgatta a cárnő leveleit.

Az „oroszk Alkibiadész”-nak nevezett hatalmas kolosszus belenyugvással sóhajtott: „Nem leszek már jobban, Iaşi a koporsóm. Legyen meg Isten akarata!” Ezután a pópáért küldött, aki feladta neki az utolsó kenetet. Egyetlen kívánsága az volt, hogy vigyék Nyikolajevba (a mai Odessza közelébe), mivel ott szeretne meghalni. Reggel hét óraker karosszékekben vitték a hintóhoz, de útközben még rosszabbul lett. „Nincs már értelme, hogy továbbmenjünk. Fektessetek le! A földön akarok meghalni...” Egy ötkopejkás rézpénzt tettek a szemére. 1791. október 5-én, vasárnap déltájban tért örök nyugalomra. A futár október 12-én ért a jelentéssel Pétervárra, ahol a hír hallatára a cárnő elájult, és eret kellett vágni rajta. Amikor jobban lett, mély gyászáról így írt Melchior Grimmnek: „Rettenetes csapás ért tegnap. Ebéd után, hat óra tájban futár hozta a szomorú hírt, hogy tanítványom, barátom, életem hű társa, Patyomkin herceg meghalt Moldáviában, egy hónapi szenvedés után. Nincs fogalma róla, mit érzek. Nem tudja senki, mennyire lesújt ez engem... Szenvedélyes odaadással szolgált, de haragosan és őszintén megmondta, ha valamit nem talált helyesnek. Amint idősebb és tapasztaltabb lett, mindjobban leszokott hibáiról... Patyomkin nincs többé.”

SZAKIRODALOM

- Adamczyk, T.: Fürst G. A. Potemkin (Untersuchungen zu seiner Lebensgeschichte). Emsdetten, 1936.
 Alexander, J. T.: Catherine the Great (Life and Legend). New York, Oxford, 1989.
 Angi János: A Potyomkin-falvak mítosza. = *História*, 1997. 8. sz., 23–25.
 Beszkrovnij, L. G. (szerk.): Voproszi vojennoj isztorii Rosszii (XVIII – pervaja polovina XIX veka). Moszkva, 1969.
 Beszkrovnij, L. G.: Russzkaja armija i flot v XVIII veke. Moszkva, 1958.
 Brikner, A. G.: Patyomkin. Szankt-Petyerburg, 1891. (Legújabb kiadása: Moszkva, 1997.)
 Cronin, V.: Katharina die Grosse. Hildesheim, 1995.
 Dixon, S.: Catherine the Great. New York, 2009.
 Donnert, E.: Katharina die Grosse und ihre Zeit (Russland im Zeitalter der Aufklärung). Leipzig, 2004.
 Donnert, E.: Zur aussenpolitischen Ideologie der russischen Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. = *Zeitschrift für Slawistik*, 1974. Heft 1.

- Dreifuss, J.: *The romance of Catherine and Potemkin*. London, 1938.
- Dukes, P.: *Russia under Catherine the Great*. Newtonville, 1978.
- Dukes, P.: *The making of russian absolutism (1613–1801)*. London, New York, 1982.
- Fuller, W. C.: *Strategy and power in Russia (1600–1914)*. New York, 1992.
- Grey, I.: *Catherine the Great (Autocrat and Empress of All Russia)*. London, 1975.
- Helbig, G. A. W.: *Russische Günstlinge*. München–Berlin, 1917.
- Heller, M.: *Az Orosz Birodalom története*. Budapest, 1996.
- Hoffmann, P.: *Russland im Zeitalter des Absolutismus*. Berlin, 1988.
- Jeliszejeva, O. I.: *Geopolityiceszkije projekti G. A. Patyomkina*. Moszkva, 2000.
- Jeliszejeva, O. I.: *Patyomkin*. Moszkva, 2005.
- Jena, D.: *Favorit und Feldmarschall Katharinas der Grossen*. München, 2001.
- Jepifanov, P. P. – Komarov, A. A.: *Vojennoje gyelo (Armija i flot)*. In: *Ocserki russzkoj kulturi XVIII veka*. T.2. Glavnij redaktor: Ribakov, B. A. Moszkva, 1987. 186–257.
- Kamenszkij, A. B.: *Ot Petra I do Pavla I (Reformi v Rosszii XVIII veka)*. Moszkva, 1999.
- Kamenszkij, A. B.: „Pod szenyiju Jekatyerini.” Szankt-Petyerburg, 1992.
- Kamenszkij, A. B.: *Jekatyerina II. = Voproszi isztorii*, 1989. 3. sz., 62–88.
- Kamenszkij, A. B.: *Nagy Katalin*. Budapest, 2000.
- Kamenszkij, A. B.: *Zsizny i szugyba imperatrici Jekatyerini II*. Szankt-Petyerburg, 1996.
- Katharina II in Ihren Memoiren. Einleitung und Nachwort von H. Fleischhacker. Frankfurt am Main, 1972.
- Kittelberger, S. – Fischer, R.: *Katharina die Grosse und Fürst Potemkin*. Berlin, 2009.
- Krasznobajev, B. I.: *Russzkoje vojennoje iszkusstvo vo vtoroj polovinye XVIII veka. = Prepodavanyije isztorii v skole*, 1973. 2. sz., 20–31.
- LeDonne, J. P.: *Outlines of Russian military administration (1762–1796)*. II. The high command. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge*, 1985. 2. sz., 175–204.
- LeDonne, J. P.: *Outlines of Russian military administration (1762– 1796)*. I. Troop strength and deployment. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge*, 1983. 3. sz., 321–347.
- LeDonne, J. P.: *Outlines of Russian military administration (1762– 1796)*. III. Military finance. The commissary budget of 1780. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge*, 1986. 2. sz., 188–214.
- Lentin, A.: *Russia in the Eighteenth Century, from Peter the Great to Catherine the Great*. New York, 1973.
- Lopatyin, V. Sz.: *Jekatyerina II i G. A. Patyomkin (Licsnaja perepiszka 1769–1791)*. Moszkva, 1997.
- Lopatyin, V. Sz.: *Patyomkin i Szuvorov*. Moszkva, 1992.
- Madariaga, I. de: *Russia in the Age of Catherine the Great*. London, 1981.
- Madariaga, I. de: *Catherine the Great. A Short History*. New Haven, London, 1990.
- Massie, R. K.: *Catherine the Great (Portrait of a woman)*. New York, 2011.
- Memoirs of the Life of Prince Potemkine*. London, 1812.
- Nikolajev, V. A. – Perry, A.: *The loves of Catherine the Great*. New York, 1982.
- Pamjatnije zapiszki A.V. Hrapovickovo, sztatsz-szekretarja imperatrici Jekatyerini Vtoroj*. Moszkva, 1990.
- Piszma Jekatyerini II k G. A. Patyomkinu*. Pregyiszlovije: Ejdelman, N. J. In: *Voproszi isztorii*, 1989. 7. sz.
- Polovtsoff, A.: *The favourites of Catherine the Great*. London, 1940.
- Raeff, M. A.: *Catherine the Great*. New York, 1972.
- Raeff, M.: *Der Stil der russischen Reichspolitik und Fürst G. A. Potemkin. = Zeitschrift für Geschichte Osteuropas*, Band 16. 1968. Heft 2.
- Ransel, D. L.: *The Politics of Catherinian Russia*. New Haven – London, 1979.
- Rounding, V.: *Catherine the Great*. London, 2006.
- Sahmagonov, N. F.: *General-feldmarsal Patyomkin*. Moszkva, 1998.
- Sahmagonov, N. F.: *Hranyi goszpod Patyomkina*. Moszkva, 1991.
- Scharf, C. (Hrsg.): *Katharina II., Russland und Europa. Beiträge zur internationalen Forschung*. Mainz, 2001.
- Sebag Montefiore, S.: *Katharina die Große und Fürst Potemkin*. Frankfurt am Main, 2009.
- Sebag Montefiore, S.: *Prince of princes (The life of Potemkin)*. New York, 2001.
- Smith, D. (ed. and tr.): *Love and Conquest. Personal Correspondence of Catherine the Great and Prince Grigory Potemkin*. Northern Illinois University Press, 2004.
- Soloveytschik, G.: *Potemkin (Soldier, statesman, lover and consort of Catherine of Russia)*. Michigan, 1947.

- (Németül: Potemkin. Soldat, Staatsmann, Liebhaber und Gemahl der Kaiserin Katharina der Grossen. Zürich, 1951.)
- Soloveytschik, G.: Potemkin, a picture of Catherine's Russia. London, 1938.
- Streeter, M.: Catherine the Great. London, 2007.
- Szackij, A. G.: Nacsalo szozdanyija csernomorszkoivo flota. = Voproszi isztorii, 1985. 8. sz., 171–182.
- Thomson, G. S.: Catherine the Great and the expansion of Russia. London, 1961.
- Troyat, H.: Catherine the Great. New York, 1980. (Magyarul: Nagy Katalin. Budapest, 1995.)
- V. Molnár, L.: II. Katalin és a török félhold. = Valóság, 2007. 4. sz., 27–38.
- Vincent, Z.: Catherine the Great (Empress of Russia). New York, 2009.
- Zapiski imperatrici Jekatyerini II. (Az 1859-es londoni kiadás reprintje.) Moszkva, 1990.
- Zolotarjov, V. A. – Mezsevic, M. N. – Szkorodumov, D. J.: Vo szlavu otyecsesztva rosszijszkovo (Vojennaja isztorija Rosszii vo vtoroj polovinye XVIII veka). Moszkva, 1983.
- Zsuravljova, Z.: Patyomkin (Ot vahmisztra do feldmarsala). Szankt-Petyerburg, 2002.
- Zsuravljova, Z.: Patyomkin (Poszlednyije godi). Szankt-Petyerburg, 2003.

A német katonai felső vezetés 1938 és 1941 között (1. rész)

Látványos győzelmek, konfliktusok és fatális tévedések
(Egy megközelítési vázlat)

A Németországot sújtó gazdasági nehézségek determinációi, de elsősorban Adolf Hitler alapvetően politikai és olykor túlzóan optimista döntéshozatalai súlyos, nem egyszer meghatározó tévedésekhez vezettek a II. világháború folyamán, s ezen lépések a német tábornoki karral, a „szakmával” való mind erősebb nézeteltérésekhez, sűrűlódásokhoz vezettek. Ezeket, ezen konfliktusokat és azok mélyebb okait szeretnénk ennek az írásnak a keretében sorba venni.

(A katonai gondolkodás változásai) A 19. században alakul ki az a gyakorlat, hogy a hadsereg közvetlen irányítása, hadműveleti vezetése a vezérkari főnöknek címzett poszt birtokosának kezébe került, vagyis ő lesz a fő hadvezér, de nem a szó régebbi értelmezésében. A korábbi századokban, különösen a középkor folyamán gyakran előfordult, hogy az államfő, általában a király volt a „főparancsnok”, a hadvezér, aki az esetleges harcokat is vezette. Kétségtelen azonban, hogy a francia forradalom idején, a hadkötelezettség általános bevezetése nyomán létrejött tömeghadseregek miatt, az 1800-as évekre a hadsereg szervezete mind bonyolultabbá válik, emiatt pedig külön kiemelt stratégiákra lett szükség, akik kellő szellemi és tévedhetetlen vezetői képességek birtokában megfelelő áttekintéssel rendelkeztek. A háború tehát egyre „bonyolultabbá vált”, végül a „természete” is megváltozott, az addig maximálisan néhány tízezer fős haderők meghatványozódtak, és Clausewitz már kénytelen így fogalmazni: „...a háború nem pusztá időtöltés, még kevésbé a kockázattal és a sikerrel való játék, de nem is a fel-fel lobbanó lelkesedés műve; a háború komoly célt szolgáló komoly eszköz.”¹ A hadművészet mindinkább a matematika, logisztika és a valószínűség-számítás hatókörébe esett, ezeket a magas követelményeket nem lehetett feltétlenül elvárni a politikai életre felkészült uralkodóktól, de konkrét politikusoktól sem. Pusztán a „stratégiai szemlélet” nem helyettesíthette a katonai szaktudást. Létrejött tehát a vezérkari főnök pozíciója, akinek viszont a „politikai szemlélet” lett szükségszerűen a „gyengéje”. Ezután, ennek nyomán kezd kialakulni annak a gyakorlata, hogy minden fegyvernemnek, végül minden egyes hadseregnek, hadosztálynak vagy nagyobb harccsoportnak lesz vezérkari stábjja. Ez a szükségszerű pozíció-megosztás tehát elkerülhetetlen volt, de az egyes „háborús közösségek” összefogása nem mindenkor valósult meg, ennek legékezebb példája Hötzendorfi Conrad esetében jelentkezett, aki – mivel nem rendelkezett korlátlanul az Osztrák–Magyar Monarchia összes erőforrásai fölött, vagyis nem volt diktátori hatalmú – nem is tudta a háború alatt egységesen irányítani a haderőt, és a polgári szervekkel is küzdenie kellett. Ezt a problémát ismeri föl Hitler is, amikor – már államfőként – 1937-ben a német Véderő főparancsnoka lesz, a világháborúban pedig a közvetlen hadműveleti irányítást is átveszi 1941-től, talán arra gondolva, hogy az ő akaraterős személyisége képes lesz egyben tartani, és iránymutatóan vezetni

nehéz helyzetekben is a német haderőt. A szovjet oldalon némileg másképpen, cizeláltabban alakult a parancsnoklás kiépítése, de nekik ehhez a folyamathoz jóval több idejük volt.

Ahhoz, hogy a későbbi hitleri döntések mozgatórugóit jobban megérthessük, mindenképpen célszerű az egy korfordulóval korábbi császári német, és az osztrák–magyar vezérkar együttműködését megvizsgálnunk.

A már szovjet időkben is „ragyogó” elmének elismert Conrad kudarcokkal teli kapcsolata a porosz vezérkarral 1914-ben ugyancsak példaértékű. Ismeretes, hogy Ludwig von Moltke, a német császári haderő vezérkari főnöke a háború előtt megígérte neki, sajnos csak szóban, hogy amint a németek nyugaton „végeznek” a franciákkal, de legkésőbb „hat héten” belül, átcsoportosítanak egy akkora haderőt keletre, amellyel le fogják tudni győzni a különben nem sokra tartott cári oroszokat. Az ígéret teljesítése azonban a nyugati helyzet miatt egyre késett, ráadásul a határozatlan Moltke sem volt már hatalmi pozícióban ’14 szeptemberétől, azonban az osztrák–magyar vezérkari főnök erre az ígéretre építette föl „aktív” hadviselését, és érthetőleg, az osztrák–magyar haderő a túlerő ellen csak egyre nagyobb véráldozatokkal tudta végrehajtani a támadási és ellentámadási parancsokat. Moltke-től az irányítást átvevő (hivatalosan csak november 3-án) Erich von Falkenhayn főparancsnok még határozatlanabbnak bizonyult.² Kétségtelen, hogy a Kelet-Poroszországot ért orosz támadás nehéz helyzetbe hozta a német hadvezetést, amit ugyan Tannenbergnél fényesen helyre ütöttek, de még ezután sem ismerik föl, hogy az európai háború sorsát a keleti oldalon lehetne megoldani, a „gumifronton”, ahol a mozgó hadviselés lehetővé tehetette a fordulatot. Conrad letéve büszkeségét, Frigyes főhercegen keresztül szinte már könyörögve panaszkodik egyik, szeptember 2-ai táviratában II. Vilmoshoz, a német haderő főparancsnokához, hogy a vállalt kötelezettségét mennyire reménytelen helyzetben kénytelen végrehajtani. A német hadvezetőség továbbra sem tudott segítséget küldeni. Conrad októberben három alkalommal is kéri a segítséget, de hiába. A keleten önállóan hadműveleteket folytató német 8. hadsereget a porosz szellemiségű vezérkar egyértelműen presztízs okokból nem volt hajlandó a Monarchia rendelkezésére bocsátani.³ Aztán nagy nehezen, a német 9. hadseregtől toltak át egy „szárnyhadtestet” délre, Krakko irányába, segítségképpen. Eddigre teljesen nyilvánvalóvá vált, hogy „a legfőbb nehézséget a közös és egységes vezetés kérdése okozta”,⁴ vagyis annak hiánya. A németek hibája volt, hogy ekkor nem valósult meg ez az egységes hadműveleti vezetés, talán mert az említett presztízs okokból féltek Conrad-ra bízni hadseregüket.⁵

Egyértelműnek látszik, hogy a Monarchia „vezéregyéniségei” Conrad és Tisza István voltak 1914 őszére, akik feltétlenül respektálták a másik fél képességeit, de az „egykéz” politikáját mégsem tudták megoldani. Ez a fajta egyesülés az eltérő belpolitikai érdekek és Ferenc József megosztó feladatkörű szemlélete miatt sem történhetett meg. Az agg korba lépett uralkodó pedig már alkalmatlan volt az események egy kézben való tartására. Nem sikerült diktatórikus hatalommal rendelkező legfőbb szervet, háborús tanácsot alakítani. Conradnak így alkalomadtán, nem csak őfelsége katonai irodájával, de a német birodalmi hadvezetőséggel is hadakoznia kellett, olykor pedig még Tisza erélyes követeléseit is figyelembe kellett vennie, mint pl., Bártfa városának visszafoglalásakor. A háború ezen időszakában tehát a központi hatalmak képtelenek voltak megoldani az egységes vezérelt parancsnoklást.⁶ Ezért a Galíciában folytatott hadműveletek úgy hatottak, mintha a végrehajtó két kéz nem ugyanahhoz a testhez és agyhoz tartozott volna, és valóban, egészen decemberig legfeljebb a szándékazonos-

ságról lehetett csupán beszélni. De bármennyire is bonyolult volt a három hadügyminisztériummal dolgozó Monarchia működése, mégis egészen rendkívüli katonai teljesítményekre volt képes, hiszen az összes orosz (és olasz és román) offenzívát kivédtek, megállították, miközben a szerbiai háború, mint egy éles kés feszült az oldaluknak. Viszont az időből így is kifutottak, vagyis abból az idő intervallumból, amelyen belül még volt értelme a győzelemnek és a belső lelki bomlasztás még nem öltött veszélyes méreteket. Az 1917-es állapot, vagyis Oroszország kiütése (igaz, nem elhanyagolható lenini segítséggel) túl későn érkezett el.

Az ellenfél vezetésénél más volt a helyzet: „Az entente-hatalmak hamarosan rájöttek, hogy a politikai, katonai és gazdasági vezetésnek szoros kapcsolatban és teljes összhangban kell működnie. Mind Franciaország, mind Anglia megszervezte tehát a politikai, katonai és gazdasági vezetők közül álló legfelsőbb háborús tanácsot. Németország ezt nem tette meg, mert nemcsak a császár, az összes német haderők parancsnoka tartózkodott majdnem állandóan a főhadiszálláson, hanem a birodalmi kancellár, mint a politika felelős irányítója, továbbá a hadügyminiszter is. A főparancsnokságnak az uralkodó által való gyakorlása azonban csak névleges lehetett és nem bizonyult célszerűnek.” Az együttműködés azonban életbevágóan fontos volt keleten, emiatt pedig egy furcsa szimbiózis alakult ki, hiszen Paul Hindenburg nem adhatott parancsot az osztrák–magyar vezérkar főnökének, de mivel alkalmazkodni próbált a másikhoz, mivel felismerte annak helytálló szemléletét, ezáltal olyan rendelkezéseket hozott, melyek leginkább segítették az erőátvitelüket. Az egységes vezérlés csupán 1915 májusára vált kézzel fogható valósággá.

A későbbi III. Német Birodalom vezérkarát alkotó katonák, akik egytől egyig részt vettek a „nagy” háborúban, kétségtelenül tisztában voltak az egységes irányítás hiányából fakadó következményekkel. Elsősorban emiatt fordulhatott elő az, hogy Hitlert, mint legfőbb főparancsnokot, 1941-től pedig, mint a hadműveleteket is irányító személyt elfogadták, mint diktátort, annak ellenére, hogy jó néhány döntése a főtiszti kar ellenállásába ütközött és heves konfliktusok kiinduló pontja lett.

(A Reichswehr „villámgyors” átszervezése és a Wehrmacht megalakulása) A német hadsereg fejlesztését tiltó, korlátozó rendelkezéseket a hadseregért felelős vezérkar természetesen nem fogadhatta el, és ezért már a reichswehri években elkezdik titokban az átszervezéseket, az új fegyvernemek bevezetését és kipróbálását. Ezek a lépések messze elmaradnak a többi, nem vesztes állam lehetőségeitől. A németeknek ekkor nincs légierjük és a tankokat papírból és fából szerkesztett tákolmányok szimbolizálják. A weimari köztársaság bukását hozó 1933-as választás nyomán létrejön a III. Német Birodalom. Az új német kancellár hosszú éveken át küzdött („harcolt”) azért, hogy a hatalom csúcsára kerüljön, s a hosszas várakozás után igen sebesen hozzá is fogott, hogy megvalósítsa konkrét elképzeléseit. Hitler kemény, határozott kézzel kezdte felszámolni a belső bajokat, és legfőbb támogatónak a hadsereget tartja, túl azon, hogy a német néptömegek szimpátiáját mindenkor, a legvégsőkig igyekezett megtartani.

1934. augusztus 2-án meghal Hindenburg, az államelnök, Hitler pedig azonnal összevonta az államelnöki és a kancellári hivatalt, önmagát innentől Führernek és Reichskanzlernek hívatta. Ezen kívül „a Reichswehr tagjainak még aznap új hűség esküt kellett tenniük”, de a Hitler által módosított szöveg szerint már nem a „népnek és az országnak”, hanem a „német birodalom Führerének, és a Wehrmacht főparancs-

nokának”⁸ Ennek következtében a „régí rendszer” monarchista szemlélete ha nem is tűnik el nyomban, de igen hamar devalválódáson megy keresztül. A Reichswehr neve 1935 márciusától lett hivatalosan is Wehrmacht, melynek főparancsnoka a Führer lett, közvetlenül neki tartozott felelősséggel a hadügyminiszter és a hadsereg vezérkari főnöke. Ez ekkor még csupán névleges pozíciónak nevezhető, annak ellenére, hogy a kimenő parancsok csak az ő aláírásával hiteles.

A német kancellár a Reichswehr százezres, még békelétszámnak is nehezen mondható, keretének megduplázását kérte 1934 végére „majd a következő évben újabb emelést akart, hogy 1936. elejére a Wehrmacht 21 gyaloghadosztályból álljon”.⁹ Azonban a német hadsereg ekkoriban olyan szintű hiányosságokkal küzd mind a kiképzett vezérkari tisztek, mind a közlegények terén, ugyanakkor pedig a harcjárművek és a teherszállító géppark ügyében, hogy azokat néhány éven belül képtelenség volt pótolni.¹⁰ Az átszervezés viszont „örült iramban folyt”, így 1935-ben megszületik a Luftwaffe és kialakul a haderő felső vezetési szervezete. A Wehrmacht egyesített főparancsnoksága a Wehrmachtamt lett, amit később OKW-ra, Oberkommando der Wehrmacht-ra (Véderő-főparancsnokság) kereszteltek, és amely átvette a hadügyminisztérium jogkörét. Az OKW hatásköre alá tartozott a három önálló haderőnem parancsnoksága, a szárazföldi (OKH), a tengerészeti (OKM) és a légi (OKL).¹¹ Ezek egyesített vezérkarának (Oberkommando des Heer – OKH) vezérkari főnöke az óvatos és bizalmatlan Ludwig Beck lett, aki azonban sem Heinz Guderian, sem Hitler számára nem volt elfogadhatóan modern szemléletű, és aki a Szudéta-válság idején le is mond, helyére a körültekintő, de bátrabb Franz Halder kerül.

Ekkor, 1938 elején válik Hitler közvetlen munkatársává a vele szemben mindig alázas, de különben nem rossz értelmi és szervezési képességű Wilhelm Keitel¹⁴, aki korábban von Blomberg hadügyminiszter irodafőnöke volt, és az ő fia lett felettesének, annak legfiatalabb lányának a férje. Az OKW új vezérkari főnöke, a középosztályból származó Keitel, vélhetőleg karrierista hajlama miatt túrt el a későbbiekben mindent, a kudarcokat, főnöke nehéz, sokszor elviselhetetlen természetét, a sérelmeket, és a személyét ért gúnyolódásokat. Ő ezt később a maga és vállaltói számára „túlzott kötelességteljesítési” hajlamával magyarázta. Az OKW főnöke birodalmi miniszteri rangot kapott és egyben hadügyminiszteri funkciót. Az OKW hadművelési főnöke 1939 szeptemberétől Alfred Jodl lesz, egy tisztán elméleti szakember, aki a Führer stratégiai utasításait „ültette át” kivitelezhető taktikai hadműveletké, végső soron ő volt az „agy”, egyben az OKW vezérkari főnöki posztján osztozott Keittel. Ezzel egy időben Konrad von Neurath külügyminisztert Joachim Ribbentrop, az addigi londoni német követ váltja fel.

A katonai vezetés következő szintjét a Gruppenkommando jelentette, amelyek számát 1935-ben háromra emelték, és az elnevezést később Heeresgruppéra (hadseregcsoport) változtatták, 1939-ben már hat ilyen létezett. Mindegyik alá több hadtest tartozott. Gerd von Rundstedt kapta az I. Gruppenkommandót, Königsberg központtal, a II.-at Johannes Blaskowitz, Stettinben, a III. hadseregcsoportot pedig Ewald von Kleist, Berlin központtal. Jól megfigyelhető a régi főtisztek között egy réteg, akiket a viharos iramú átszervezések, fejlesztések és a hadsereg felduzzasztása egyértelműen megrémít. Ezek közül Beck és von Fritsch¹²(az OKH főparancsnoka) nem voltak éppen náci szimpatizánsok, mivel a gyors növekedés egyértelműen az újabb háború rémét vetítette előre, ez a lehetőség pedig a Führer-„rajongó” von Blomberget is elgondolkodtatta, s a tiltakozók mellé állt. Márpedig a Führer terveit keresztelni akaróknak előbb

vagy utóbb, de menniük kellett. Ezek a leváltások azonban ekkor még nem voltak annyira egyszerűek, mint a későbbiekben.

Von Fritsch ellen homoszexuális vádat bizonygató dokumentumok kerültek elő H. Himmler és a Gestapo jóvoltából. A haderő főparancsnokának vissza kellett vonulnia, hogy tisztázni tudja magát, de a posztjára már soha nem térhetett vissza, s „mintegy jóvátételként” a 12. tüzezrezred élére került. A botrányos és alaptalan vád miatt von Fritsch kardpárbjára akarta kihívni Himmlert, amely esemény végül von Rundstedt rábeszélésére elmaradt.¹³ Helyére, az OKH élére Walter von Brauchitsch lépett, akinek költséges válását viszont csak Hitler tudta elrendezni, de ettől a főtiszt még egyáltalán nem lett meghunyászkodó. Von Blomberggel, a védelmi miniszterrel némileg egyszerűbb volt a helyzet, mivel ő egy, a rendőrségen nyilvántartott prostituáltat vett feleségül, talán tévedésből, az eseményen viszont Hitler és Hermann Göring voltak a tanúk. A berlini rendőrfőnök tájékoztatása után von Blombergnek nem volt maradása.

Ezekre a meglehetősen banális és aljasnak is mondható „tisztogatásokra” feltehetőleg azért volt szükség, mert bár Hitler volt a főparancsnok, azért ő közel sem volt ekkor még olyan katonai tekintély, mint például von Fritsch. Azt pedig békeidőben nem tehetta meg, hogy „csak úgy” leváltson egy főtisztet, amivel bizonyára kivívta volna a tisztikar jelentős részének ellenszenvét. Ezt már csak azért sem kockáztathatta meg, mert ebben az időszakban minden használható emberre szükség volt a haderő ütőképességének növelésére, kivéve azokra, akik akadályozták terveit. Nem lehet kétségünk, minden határozott államvezető igyekszik maga körül azokat a szakembereket tudni, akik vagy feltétlenül lojálisak, esetleg menthetetlenül szolgálalkúek, de a munka egy részét leveszik a vállukról, vagy akiknek szaktudása nélkülözhetetlen. W. Churchill ebben a vonatkozásban semmiben sem különbözött Hitlertől, Sztálin meg egyenesen „tisztogatási” hullámot indított, más egyéb okok mellet, hogy megfitalítsa hadvezetői karát, és a legjobb szakembereket kiválaszthassa, hogy a lélektani ráhatásokról most ne is beszéljünk. Érdekes ebből a szempontból, hogy valószínűleg F. D. Rooseveltnél volt a legkiegyensúlyozottabb kapcsolata közvetlen munkatársaival, bár igaz, hogy az USA rendelkezett a világ legkorlátlanabb mennyiségben felhasználható hadianyagával, ami azért sok mindent leegyszerűsített, és az esetleges kudarcokat, veszteségeket nem tette végzetesen tragikussá.

Hitler és a konzervatív bajor–porosz főtisztikar között a kezdetektől ellentét feszült, kezdve onnan, hogy az „osztráknak” nem volt érettségije, ami a korszak vízváltatója volt társadalmi értelemben. A hosszú és szigorú, sok tanulással nehezített képzésen átesett, alapvetően apolitikus szemléletű tisztkekhez képest Hitler szinte a művész-, de még inkább a pártpolitika világból érkezett, akit azonban az I. világháború, és annak következményei fordítottak végül a közélet felé, s lett fokozatosan Führerré. Hitler hangsúlyozott „outsider”, vagy éppen forradalmár jellege a rendkívül komoly elvárásokon edződött, ráadásul nagyrészt nemesi származású tisztikar számára egyfajta pofonnal érhetett föl. Mindesetre a nemzetiszocialista pártvezér Németország fölemelését célzó szövegei és tettei lassan-lassan meggyőzhették a tisztikart, hogy ő a megfelelő emberük, akit végül a mérhetetlen tekintéllyel rendelkező Hindenburg legitimált minden kételkedő réteg számára, amikor az a méltán híres hadvezér kezéből vehette át a kancellári kinevezését. Azon kérdésekben, melyekben Németország új kancellárja és a tábornoki kar feltétlenül egyetértett, mivel saját bőrükön tapasztalták ezek hátrányait, a gazdasági talpra állás és a bolsevizmus elleni küzdelem voltak. Németország 1933-ban rendkívül rossz állapotban volt, nagy a munkanélküliség, fojtogató a pénztelenség,

s a nyomor. Az új kancellár gyors, mélyreható erőfeszítései az ország helyzetének stabilizálására nem eredménytelenek, és ez meghozza az elégséges tiszteletet a hadsereg részéről is, de a kezdeti bizalmatlanság továbbra is ott lappanghatott.

Azonban a nemzetközi helyzet is változik, kirobban a spanyol polgárháború, amely az 1919–20-as békediktátumok által gerjesztett „modern” ideológiák küzdelmévé is válik, egyben pedig az új fegyverek és fegyvernemek próbaterepe is lesz, ami új tapasztalatokhoz vezetett, és szintén sietette a német fegyverkezést. Hitler gyors tempót diktál, és kétségtelen, hogy a német nép az új vezetés alatt rendkívüli erő kifejtést mutat föl. Nagyarányú építkezések indulnak, a korábbi hatmillió munkanélküli számát néhány éven belül elenyésző mértékűre redukálják stb. Ezek a látványos eredmények, az iránta tapasztalható fokozódó bizalom, arra sarkalhatták a német Vezért, hogy hazaírozni kezdjen külpolitikai szinten az újjászervezett és a külvilág számára ismeretlen hatékonyságú haderejére támaszkodva. Mivel a németeknek nincsen hosszú távú stratégiai programjuk, gyakran rögtönözni kénytelenek, ami viszont bizalmatlanságot okozott más államok vezetőiben, mint ahogy ez a lengyelek esetében is megnyilvánul.

Hitler 1937-ben szűk körben ismertette expanzív külpolitikáját és a várható nemzetközi válaszlépéseket, erről a megbeszélésről adjutánsa, Fridrich Hossbach készített feljegyzést, amelyből az derül ki, hogy számoltak az Angliával és Franciaországgal való háborúval. Az első német lépések (Csehszlovákia, Ausztria) is megfogalmazódtak ezen a találkozón, valamiféle stratégia terve tehát létezett, de ezek nem voltak egy kidolgozott programnak nevezhetők. Erről a találkozóról és a feljegyzésről a felsőbb vezetésben sokan nem tudtak, mint Jodl, vagy Ribbentrop sem. Lényegében, ahogyan azt a magyar történetírás neves alakja, Ormos Mária is elismeri, a németeknek nem voltak valódi, hosszú távú stratégiai tervei: „[Hitler] Éveken át csak a békeszerződés revíziójával kapcsolatos német igényeket hangoztatta, majd szűkebb környezete előtt is csak részcélokat jelenített meg. ... Mindez azzal járt, hogy vezérkari szinten sohasem dolgoztak a háború végig vitelének egész stratégiáján, hanem csupán az egyes offenzívák terveit alakították ki.”¹⁵ Tehát nem volt pontos menetrendjük, mivel annyira új módszereket (villámháború) alkalmaztak, és olyan meglepő eredményeket (gyors győzelmek) értek el, amelyekre nem is számíthattak. Hitler még 1942-ben is azt hitte, hogy a szovjetek legyőzése csupán idő kérdése, ez pedig magával hozza Anglia kiütését, ami a végső győzelmet jelenti. Ez az ő korlátolt, Európa centrikus fölfogásában a számára fontos „világ” fölötti győzelmet jelentette volna, az angolszász–bolsevik propagandában viszont, mint a „világ meghódítása” jelent meg.

A beindított folyamatok nem álltak meg, és 1938-ra eljut a német hadvezetés odáig, hogy reális célként kitűzhetik az 1943-as évet, amikor megvalósulhat a teljesen, a legmodernebb fegyverekkel felszerelt Wehrmacht.¹⁶ A hadsereget azonban túl gyorsan fejlesztik, s növesztik föl, amely mint említettük, kiváltotta a főparancsnok, Beck és mások tiltakozását, akik félték egy újabb világháborútól. (A tapasztalatokból okulva, az 1930-as évek végén egy újabb világháború lehetősége Európában már közel sem váltott ki olyan jellegű lelkesedést, vagy éppen eufóriát, mint az 1914-es.) A továbblépéshez újabb átszervezésre volt szükség, ami 1938 elején végbe is megy, és kialakul Hitler körül a háborút elkezdő stáb. Hitler egy dolgot bizonyosan ismer föl, azt, hogy Anglia és Franciaország némileg lemaradt a szárazföldi hadseregeik felfejlesztésében és hatékony, modern szemléletű átszervezésében, amit a németeknek minél hamarabb ki kell használni, amíg lehet. Ezért hát a nagy versenyfutás az erőpozíció megszerzé-

séért és a különböző programok gyorsított erőltetése. Az angolok valóban nem siettek, sőt, maguktól egy lépést nem tettek, hogy a rendkívül nehéz helyzetbe jutott német, magyar, horvát stb., kisebbségek helyzetén javítsanak. Nekik úgy látszik tökéletesen megfelelt Európa állapota olyannak, amilyenné az antant hatalmak 1919–20-ban tettek, ugyanakkor nem is hanyagolták el a fegyverkezést olyan mértékben, ahogy azt Hitler gondolta, különösen nem a légierő terén.¹⁷

(Az első lépés, győzelem háború nélkül) Tudjuk jól, hogy a II. világháború milyen infernális pusztuláshoz vezetett, azonban hadd jegyezzük meg, hogy egy jól szervezett katonai erő elsősorban politikai eszköz, amelyet nem biztos, hogy ki kell „élesíteni”. Egy erős, imponáló haderő kiváló fokmérője egy adott államnak, mint ahogy egy gyenge, komolytalan hadsereg szintén indikátora egy adott társadalomnak. Ez a felállás alakul ki 1938 őszére a német–cseh viszonylatban, mivel a németek relatív túlerejű, de sokkal győzelemre készebb hadereje elég „elrettető” és határozott képet mutat ahhoz, hogy a csehek „emberáldozat nélkül” behódoljanak. Az 1938-as év a német katonai és politikai felső vezetésben gyökeres változásokat hozott, mivel ez év elején beállt és megoldódott az első „vezetési válság”, egyben ez az év volt a németek számára az általános mozgósítás kezdete. A feszült cseh–német viszony kiéleződését érdekes módon a csehek provokálják ki, amikor 1938. május 21-én a prágai rádió német csapatmozgásokról ad hírt – ami nem volt igaz –, kiváltva ezzel a „hétvégi válságot”, de valójában a német haderő maradt inaktív és a csehszlovák hadsereget mozgósítják. Ezzel a ténnyel szembesül a helyszínrre siető Noel Mason-Macfarlane angol és Stehlin francia katonai attasé, ahogy Neville Chamberlain ide küldött barátja Walter Runciman is, akinek nem kerüli el figyelmét a Szudéta-vidék „erős német szimpátiája” és akinek jelentése nagyban hozzájárulhatott a szeptember végi (angol, francia, német és olasz) müncheni konferencia összehívásához. A „hétvégi válság” egyértelműen Eduard Beneš köztársasági elnök és Krejci vezérkari főnök műve volt, amelyről Emil Hódza államfő sem tudott, mindesetre Hitler emiatt határozza el magát a csehszlovák állam szétzúzására illetve bekebelezésére.¹⁸

Bármilyen volt a nehéz helyzetbe került Benešék célja ezzel a provokációval, rájuk nézve teljesen rosszul sült el. A szudétanémetek is mozgolódtak, a lengyelek viszont a Teschent környező vidékre pályáztak, sőt, „huszonnégy órás” ultimátumot küldenek ebben a kérdésben Prágának, a magyar honvédség pedig az Ipolyságtól nyugatra már készült áttörni a cseh védelmi vonalat.¹⁹ A mesterséges, és nem éppen dicsőséges múltú cseh vezetésű állam, tehát igen gyors bomlásnak indult.

A „mindig is” német protektorátusnak tartott Csehország Szudéta-vidékének lövés nélküli bekebelezése, anektálása 1938. október 1-én kezdődött. Ezen a napon (október 1.) von Rundstedt vezérezredes ott állt Hitler közvetlen közelében, aki ekkor úgy nyilatkozott, hogy nagyon „felszabadultnak” érzi magát. Von Rundstedt ezt úgy értelmezte, hogy a Führer valójában nem kívánta a fegyveres harcot, vagyis blöffölt és csupán politikai nyomásyakorlásra használta a haderőt. Ezt a véleményt alátámasztja, hogy a német társadalom háborúellenessége szembeszökő volt, másrészt pedig azon igény, hogy Hitler elsősorban, mint nemzetközileg elismert, „rendkívüli” politikus akart a világközvélemény előtt szerepelni, nem pedig, mint hadvezér, ezt a szerepet csak a sodró események hozták. Ennek az elképzelésének három évvel később is hangot adott: „Ő, a Führer, sohase hitte volna, hogy Európának ilyen sok államával lesz afférja, ő mindenkor a békét akarta.”²⁰ Ez ugyan vágyalom maradt, mert igaz, hogy

Hitler pozíciója kétségtelenül alátámasztást nyert a müncheni konferencia négyhatalmi összehívásával (hiszen még az amerikai Time magazin is az 1938-as év évemberének választotta ezért) és az ott elért határozatokkal, de a láncreakció beindult. Amint megoldódott az egyik probléma, ott magasodott máris a következő.

Másrészt viszont igaz, hogy a Führer elkerülhetetlennek tartotta a háborút, ahogy ezt hadművelési főnöke, Alfred Jodl is elismerte Nürnbergben, de azt elsősorban a Szovjetunióval szemben akarta alkalmazni, minden más konfliktus „mellékes” ügynek számított, ahogy Anglia is. Hitler Angliát, Adolf Galland hasonlatával élve, „az útjába gurult kőnek tekintette, amelyet valamiképpen el kell távolítani, vagy megkerülni, de az útról lemenni semmiképpen sem szabad, mert az a fő célhoz, a bolsevizmus megsemmisítéséhez vezet.”^{20b} A konfliktusok viszont egymást gerjesztették, és az első két sikeres háborús év azt a látszatot keltette, hogy a Führer hadvezérnek is elsőrangú. Kétségtelen, hogy számtalan alkalommal „belenyúlt” a hadműveletek irányításába, azonban a fő probléma az lett, hogy többször, fontos pillanatokban inkább politikai döntéseket hozott, mintsem katonaiakat. Ez súlyos hibának bizonyult, s ilyen értelemben Hitler nem volt egy következetes hadvezető, nem is lehetett, hiszen a hadászat alapjaival volt tisztában. Tehát megvalósítja az egységes haderő irányítást, még a tengely koalíció európai seregei fölött is, de lényeges helyzeteket nem akar kihasználni (mint ahogyan azt Dunkerque-nél láthatjuk), vagy egyszerűen nem ismeri föl (mint a szovjetek valódi ereje).

A tulajdonképpen váratlan prágai bevonulás 1939 márciusában némi kiabálás és öklörzés közepette végbemegy, amely ugyan a Nyugat szemében a müncheni egyezményben tett német ígéretek megsértéseként jelentkezett, viszont ezzel „rendezési” közelségbe került a Danzig-korridor, s a kelet-porosz Posen és Thorn vidékének kérdései a nyakas lengyelekkel. Az angolszász politika számára pedig a prágai bevonulás volt az a startpisztolylövés, amely az ébresztőt jelentette, hogy magasabb fordulatra kell kapcsolniuk minden vonatkozásban, ha a megindult németekkel lépést akarnak tartani. Különben az energikus nemzetiszocialista vezetés fokozatosan kihúzza a talajt a brit és francia külpolitika (és gazdasági érdekek) lába alól, ami ugye mégiscsak megengedhetetlen a korábbi győztesek számára. Vagyis, „megengedhetetlen”, hogy az európai kontinens legszéléről két nagyhatalmi igényű-befolyású állam nagy keservesen kialakított érdekszövetségeit, a meglevő „status quo”-t fölszámolják, plusz a politikai befolyásokat és államhatárokat is újra rendezzék. Valójában ekkoriban már csupán középhatalmakról van szó a rossz, eladósodott pénzügyi helyzetük miatt, s akik úgy a mostani konfliktusban, mint korábban, egyesített erővel sem tudták legyőzni a harc-téren saját erőből a Német Birodalmat. Mindenesetre az Európa fölötti geopolitikai befolyás megszerzése volt a tét, és hiába volt erre a feladatra elhívatott már Bismarck óta az egyesült, iparilag rendkívül fejlett Németország, az általános német dominancia kibontakozását az angol–francia érdekszövetség nem akarta tétlenül nézni, vagy pláne elviselni. Akkor sem, ha ezen két állam földrajzi helyzeténél és megosztó külpolitikai szemléleténél fogva sem volt képes soha pozitív hatást kifejteni a kontinensre, ahogy ez Versailles-ban és Trianonban is tökéletesen igazolást nyert.²¹

Hitlernél is megfogalmazódik az a tipikusan antant szemlélet még a cseh válság idején, hogy jobb lenne, ha egy másik fél volna a támadó (jelen esetben a magyarok)²², mert ezáltal nem Németország tűnne föl az agresszor szerepében. Ő ezzel az ügyeskedési szemlélettel legfeljebb csak játszadozott, de soha nem tudta kivitelezni, ilyesmihez leginkább a korábbi antant főbb államai értettek. Ezért is van, hogy az ígér-

getésekkel fölbízott Lengyelország megtámadása után az angol–francia koalíció, szövetségi kötelme ellenére sem indít támadást nyugaton, holott 104 hadosztályával szemben alig 23, első vonalbeli német hadosztály állt. Nehezen vitatható, hogy egy esetleges háborúban az áll erkölcsi fölényben, aki a védekező pozíciójában van, szemben a támadóval. Ezt hívják a „jog háborújának”, amely a béketárgyalásokon igen komoly előnyöket jelent. A felületes szemlélőnek ez talán nem tűnik túlságosan komoly érveknek, de ahogy később látni fogjuk, Sztálin esetében is kulcsfontosságú volt, hogy ő, illetve a Szovjetunió legyen a megtámadott.

Hitlernek valahogy mindig, a későbbiekben is, az idővel volt problémája, mert vagy folyton siettetnie kellett a dolgokat, vagy éppen késleltetnie, ahogy erre Ormos Mária is fölfigyelt, ugyanis 1938-ra Hitler „már az időtényezőre helyezte a hangsúlyt. Saját élettartama és a német jövő között szoros összefüggést látott: a Németország számára minden bizonnyal kedvezőbb későbbi körülményeket nem tanácsos kivárni, mivel nincs garancia arra, hogy akkor ő még élni fog.”²³ A háború tehát kezdett szélesebb dimenziókat ölteni, de ahogy már utaltunk rá, a németek nem egy nagy, átfogó stratégiai forgatókönyv alapján dolgoztak. A hivatásos német katonák természetesen rendelkeztek távlati stratégiai elképzelésekkel egy újabb „totális” háború esetére, ezt a Wehrmacht egyik legidősebb tisztje, von Rundstedt így fogalmazta meg: „Ha egy európai hatalom le akarja győzni Angliát, vagy a Szovjetunió, vagy az Egyesült Államok támogatását kell kérnie, ellenkező esetben nem sok esélye van a győzelemre. Ha ez nem érhető el, Angliát magát kell szövetségesül megnyernie annak az országnak, amely a kontinens feletti dominanciára törekszik.”²⁴ Az idézetből az is kikövetkeztethető, hogy Nagy-Britannia szigetország jellege, szervező készsége, a faji „rokonság” miatt és a még meglévő gyarmatbirodalma révén, sokkal komolyabb tényezőnek számít a németek szemében, mint a szovjetek. Kétségtelen, hogy Anglia stratégiai helyzete miatt a „kulcs állam” szerepét töltötte be az európai kontinens újabb kori konfliktusaiban, emiatt pedig rendkívül „kényes” kérdés volt a velük való kapcsolat. Bár ennek a tanulmányunk nem lehet célja az angolok Európa- és Németország-politikájának elemzése, a kérdést mégsem lehet teljesen megkerülni a jobb áttekinthetőség érdekében.

Meg kell még említenünk, hogy a Hitler-ellenes belső ellenzék (L. Beck, von Witzleben, Carl Goerdeler és mások) ekkor a cseh válság idején, 1938 augusztusában küldöncöt menesztettek Londonba, hogy megnyerjék a brit politikát egy kormány elleni puccshoz, de Chamberlain elvetette az együttműködést. Az összeesküvők azonban nem adták fel Hitler eltávolítását célzó terveiket, és akciójuk idejét a Csehország elleni katonai fellépés időpontjára tették, ami végül elmaradt, mivel a müncheni egyezmény „meglepő” határozatai nemcsak a csehek, de a puccsra készülők alól is kihúzta a talajt. Halder, aki végül soha nem tagadta meg a Führernek tett esküt, így fogalmazott: „Kétségtelenül ez volt az utolsó pillanat, amikor ez még nem volt reménytelen”²⁵, vagyis hogy a német hadsereget Hitler ellen tudják fordítani.

(Lengyelország lerohanása) A cseh kérdés megoldása után kézenfekvően adódott tehát Lengyelországgé, ahol talán a legnagyobb német kisebbség élt. A lengyel kérdés rendezése során az angol–francia (semleges) magatartás sokkal fontosabb lett, mint a csehek esetében, ezért Hitler is igyekszik tárgyalásos úton rendezni a problémát, ezeket azonban nem akarja a végtelenségig húzni. Az OKW 1939 áprilisában három olyan direktívát ad ki, melyek közül a II. (a „Fall Weiss”) már utal az esetleges katonai akcióra Lengyelországgal kapcsolatban, amelyre a Wehrmachtnak szeptember

1-ére készen kell állnia.²⁶ Emiatt az 1939-ben meglevő hat hadseregcsoport mellé, von Rundstedt vezérezredes vezetésével egy újabb, egyelőre titkos főparancsnokságot hoznak létre. Így az „Észak” hadseregcsoport mellett lassan létrejött a „Dél” hadseregcsoport. Az idős vezérezredest is csak ez év júliusában reaktiválják, mivel Hitlerrel úgy állapodtak meg, hogy őt, aki ekkor hatvannégy éves, csak „veszély” idején fogják visszahívni. De egy harmadik harccsoportot is létrehoznak Heinz Guderian vezetésével. A von Rundstedt munkacsoportban még ketten dolgoznak, Erich von Manstein, mint törzsének főnöke, és Günther Blumentrit hadművelési főnök. Szakmailag ennél jobb stábot nehezen lehetett volna összeállítani, mivel von Rundstedt és von Manstein személyében valószínűleg a II. világháború két legjobb német stratégáját és taktikai lebonyolítóját ismerhetjük fel. Egymás kvalitásait messzemenően ismerő és elismerő főtisztekről van szó, akik a Fehér Tervet olyan pontosan készítik el, hogy azt szinte lehetetlen volt elrontani.

Az OKH június 15-én adta ki végső hadművelési parancsát, tehát a terv ekkora már készen állt, most már csak a csapatok felzárkóztatása volt hátra a lengyel határhoz. Ezt fokozatosan tették meg, rejtve, hadgyakorlat címén. Az utolsó átszervezésekkel augusztus 21-e környékén végeztek. Még május 22-ére von Rundstedtet és von Mansteint a többi hadseregek, valamint hadsereg-csoport parancsnokaival együtt Obersalzbergbe, az alpesi főhadiszállásra rendelték. Az itt elhangzott Hitler előadásból (köztudott, hogy Hitler általában kiselőadásokat és nem megbeszéléseket tartott) kiderült, hogy túlértékeli az éppen zajló brit–olasz konfliktust, a franciákat pedig „önmaguk árnyékának” tartja. De a legbombasztikusabb hatást mégis a szovjetek jelezte megnemtámadási egyezmény szándéka váltotta ki, hiszen ezzel Lengyelország végképp elszigetelődött. Hitler ekkor augusztus 26-ában adta meg a támadás időpontját.²⁷

A brit külpolitika azonban talpon volt, és aktivizálódását az is sietette, hogy „a brit katonai körök erősnek tartották a lengyel hadsereg harc készségét és harci fegyelmét. Kennard varsói brit követ a katonai attasé véleménye alapján azt jelentette Halifaxnak, hogy német támadás esetén a lengyel hadsereg hónapokig tartó, szívós küzdelemre képes.”²⁸ Vagyis, elvileg, Németországot a lengyelek segítségével két tűz közé lehetett szorítani adott esetben, ehhez viszont arra is szükség volt, hogy a szovjetektől való félelmükben a németekkel szimpatizáló Romániát semlegesnek tudhassák az érdekeltek, mint ahogy ezt igyekezett is elérni a brit külpolitika. Czettler Antal úgy fogalmaz: „Több mint hatvan év távlatából visszatekintve érthetetlen, miért fordítottak az angol és a francia államférfiak ennyi figyelmet Románia függetlenségére.”²⁹ Nos, igen, néhez az angolokat áldozatként elképzelni. A mai történetírásban Anglia II. világháborús szerepe úgy formálódik meg, mint egy olyan hatalomé, amely inkább csak az események után kullogott, de semmiképpen nem akart a dolgok elébe menni. Talán nem árt néha bátorságot venni magunkon, és belegondolni abba, hogy a britek nem csak sietve igyekeztek a német terjeszkedés útját állni, hanem ennél konkrétabb forgatókönyvekkel rendelkeztek ebben az időben. Esélyeket latolgattak, országok és kormányfők hatalmi szimpátiáit mérlegelték és ezek nyomán hoztak meghatározó döntéseket, és nem a szélesebb „közvélemény” hatására, ahogy ezt szokták írogatni. Hiszen minden felelősséggel rendelkező politikai vezetés igyekszik eléje menni az eseményeknek, nem pedig csak hagyni, hogy azok „csak úgy” megtörténjenek, és ez a tervezgetés a britekre különösen igaz. Ezért is fordulhatott elő az, hogy nem a lehetetlen helyzetű csehekkel igyekeztek szorosra fűzni szövetségüket, hanem a sokkal potenciálisabb és ambiciózus lengyelekkel. Romániát a szovjetekkel való feszült viszony miatt ekkor

képtelenség lett volna bevonni egy németellenes szövetségbe, ahogy ez 1916-ban sikerült, a legtöbb, amit tőlük várhattak, a semlegesség volt. Ahogy fentebb láthattuk, talán abban bíztak, hogy a lengyelek képesek lesznek akár hónapokig is kitartani, ennyi idő pedig bőségesen is elég lett volna a francia–angol szövetségeseknek, hogy csapataikat összevonják, és akár támadásra induljanak. A német hadvezetés haditerve és a német Véderő azonban keresztülhúzta ezt a számítást, mivel Lengyelország alig négy hét alatt összeomlott.

Hitler obersalzbergi bejelentései nyomán a „von Seeckt-i iskola katonái”³⁰ megkönynyebbülték. Sőt, egyenesen boldogok voltak, mivel örültek az oroszokkal való kapcsolatok normalizálódásának, és mert nem hitték, hogy a lengyelek ilyen beszorított helyzetben háborút mernek vállalni. Bíztak egy újabb „vér nélküli” győzelemben. A pesszimistábbak viszont nem hittek a Nyugat tétlenségében, von Reichenau egyenesen kijelentette: „A fickó [Hitler] a legnagyobb tévedésben van, ha azt hiszi, a háború hat hét alatt véget ér. Hat évig fog tartani.”³¹ Nem kétséges, hogy kinek lett végül igaza. Von Rundstedt és von Manstein azonban bíztak a totális háború elkerülhetőségében, és akkor még ez valóban nem tűnt reménytelennek.

Önmagában azt a tényt, hogy Németország jogot formált korábbi területeire, még nem lehet bűnül felróni, viszont az vita tárgyát képezi, hogy nem kellett-e volna a további tárgyalások utat folytatnia az újabb területrendezésekért. Közép-Európa későbbi, tragikus sorsát figyelve feltétlenül igennel kell válaszolnunk. A hitleri vezetés konfliktus végigvivő magatartását alapvetően két tényező motiválta, az egyik, hogy a lengyelek az 1939-es év folyamán többször is kinyilvánítják, hogy a brit–francia érdekkörhöz fűzik minden bizalmukat. Ebből a határozott lengyel hozzáállásból következett a másik, hogy ha a háború elkerülhetetlen, akkor azt minél gyorsabban végre kell hajtani, mielőtt a nyugati szövetségesek léphetnének, mielőtt kialakul a kétfrontos háború. Már csak azért is, mert Németországnak ebben az időszakban mindössze „hat hétre” elegendő lőszer^{31b} volt.

Arra semmi esély nem mutatkozott, hogy kizárólag a szóba jöhető németek lakta területeket szállják meg, és a németek által nem lakott részeket pedig nem, önmagában ennek nem lehetett realitása, mivel a lengyel diplomácia többször is elutasította az ezen területekre vonatkozó, egyébként egészen mértékletes, népszavazást is kilátásba helyező, német rendezési terveket. A háború ókori klasszikusai szerint, a háborút az ellenfél teljes letöréséig, „megsemmisítéséig” kell folytatni, különben lehetőséget adunk számára a visszavágásra. Tehát, ha nem sikerülnek Hitler diplomáciai manőverei, akkor viszont a támadásnak elsöprő fölényűnek kell lennie, mert egy félsiker, s a lengyel hadsereg túlélése, a feszültséget csak állandósította volna. Az augusztus 26-ára kitűzött támadás előtti napon, Nagy Britannia kölcsönös segélynyújtási szerződést köt Lengyelországgal. Az új helyzet miatt az OKH 25-én este a támadás elhalasztását rendelte el, pedig a csapatok már elkezdték felfejlődésüket kiindulási körzeteikbe. Nem is jut el minden csoporthoz a tiltó parancs, a „szigorúan titkos 800. műszaki zászlóalj” végrehajtja kitűzött feladatát és elfoglalják a Jablunka-szorost, egy fontos vasúti alagutat. Miután tudomásukra jut az elsietett cselekvés, visszavonulnak, de néhány tagjukat így is elfogják a lengyelek, akiket végül „egy német tábornok” közbenjárására engednek szabadon. A lengyelek ennek kapcsán sem riadóztatták az amúgy is mozgósításban levő hadseregüket, mert mint Messenger írja: „olyan sok határincidens történt azokban a hónapokban, hogy ez nem adott különösebb okot az izgalomra.”³²

A háttérben tehát zajlanak a diplomáciai kötélhúzások. Hitler végül egy len-

gyel, teljhatalmú tárgyaló delegáció kiküldését követeli (augusztus 29.), Mussolini is felajánlja közvetítő segítségét augusztus 31-én. És ezen a napon közli Sir Neville Henderson a németországi brit nagykövet a lengyel nagykövettel, Lipskivel, hogy Hitler 12 órakeres kiadja a támadási parancsot, ha Varsó nem egyezik bele a tárgyaló delegáció kiküldésébe. Varsó nem engedett, és Lipski kénytelen így válaszolni: „Ha szövetségesei elhagyják is, Lengyelország egyedül is kész a harcra és a halálra.”³³ Hitler 31-én 12.40-kor aláírja az egyes számú hadparancsot, és a Fall Weiss életbe lép. A lengyel mentalitás részben érthető, az öntudatos és büszke lengyelek az alig 20 éve visszakapott-visszaszerzett államiságuk érdekében a végsőkig készek voltak harcolni. Érthetően fűtötte őket a hazaszeretet, sajnos kissé túl is fűtötte őket. Mivel az országot, a „szarmata síkságot” földrajzi viszonyai (sík mezők, kevés nagy folyóval) nem teszik alkalmassá a védelemre, sem részleteiben, sem egészében, különösen nem a motorizált hadseregek korában, s ahogy ez majd 1944-ben is be fog bizonyosodni a szovjet hadműveletek során. A német és a lengyel haderő ekkor közel egyenlő létszámú (1,5 millió német, vs 1,3 millió lengyel katona), de Hitler és Guderian villámháborús taktikájával a lengyelek nem rendelkeznek, sem elegendő páncélossal. Így fordulhatott elő az egyik olyan tehetetlenségükben kétségbeesett lengyel lépés, hogy szeptember 3-án a Pomorowska dandár kivont szablyákkal rohamozta meg az I-es és II-es fejlettségű német páncélosokat.³⁴

A német légierő nyomasztó túlsúlyban van (2093 támadó gép), az elavult lengyel gépek (463 db) felett, „ráadásul a lengyel légierőt röviddel a háború kitörése előtt szervezték át – igen szerencsétlen módon.”³⁵ A szembenállók páncélosai között még rosszabb az arány, hiszen 3200 német harcokocsival szemben kétdandárnyi, az I. világháború idejében épített harcokocsit (500 db) tudtak szembeállítani. Azon kívül, a lengyeleknek nincsenek erős övezeteik, erősített városaik, egyáltalán nincs kiépített védelmi vonal, vagy amit annak lehetne nevezni. A németek támadásukat egy háromnegyed körívű vonalról zúdíthatták a lengyelekre, akiknek tehát nem csak a túlerőt, de az előnytelen védelmi lehetőségeket is vállalniuk kellett. Ezt a végtelenül előnytelen stratégiai pozíciót az tette lehetővé, hogy Németország 1939. március 23-án visszaveszi a litvánoktól a Memel- (Nyemen) vidéket. Hogy ilyen feltételek mellett a lengyel vezérkar, a katonai stáb, hogyan mert fölállalni egy háborút, nehéz megmagyarázni. Valószínűleg a brit garanciák, a lengyelek újabb német, kelet-porosz területek hódítási szándéka, aztán büszkeségük és azon vélekedésük bírhatta rá őket erre, hogy az előző háborúba belekeseredett német társadalom a harcok kirobbanásakor ellenforradalmat fog csinálni a hátszárban.³⁶

Az Anglia távoltartására tett erőfeszítések kudarcra 1939. szeptember 3-án válik nyilvánvalóvá, amikor reggel kilenckor Henderson (aki egyébként lengyelelleses állásponton van), átadja az angol ultimátumot, mely tizenegykor jár le. (Az angol és francia kormány már szeptember 1-én általános mozgósítást rendeltek el, de ez érthető ilyen feszült helyzetben.) Az iratot dr. Paul Schmidt, a rangidős tolmács vitte be Hitlerhez, aki a dolgozószobájában volt Ribbentroppal együtt. Paul Schmidt így adta vissza az akkori hangulatot: „Mikor megpillantottak, mindketten rám emeltek feszült pillantásokat. Hitler asztalától kicsit távolabb megálltam, és lassan lefordítottam a brit kormány ultimátumát. Mikor befejeztem, teljes volt a csend... Hitler kőbálványként ült, és meredten nézett maga elé. Nem vesztette el a fejét, mint később mondták, nem kezdett el őrjöngeni, mint ahogy azt mások tudni vélik. Csak ült a széken, mozdulatlanul, teljes csöndben. Kis idő múlva, ami nekem örökkévalóságnak tűnt, Ribbentrophoz

fordult, aki szintén mozdulatlanra merevedve állt az ablaknál. Mit tegyünk? – kérdezte Hitler dühös pillantással a külügyminisztert, mintha értésére akarná adni, hogy Ribbentrop tévesen tájékoztatta az angolok reakcióiról. Ribbentrop halkán így szólt: Úgy vélem, a következő néhány órában a franciák is átadják nekünk ugyanezt az ultimátumot.³⁷ A délutáni órákban (17.30-kor) valóban megérkezett a francia ultimátum is. Amikor a tolmács elhagyta a dolgozószobát, a folyósón Göring állította meg ezekkel a szavakkal: „Az ég legyen hozzánk irgalmas, ha ezt a háborút is elveszítjük!”³⁸ A kétfrontos háború lehetősége egy pillanat alatt valósággá növekedett a gyenge stratégiai helyzetű Németország számára. Az olaszok is bizonytalanok ebben a történelmi pillanatban, és készültségére hivatkozva kimaradnak a történelemből (amit Hitler ugyancsak zokon vett), hiszen ekkor még minden lehetséges, az is, hogy a németeket vereség éri. Az olasz hadsereg későbbi ténykedéseit figyelve, vagyis hogy többet ártottak, mint használtak, a németek szempontjából valószínűleg jobb lett volna, ha az egész II. világháborúból kimaradnak.

A hitleri vezetés nyilvánvalóan arra számított, hogy úgy, mint Csehszág esetében, melynek a franciákkal volt kölcsönös segélynyújtási egyezménye, az angolok pedig szóbeli garanciákat adtak, tehát a lengyeleknek beígért brit és francia támogatások is csak papíron fognak maradni. Hitler aggodalma a nyugatról indított támadástól egyébként alaptalan volt, mivel nem ismerte a brit–lengyel szerződés titkos záradékát, mely szerint „Londont csak a nyugati irányból jövő támadás kötelezte automatikusan hadüzenetre.”³⁹ Hogy az angolok mégis „üzengettek” és „ultimátumoztak”, azt tényleg csak szimbolikusan lehet mondani a lengyelek esetében, viszont megint csak rávilágít a briteknek a „jog háborúját” követő magatartására. Ezt a kevésbé hangoztatott, de jól felismerhető magatartást, állapotot nevezte az amerikai William E. Borah szenátor „phoney war”-nak, hamis, színlelt vagy éppen álháborúnak. (A „phoney” szó jelentése ugyanis nem „furcsa”, hanem egy sokkal negatívabb töltetű kifejezés.) De a francia lapok is furcsállták a helyzetet, mert ők valóban „drôle de guerre”-ről írtak, hiszen hadüzenetük ellenére, kisebb határincidensektől eltekintve, ők sem támadtak.

A német katonai vezetők keveset tudtak a háttérben zajló politikai csatározásokról, de a haderő augusztus 31-ére teljesen készen állt a Fehér Terv hadműveletre. Mivel éjjelleg nem érkezett meg a visszavonási parancs, ezért másnap, a hadsereg működésmechanizmusának megfelelően, az „Y-napon” hajnali 4.30-kor megindították a támadását. A német hadvezetés által létrehozott két támadó hadseregcsoport közül a Délire hárult nehezebb feladat, mert nem egyetlen fő irányban kellett a támadását végrehajtania, mint az Északinak, hanem szélesebb sávban, egységeit több irányból, több közvetlen célpontba megindítva. Ez a kettős felosztás még nem volt elég hatékony, ezért a Dél hadseregcsoportból a megerősített 10. hadsereget (von Reichenau) északabbra irányították, míg Guderian északibb támadása csak később indult meg. Ezzel még jobban szétvágták a lengyel hadsereg védelmét, és gyorsabban sikerült azok egységeit katlanokba zárni. Ez a hármas (majd négyes) felosztás tehát sokkal előnyösebb, hatékonyabb volt és Franciaországot már eleve ilyen módon fogják megtámadni. Ezek a rögtönzések, a helyzethez való igazítások érthetőek, hiszen a villámháborús taktika még kezdeti, kipróbálatlan stádiumában volt.

A lengyelek az első pillanattól keményen ellenálltak, de a németek gyors letámadási taktikát nem bírták kivédeni, és csapataik állandó visszavonulásra kényszerültek. A lakosság jelentős része viszont azonnal gerilla harcmodort kezdett a bevonuló németekkel szemben, amit folytattak az egész háború során. Eduard Wagner, a vezérlő

hadbiztos írta a Dél hadseregcsoport hadinaplójába: „Szörnyűséges gerillaháború dúl mindenfelé, de mi igyekszünk ennek véget vetni. Rögtönítélő bíróságokat küldtünk mindenfelé, amik azonnal munkához láttak. Minél keményebben sújtunk le, annál hamarabb lesz újra nyugalom.”⁷⁴⁰ A reguláris hadsereghez nem tartozó, civil fegyveresek elleni bevett eljárásról van szó, amely általában az azonnali, helyszínen történő megtorlást vont maga után, s amelyeket nyilván nem lehetett jogszerűnek minősíteni. Így volt ez az előző világháborúban is, de ez a módszer működik napjainkig.⁴¹ Anélkül, hogy mentegetni akarnánk bárkit is, meg kell jegyezzük, hogy a háborúnak saját erkölcsége van, és a harcmezőn inkább az íratlan törvények lépnek életbe, amelyeket nyugodt, irodai körülmények között összeállított paragrafusokkal csak nagyon nehezen lehet befolyásolni. Mindesetre a lengyel civilek kétségbeesett ellenállásának megtörését célzó megtorlások, egy konkrét esetben pedig egyértelműen etnikai tizedelés történt⁴², kiváltotta a szárazföldi hadsereg főparancsnokának von Brauchitsch-nak (és másoknak) az éles kritikáját, amit ő később írásban is benyújtott. Hitler a hadsereg fegyelmezetlenségét ostorozó beadvány érveit egyszerűen lesöpörte az asztalról, nem fogadta el jogosnak a benne foglaltakat, mint ahogy egy szárnyát, erejét próbálgató hadseregtől valóban nehéz elvárni, hogy minden követelménynek megfeleljen, különösen egy olyan nehéz és véres területen, mint Lengyelország. Az OKH főnöke a Hitlerrel való tárgyalás, a „szörnyű jelenet” után felmentését kérte, amit az nem fogadott el.⁴³ Von Brauchitsch eljárása köteleességszerű és érthető, ugyanakkor nehéz elképzelni, hogy egy győztes hadsereget, annak katonáit, saját kormánya bírósági eljárás alá vonjon az ellenség elleni elkövetett tettei miatt, vagy hogy ilyesmiért súlyos büntetéseket szabnának ki. Ilyesmire nagyon kevés példa van a történelemben. Ugyanakkor a féktelen partizánháború, s az elszabadult indulatok szintjén, a keleti front mindig is egy rákfeneje lesz a német és a velük szövetséges nemzetek számára. De az egyéni, elszigetelt lengyel bátorság „már nem segíthetett, az óraműpontossággal előretörő páncélosok és az együttműködő légierő csapásait vissza nem verheték.”⁷⁴⁴

Von Bock Észak hadseregcsoportjának a feladata „Kelet-Poroszországot izoláló lengyel korridor átvágása lett, hogy aztán Varsó felé nyomuljon előre.”⁷⁴⁵ A Dél hadseregcsoportnak szintén a főváros volt a végső célpontja. A német hadműveletek a terveknek megfelelően folytak, a Warta folyónál komoly ellenállást megkísérlő lengyel hadsereg vonalát szeptember 3-án áttörik, és ezzel Lengyelország északi része a németek számára mind áttekinthetőbbé vált. Északon a von Bock vezette csapatok előretörése miatt a poznańi („Posen”) hadsereg szorult mindinkább vissza, amelyet a Dél hadsereg-csoportból kikülönített 10. hadsereg vont lassan gyűrűbe. A német 4. páncélosadosztály (Hans-Georg Reinhardt tábornok) szeptember 8-án elérte a lengyel főváros külső peremét, de a másnapi támadását visszaverték és súlyos veszteséget (57 harckocsit a 120-ból) szenvedett. Ez az eset nyilvánvalóvá tette a páncélosok sebezhetőségét „beépített területen” a közvetlen irányítású ágyúkkal szemben, amire a későbbiekben is oda kellett figyelnie a hadvezetésnek. Varsó elfoglalása még váratott magára, amikor a poznańi hadsereg északról támadást indított a Dél hadsereg-csoport ellen, ahelyett, hogy visszavonult volna, mert ezzel lehetőséget adott a megsemmisítésére, „amit az OKH azonnal felismert.”⁷⁴⁶ Von Brauchitsch utasítására von Rundstedt a 8. hadseregével előbb a kutnáói katlanba szorította a lengyeleket, majd hozzáfogtak a katlan fölszámolásához.

Időközben Kelet-Poroszországból, Königsberg irányából megindul Guderian XIX. motorizált hadtestének támadása is, amely a Visztulától keletre lévő lengyel haderő

bekerítésében segédkezik. A Dél hadseregcsoport a galíciai lengyel haderőt előbb a radomi katlanba zárta, majd azt igen gyorsan fölszámolta, ahol körülbelül 60 ezer hadifoglyot ejtenek. Ezután került sor a poznani hadseregre Kutnónál, a „bzurai csatára”, melyből a lengyelek kétszer is elszánt kitörést kísérelnek meg, szeptember 12-én és 13-án, de az ellenséges tűzben ezek összeomlanak. Rengeteg halott, és 40 ezer hadifogoly árán mintegy két hadosztálynyi katonának sikerül ebből a helyzetből kimenekülnie. A kutnói katlanba szorult jelentős lengyel haderőre Göring Luftwaffejét is „rászabadítják” szeptember 17-én, amely azt olyan erőteljesen támadja, hogy a lengyelek másnap kénytelenek földadni a kilátástalan küzdelmet. Ez a precedens, a német légierő ilyen jellegű alkalmazása, azonban a későbbiekben több alkalommal is téves következtetésekhez vezet a német birodalmi marsallt, mint majd Dunkerque esetében is.

Ekkorra a lengyelek veresége már nyilvánvalóvá lett, és Sztálin is megindítja csapatait a számukra kijelölt demarkációs vonalak megszállására. Varsó még szeptember 28-áig ugyan ellenáll, a védők eddig bírták ki a súlyos tüzérségi tüzet és bombázást, végül az utolsó harcoló lengyel csapatok Lublin térségében október 6-án kapituláltak. A német hadvezetés tehát egy meglepően gyors, alig négy hetes és látványos győzelemmel mutatkozott be a világ közvéleménye számára.

(Dunkerque, a majdnem véres dűnekanyar) A száraz tények közé tartozik, hogy „1940. május 23-án, csütörtökön délután 6 óra 10 perckor a Dunkerque-től 12 mérföldre húzó-dó nyugati front valamennyi német páncélosadosztályának parancsnoka kézhez vette a parancsot: az előnyomulást meg kell állítani az Aas-csatorna vonalánál, és fel kell zárkózni.”⁴⁷ Ennek a parancsnak az ismeretében a győzelmet már a kezében érző német tábornoki kar valósággal tombolni kezdett dühében, hiszen az „állj!” parancs éppen ettől ütötte el őket. Így érezte Wolfram von Richthofen is, a Luftwaffe tábornoka, akinek főhadiszállása ekkor 50 mérföldre volt a szorongatott Dünkirchentől, tehát tökéletesen tisztában van az angolok reménytelen helyzetével. A híres Vörös Báró unokaöccse szoros telefon-összeköttetésben van a Luftwaffe vezérkari főnökével, Hans Jeschonek tábornokkal. A tőle kapott magyarázat a páncélosok megállásáról ugyancsak kihozza sodrából von Richthofent, és talán ő fogalmazta meg a legjobban a főtiszti kar ezzel a döntéssel kapcsolatos érzelmeit: „Hát mit képzel Adolfchen [Adolfocska, Hitler gúnyneve], meddig szórakozhat még? – ordította beosztottai előtt. – Jeschonek azt mondja, visszavonta Dünkirchen alól a páncélosokat, hogy megkímélje az angolokat a szégyenletes vereségtől. Miféle baromság ez?”⁴⁸

De az OKW főhadiszálláson is forrtak az indulatok, amit a hadműveleti iroda főnökének, Hans von Greiffenbergnek kifakadása is mutat: „Mit jelentsen ez az örült parancs? Talán egéruat biztosítunk az angoloknak?”⁴⁹ A problémát Jodl felé is jelezték, aki viszont így reagált: „A háborút már megnyertük. Miért vesztegessünk páncélosokat arra, amit a légierő sokkal gazdaságosabban el tud végezni?”⁵⁰ Jodl válaszából az is kiderül, hogy Hitler vele, a hadműveleti törzsének főnökével és ebből adódóan Keittel is, bizonyos mértékben egyeztetett ebben a kérdésben. Keitel Nürnbergben tett vallomásaiból az derül ki, hogy ebben a kérdésben ő nem értett egyet a harcokat közvetlenül irányító tábornoki karral, és a brit Dinamó hadművelet sikerét az „ellenség és a terep téves” megítélésére vezette vissza, nem pedig arra, hogy a két-három napnyi veszteglés elég időt hagyott, hogy a B. E. F. (British Expeditionary Force) és a többi szövetséges katona megszilárdítsák a város körüli védelmi zónát és lehetővé váljon a zöm evakuálása. „Mindemellett – emlékezett vissza Keitel – az a katasztrófa, amely-

ben részük lehetett volna, nem következett be teljesen, pedig a Dunkerque-be vezető utakon általam még soha nem látott, fejvesztett menekülés jelei mutatkoztak. Az utak árkait kilométer hosszan járművek, lövegek és egyéb hadieszközök ezrei töltötték meg. Hátborzongató kép volt ez, a teljes felbomlás és menekülés bizonyítéka.”⁵¹ Ehhez még annyit fűznék hozzá, hogy ebben az időben a világ összes hadserege közül egyedül a britké volt teljesen gépesített.

Miért fontos ez ennyire? A második világháború egyik legvitatottabb kérdése maig a francia Dunkerque-nél (a németalföldi Dünkirchen, az angoloknak Dunkirk) történtek, mivel az angolszász történétírók (és nyomában a nemzetközi „mainstream” történétírás) egyfajta „maszatolást” végeznek a kikövetkeztethető megoldással szemben. Hosszan lehetne citálni az idézeteket a Harmadik Birodalom ismert, vagy vezető személyiségeitől annak alátámasztására, hogy a Führer igenis tudatosan hagyta futni a szövetségeket Dünkirchennél. Most csak Walter Schellenberget, a német kémfőnököt idézzük: „Hitler 1940. május 23-án a katonai tanácsadók elkeseredett ellenállása ellenére kétnapos harci szünetet rendelt el. Ezenfelül parancsot adott a német gyorskötelékeknek, hogy vonuljanak vissza a La Bassée-csatornához. Ez lehetővé tette az angolok visszavonulását a Brit-szigetekre. Hitlernek az az állítása, hogy parancsával biztonsgáti reteszt teremtett a délnyugati francia csapatokkal szemben, minden alapot nélkülözött. ... A valódi okokat azonban az ő faji és világpolitikai koncepciójában kell keresni.” – Ugyanis Himmler és Heydrich „elmondták nekem, hogy Hitler abban az időben még erősen hitt egy Angliával megkötendő kompromisszumban.”⁵² Szoktak arra utalni, hogy Hitler egyszerűen rosszul mérte föl a francia hadsereg állapotát, vagyis még ütőképesnek vélte, és erre vezethető vissza „tévedése”. Hogy milyen állapotban volt a francia hadsereg május 23-ára? Röviden: totális káoszban. Ahogy Hans-Dieter Otto fogalmaz: „A franciák teljesen elvesztették a fejüket. Fel sem tudták fogni, hogy törhetett át Rommel ily gyorsan a határ menti erődítményeken, és minden szabályt felrúgva hogy nyomulhatott előre éjszaka is, tüzelve mindenre, ami mozog.”^{52b} Az angolok soraiban sem volt sokkal jobb a helyzet, de számukra a menekülés reménye erőt adhatott. Más vonatkozásban viszont a dünkircheni eset az egyik legkomolyabb összehörrenést eredményezte a német vezénylő tábournoki kar és a „mindenható” Führer között.

Az előzményekhez tartózik, hogy Hitler fellelkesülve a Lengyelországban elért látványos győzelmen, már 1939 őszén meg akarta támadni a fegyvert csörgető Franciaországot, de a kedvezőtlen körülmények miatt és tábournokai tanácsára ez mind inkább halasztódott. A lengyelek ellen elért siker fontos győzelem volt, mind a német hadsereg, mind a Führer pozíciója szempontjából, hiszen az angol–francia válaszlépés ellenére is igazolódtak a motorizált háborúba vetett remények. 1939 végére egészen leegyszerűsödik a képlet, amellyel a német hadvezetésnek számolnia kell, hiszen a következő cél az aktivizálódó Nyugat megtámadása. Az őszi támadást a zord időjárás és a harckocsik műszaki állapota sem tette lehetővé, de magával a haditervvvel is gond van, hiszen az nem más, mint a korábban már kudarcot jelentett Schlieffen-terv. Ezt módosítgatják minduntalan, de az újabbak is ugyanolyan vígasztalan képet mutatnak, mint az összes korábbi, mivel hiányzott belőlük a meglepetési tényező. Az egyik ilyen módosítás a szövetségesek kezére is jut, akik bele is élik magukat, hogy a várt támadás az ismert korábbi támadási séma alapján fog lezajlani, ezért így is rendezik el csapataikat, vagyis Belgiumba koncentrálták erőik döntő többségét. 1939 telén aztán von Manstein (von Rundstedt támogatásával) előállt saját elképzelésével, amely egy kiér-

lett, német precizitású villámháborús stratégia volt, középre helyezett áttörési súlyponttal és önállóan operáló páncélos egységek bevetésével. Érdekes és egyben furcsa, hogy von Manstein elképzelése kezdetben nem jut el Hitlerig, ezzel az OKH vezetése sikeresen akadályozza, hogy ez a koncepció szabad utat kapjon.

A Churchill által „Sarlóvágás”-nak elkeresztelt hadművelet tervét csak nagyon nehezen tudta von Manstein és von Rundstedt keresztülvinni a presztízs okokból is ellenkező von Brauchitsch főparancsnok, Halder vezérkari főnök, és az új terv szerint alárendelt szerepet kapó von Bock ellenkezése miatt. A németek szerencséjére a rossz idő, a csapatok nyilvánvaló készülétlensége és az elhasználódott járművek állapota nem tett lehetővé egy elhamarkodott támadást. Február lesz, amikor von Rundstedt nyomására sikerül újra nekifutni és Hitler elé juttatni a „Sarlóvágást”, csakhogy addigra a Führer fejében is összeáll egy támadási terv, amely meglepően hasonlít von Manstein tervzetére. Végül 1940. március 13-án Koblenzben tartják az utolsó érdemi értekezletet, ahol a hadseregpáncsnokok és Hitler elképzelései egyértelműen összehatóznak, ugyanakkor számos hadműveleti kérdés nyitott marad, de a fő célkitűzések egyértelművé válnak.

A Schlieffen-terv módosítása, a Sárga terv legfőbb hibája von Manstein szerint a célkitűzéseiben volt, vagyis annak sikeres végrehajtása csupán annyit eredményezne, hogy megvernék, de nem megsemmisítenék a szövetséges haderőt. Márpedig – véli von Manstein – a német haderő valódi céljának a szövetségesek légi- és szárazföldi erejének „elpusztítása” (értsd: szétzúzása és elfogása) kell legyen, ezáltal elérve, hogy „az angolok kezéből kiránthassuk a kardot Európában”, és így Nagy-Britannia mind földön, mind levegőben megtámadhatóvá váljon.⁵³ A háttérben zajló, talán pozíció harcnak nevezhető vetélkedés részletei nem igazán ismertek, Franz Halder kulcsfontosságú naplójában erre vonatkozóan nem található utalás. Annyi sejtethető, hogy a Halder–Brauchitsch-féle OKH vonalnak elege lesz Mansteinből, elérik leváltását, egyben kinevezik tábornoknak és a XXXVIII. hadtest parancsnokává teszik, aki ebben a minőségében is vesz majd részt a franciaországi hadjáratban. De még az is elképzelhető, hogy magának Hitlernek az utasítására szorítják ekkor háttérbe a céltudatos stratégiát, talán mert nem szertette volna, ha annak „megsemmisítő” elképzelése tág teret kap a tisztikarban. (Hitler kóros aglomániájára az alábbiakban többször hivatkozni fogunk.) Ennek alátámasztásához azonban jóval alaposabb kutatásra lenne szükség, mint ennek a vázlatnak a lehetőségei. Annyi bizonyos, hogy amikor szóba kerül az OKW főnökének cseréje (1941 végén), akkor Keitel Mansteint javasolta a Führernek, aki viszont „tartott Manstein önálló ötleteitől és személyisége erejétől. Jodl is ezt a nézetet vallotta, amikor bizalmasan elmondtam neki javaslatomat.”^{53b}

A hónapokig tartó halasztás és Norvégia váratlanul gyors, áprilisi 9-ei megszállása után 1940. május 10-én a németek két és fél millió katonája, 2600 páncélosa, 1490 bombázója és 1260 vadászrepülője lendült támadásba a szövetséges francia, angol, kanadai, belga stb., haderő majd hárommillió katonája, 3600 tankja és 1700 repülője ellen,⁵⁴ nem beszélve a jól felszerelt Maginot-vonalról és a belgiumi erődrendszeréről. Vagyis a támadó erő összességében jelentősen kisebb volt, mint a védekező, ami a korábbi hadászati doktrínák felborítását jelentette. A magyarányú légideszant akciókkal és az északon elterelő manőverrel előkészített, két mellék és egy fő irányú támadó hadjárat megrendítő vereséget mért a szövetségesekre. A hadműveletek elhúzódnak június 22-éig, de az áttörő siker már alig két hét után nyilvánvalóvá válik.

Ugyanis a begyakorolt taktikájú, jó minőségű rádiójukkal a harctéren is együtt-

működni tudó német páncélosok valósággal végigdübörögtek egész Franciaországon, a tökéletes káoszba taszított szövetségesek hadseregeit pedig szétdarabolták és sorra megadásra kényszerítették. Ekkor még az angolok és franciák a tankokat mint közvetlen csapattámogató erőt, szétaprózva alkalmazták, nem pedig önálló hadseregekként, mely felfokozta teljesítményüket. A kor technikai fejlesztéseit követő modern szemléletű harcvezetést mindkét koalíciós ellenfél igyekezett kifejleszteni és használni, de a háború kezdeti szakaszában kétségtelenül a németek oldották meg jobban a problémát. Guderian valóban rendkívüli tempót diktált és Sedannál olyan gyorsan áttörte a francia védelem centrumát, hogy a „francia szárazföldi hadsereg támadó erőit kevesebb mint 48 órán belül elpusztították.”⁵⁵ A frontvonal áttörésével tökéletesen összeroppanították a franciák kommunikációját és logisztikai rendszerét, így a megtámadottak azt sem tudták, merre járnak a támadók s az utánpótlások célba juttatása lehetetlenné vált, miközben a Maginot-vonal ötszáz ezer katonája megütközve és tehetetlenül várta az események alakulását. A korábbi győzelemből fakadó önelégültség felkészületlenséget, „tunyaságot” és gyenge hatásfokot eredményezett, amely az egész francia haderőre általánosan érvényes volt s totális erkölcsi-katonai összeomlásukat eredményezte.

Bebizonyosodott, hogy a kisebb létszámú, gyengébb páncélvédeltségű harckocsik jobb műszaki felszereltség és irányítás mellett hatékonyabbak tudnak lenni a harcmezőn. A német villámháborús taktika jól felismerhetően analóg a hajdani lovas-nomád, szkíta-hun harcmóddal, amikor a megfelelő tüzérővel (nagy átütőerejű és pontos reflex íjak) rendelkező lovasíjász különítmények a ló sebességét kihasználva jóval nagyobb területet tudtak ellenőrzés alá vonni, és az övéknél számszerűleg akár nagyobb, de főként gyalogos seregeket legyőzni. Ebben az egyben, hadászati értelemben és vonatkozásban a 20. századi németek valóban az Atilla korabeli lovas hunok (és gyalogos germánok) utódai voltak, amely vonást természetesen a motorizáció és a harckocsi fejlődése tett lehetővé. Annyi kiegészítéssel, hogy az időben eltérő események ugyanúgy Észak-Franciaország és Belgium területén zajlottak nagyrészt. Egy gyors összevetéssel talán azt is mondhatjuk, hogy amíg az első világháború az anyagi forrásokról szólt leginkább, addig a második a sebességről, hiszen a németek „mozgáscentrikus”, gyors manőverekre kész hadikultúráját az összes nagy ellenfél kénytelen volt átvenni.

A Manstein-féle koncepció, vagyis az ellenség teljes elpusztításának-elfogásának lehetősége, nagyon hamar valósággá válik 1940 májusában az egyébként hitetlenkedő-akadékoskodó német vezénylő tábornokok számára, de amint fölismerik a lehetőséget, szinte automatikusan cselekedni kezdenek a végeredmény érdekében. Az 1940. május 18-ára a von Bock által küldött helyzetjelentésből az OKH számára kiderült, hogy a szövetségesek nagyarányú visszavonulásba kezdtek. Charles de Gaulle még megpróbálkozik egy páncélos ellencsapással május 19-én Marle-nál, de az összehangolt, lendületben lévő német páncélosok ellen semmi esélye sem volt. A francia és belga vonalakon történt sikeres frontáttörések után von Brauchitsch önhatalmúlag, teljesen logikusan, de Hitler megkérdése nélkül az „A” hadseregcsoporttól páncélosokat vezényelt át északabbra, a „B” hadseregcsoporthoz, amely nem rendelkezett páncélosokkal, hogy onnan is gyorsan bekerítsék és támadhassák a dünkirchennél katlanba szorult Szövetségeseket.

Május 21-én a britek Arras térségéből indítanak ellentámadást a gyalogos zászlóaljakat támogató 70 tankjukkal. Az arras-i ellentámadás volt a németekre nézve a hadjárat „legkritikusabb szakasza”⁵⁶, amelyet ugyan komolyabb nehézség nélkül kivédnek

az éppen ott lévő SS Totenkopf és az Erwin Rommel vezette 7. páncélosadosztály, de mégis némi idővesztést okoz. Az arrasi „krízis” leküzdése elhúzódott május 23-áig, s kitűnik, hogy a német gyalogság felzárkóztatásra is szükség van, ezért von Rundstedt ezen a napon „egy napnyi pihenőt” engedélyez páncélos csapatainak, akiknek erre szükségük is van a halaszthatatlan karbantartási javítások miatt. A nyugati hadjárat folyamán a német páncélosok május 23-ig tankokban átlagosan 30-50%-os veszteséget szenvedtek, vagy szorultak kisebb-nagyobb javításra a túlterheltség miatt és a harcok következtében, de ezek többségét egyetlen nap alatt meg lehetett javítani. Még ugyanezen nap délutánján megérkezik von Brauchitsch parancsa az „A” hadseregcsoporthoz, hogy öt páncélosadosztályt irányítson át von Bock „B” hadseregcsoportjához.⁵⁷ A német vezénylő tábornokok tehát a helyzet magaslatán állnak és a vezetés gördülékenyen halad egy mesteri befejezéshez, amikor megérkezik Hitler és Jodl von Rundstedt főhadiszállására. Ahol Richard Collier szerint „a vezérkari tiszteknek, szokás szerint, büntudatos iskolásfiúkként”⁵⁸ kellett Hitler fogadásához felsorakozniuk, pedig a siker nyilvánvaló és látványos, de a hangulat így is hamar fagypontra változik.

Ugyanis Hitler Charleville-ben von Rundstedt előtt olyan érveket hangoztatott, hogy hát az „ingoványos flandriai síkság egyszerűen nem alkalmas páncélos hadviselésre”⁵⁹, ez volt a legfőbb érv, erre vonatkozóan viszont Halder naplójában nagyon pontos utalások bizonyítják, hogy ezt Hitler sem gondolta komolyan, és igazából mélyebb politikai megfontolások vezették, ez az érv egyszerűen csak porhintés volt a tábornoki kar számára. Hitler véleménye volt az is, hogy délről támadás érheti az előrenyomuló csapatokat, és a hirtelenjében kidolgozott „Vörös tervet” (vagyis a Somme-től délre állomásozó francia erők megsemmisítését) is veszélybe sodorhatja. Ilyen számottevő francia erő azonban már nem létezett, mert azokat Guderian XIX. páncélos hadteste néhány nappal korábban szétverte, emiatt tudott a német 2. páncélosadosztály kijutni elsőként már május 20-án a La Manche csatornához. És az ezt követő napon Erich Raeder admirális már felveti Hitlernek a brit szigetek inváziójának lehetőségét, de a tervet kidolgozására csak július 2-án kap utasítást az OKW.^{60b}

Azonban 1940. május 24-én még a Charleville-ben tartott helyzetértékelés idején Hitler kiadja a 13-as számú utasítását, amelyben elrendeli a német páncélosok megállását, egyben pedig a Luftwaffe-nak ad lehetőséget, hogy a katlanba zárt brit erőket támadhassa. Hans-Dieter Otto szerint a német légierővel akarták elpusztítani a dünkircheni strandig szorult szövetségeseket, ami egyszerűen nem igaz, ugyanis „a Luftwaffe még nem állt készen erre a feladatra.”⁶⁰ Erről Hitlernek, aki az egész hadjáratot a megtervezéstől a végrehajtásig a legaprólékosabban felügyelte, mindenképpen tudnia kellett. Egyszerűen nem volt elég idő arra, hogy a súlyos veszteségeket szenvedett Luftwaffe egy ilyen koncentrált támadást megszervezzon és végrehajtson, ráadásul sokáig rossz, ködös időben, vagy éppenséggel sötétben, mivel az evakuálás nagyrészt rossz látási viszonyok közepette zajlott, vagyis ekkor voltak a szövetséges katonák a legtöbben a parton. Collier érzékletes képet fest a pánikba esett, menekülni vágyó brit katonák tömegeiről: „A katonák óriási tömött négyyszögekben zsúfolódtak össze a partokon, s ezek [a hajók] felé hosszú, fekete kigyókként végtelen sorok özönlöttek a homokbuckák közül. Dunkerque-től kilenc mérföldre kelettől, egészen La Panne-ig úgy tűnt fel, mintha néhány yardonként mólók nyúlnának be mélyen a tengerbe – emberekből álló mólók. A legelső sorokban a katonák türelmesen várva a hajókat, nyakig álltak a hideg, szürke vízben.”⁶¹ Amit a korlátozott erejű és lehetőségű,

veszteségeket szenvedett német légielő tehetett ebben a helyzetben, azok csak kis harapasok voltak egy hatalmas kb., 300 ezer katonából álló testből, ráadásul a brit légielő „sziszifuszi” munkát végzett, hogy elhárítsa a német támadó gépeket.

Több szerző is utal könyvében arra, hogy Hitler a 13-as direktívájában egyértelműen parancsba adja, hogy a gyalogság és a német légielő pusztítsa el a tengerparti városba szorult szövetséges erőket⁶², amit mi készségesen el is hinnénk. Azonban ehhez vissza kell utalnunk a Lengyelország elleni hadjáratra, amikor a Führer végigjárja a nagy ütközetek helyszíneit, s elhalad egy szétrombolt lengyel állás mellett, s „arra a kérdésre, hogy a »Stukáink voltak?« Guderian büszkén azt válaszolta: »Nem, a páncélosaink.«, erre Hitler felülvizsgálta korábbi véleményét⁶³, amely a légielőt tartotta a leghatékonyabbnak. Ekkortájt még ugyanis valóságos „Stukamániában” szenvedett a német hadvezetés. Mint említettük, a feltételek a német légielő számára ekkor közel sem olyanok, mint a kutnói katlan esetében. Ha ehhez pedig hozzávesszük, hogy a német gyalogságot követő tüzérségnek rendelkezésére álltak a 88 mm-es légvédelmi ágyúk, amelyek képesek voltak 2000 m-ről szétrombolni egy átlagos beton-acél bunkert⁶⁴, akkor beláthatjuk, hogy Hitler elképzelésének is meg volt a maga realitása, azonban ott és akkor az időtényező, a gyorsaság mindennél fontosabb volt, nehogy a brit védelem megszilárdulhasson. Ahogy Franz Halder fogalmazott május 31-én kétségbeesetten von Brauchitschnak: „Ha minden harcokcsival, amelyet elveszítünk – érvelt – nyerünk egy napot, ez jóval többet ér, mintha megőrizzük valamennyi harcokcsinkat, de elveszítünk tizennégy napot.”⁶⁵ Ekkor már azonban „régén” késő volt, mert az angolok a németek orra előtt valósággal kilopták saját hadseregüket, számos más nemzetiségű katonával együtt.

Az 1940. május 26-án induló Dinamó-hadműveletet a brit vezetés már napokkal korábban elkezdte megszervezni „és az első csapatokat még aznap éjjel hazaszállították”⁶⁶, ami azt is jelezi, hogy azokban a „vészerhes napokban” a brit vezetés saját pánikhangulatát fokozott aktivitással ellensúlyozta. A „Dinamó” ugyanis meglepően sikeres, jól szervezett, melyet a német légielő az okozott veszteségek ellenére képtelen hatásosan akadályozni, olyannyira, hogy a britek „Dunkirk”-be szorult katonáik zömét 28-ig sikerül elszállítaniuk. Sajnos, nincs elég támpontunk arra vonatkozóan, hogy pontosan mi történik a német katonai felső vezetésben, de Hitler végül május 27-én engedélyezi újra a páncélosok előretörését, addigra azonban „a brit és francia alakulatok ellenállása a katlanban megszilárdult, így az előretörés irama lelassult.”⁶⁷ Annyi tudható, hogy május 23 és 31 között Hitler és az OKH, valamint a többi vezénylő tábornok között addig soha nem látott mértékben kiélesedett a vita, amelyekre egyfajta „vég nélküli perlekedés” volt a jellemző, Halder is „fájdalmas veszekedésekről” számolt be.⁶⁸ Az is lehet, hogy Hitler elbizonytalanodott a feszült hangulatú személyes találkozások hatására, majd meghajolt a hadseregcsoport parancsnokok követelése előtt, és felülbírálta korábbi döntését.

A Dunkerque-be szorult szövetséges erők fölszámolása elhúzódott június 1-éig, délebbre a Somme-folyón keresztül a németek sikeresen végrehajjták a rögtönzött Vörös tervet. Összességében az angol B. E. F. veszít harmincezer halottat, sebesültet és negyven ezer hadifoglyot, de ennek már nem volt különösebb jelentősége. Annak viszont annál inkább, hogy Anglia legjobban felszerelt hadseregének minden járműve (megközelítőleg 50 ezer gépkocsi), tüzérsége és egyéb felszerelése a parton maradt, ez pedig továbbra is nyitva hagyta a kérdést, hogyan tovább? A Nagy-Britannia elleni invázió lehetősége, kényszere ott tornyosult a német hadvezetés előtt. Ugyanakkor

volt is mit feldolgozni, hiszen Hitler „iszonyú baklövése”⁷⁶⁹ az „állj parancsral” egyértelmű volt, ami érhetően elbizonytalanította a főtiszti kart. Halder május 25-én így fogalmazott: „Most a politikai parancs alakította a rögeszmét, hogy a döntő csatát nem Flandriában, hanem inkább Észak-Franciaországban kell megvívni. Hogy álcázza ezt a politikai lépést, azt állította, hogy Flandria, keresztezve sok mocsaras vízi úttal, nem alkalmas tankhadviselésre.”⁷⁷⁰ Dunkerque után majd másfél hónappal, július 19-én a Reichstagban mondott nagy beszédében Hitler „ügynevezett” békeajánlatot tett Angliának a következő szavakkal: „E történelmi órában lelkiismereti kötelességemnek tartom, hogy még egyszer az Angliában élők józaneszéhez szóljak. Úgy érzem, ezt annál is inkább megtehetem, mert nem legyőzöttként könyörgök valamiért, hanem győztesként szólok a józanészhez. Semmi kényszerítő okot nem látok e háború folytatására.”⁷⁷¹

Churchill erről az általa „ügynevezett”-ként aposztrofált békeajánlatról először „ünnepélyes” vitanapot akart rendezni az angol parlamentben, de mint írja: „kollégáim viszont úgy vélték, hogy nem kell ekkora hűhót csapni a dolog körül, hiszen mindannyian egyetértünk.” Hogy miben, az nem derül ki a brit miniszterelnök könyvéből, mindesetre július 22-én Halifax rádióbeszédében „megvetéssel” utasította el Hitler ajánlatát hozzátéve, hogy „nem hagyjuk abba a harcot, amíg vissza nem állítjuk jogainkat a szabadságot”.⁷⁷² A német birodalmi kancellár az Angliával való lehetséges kompromisszumos béke megoldást a világháború későbbi folyamán, még 1944-ben sem adta föl. Az elsősorban a német tömegek számára tett hangzatos és fenyegető kijelentései ellenére sem. Az viszont egyértelmű volt, hogy a kizárólag angol (világ)hatalmi érdekeket szem előtt tartó, arrogáns Churchilllel nem lehetséges a kompromisszum.

A Dunkerque-nél történtek megítélése az angolszász szemléletű történészek körében sem egyértelmű, sokuk inkább zavarosan beállítva adják elő azokat, amelynek oka nyilvánvalóan az, hogy ha tényszerűen elemeznék a történeteket, lépésről lépésre előadva a különböző megnyilatkozásokat, akkor (némileg modortalanul szólva) szépen köszönetet kellene mondaniuk a Führernek, hogy futni hagyta az angol hadsereget. Egyedül Basil Liddell Hart hadtörténész, akinek azért mégis csak meg volt a kellő ismeretanyag és tudása, hogy elfogadhassuk véleményét mérvadónak, fogalmazott kérelhetetlenül pontosan: „A Brit Hadsereg Franciaországból való szökését gyakran nevezték „Dunkirk csodájának”. A német páncélos erők elérték a Csatorna partot a Brit Hadsereg háta mögött, amíg ez még mindig mélyen benn volt Flandriában. Elvágták a saját ellátó bázisaitól, és a francia hadsereg zömétől, így valószínűnek látszott, hogy a tengertől is elvágják. Azok, akik ebből a helyzetből elmenekülhettek, gyakran töprengtek azon, hogy ez nekik vajon hogyan sikerült. A válasz az, hogy Hitler beavatkozása mentette meg őket, amikor már semmi sem maradt. Egy hirtelen parancs leállította a páncélos erőket mikor már Dunkirk közelében voltak, és visszatartották őket, amíg a visszavonuló britek elérték a kikötőt és kicsúsztak a karmaik közül.”⁷⁷³ Mindezt Hitler azért tette Hart szerint, mert „Ha az angol sereget foglyul ejtik Dunkirk-nél, az angolok úgy érezhették volna, hogy fölt esett a becsületükön, melyet le kell mosni. Azzal, hogy hagyta elmenekülni az angolokat, Hitler kiengesztelni remélte őket.”⁷⁷⁴ Természetes, hogyha ezt a helyzetet egy katonai szakember (de mások is, mint Harold Alexander a brit utóvéd szervezője) fölismerte, akkor a brit háborús kabinetnek szintén látnia-értenie kellett, hogy mi történt, de nem éltek ezzel a szokatlan lehetőséggel.

Az Anglia elleni német invázió kérdése is megosztja manapság a történészeket, de az újabb összehasonlító elemzések egyre inkább arra a következtetésre lyukadnak ki,

hogy katonailag lehetséges lett volna végrehajtani a Seelöwe-t, ha lett volna hozzá elég akarat és szándék a fővezérségben. Kenneth Macksey így teszi föl a kérdést: „Miért ne lehetett volna egy azonnali, váratlan támadás után egy olyan hosszú háborút indítani Anglia ellen, hogy a franciaországihoz hasonló morális összeomlás végül a briteket is térdre kényszerítse?”⁷⁵ Churchill az 1940. június 4-ei nagyhatású beszédében mondta: „Harcolni fogunk a parton, a partraszállási helyeken, harcolni fogunk vidéken és a városok utcáin.” Majd a mikrofonra tette a kezét és hozzátette: „És sörösüvegeket fogunk hozzájuk vágni, mert valójában ez az egyetlen, amink van.”⁷⁶ A második legjobban felszerelt brit haderő a Távol-Keleten állomásozott. Liddell Hart szerint: „De bár a Brit Hadsereg megszökött a Franciaországi csapdából, Anglia nem volt védhető állam. Ez otthagya a fegyverei többségét, és az otthon levő raktárak majdnem üresek voltak. A következő hónapokban Britannia kicsi és hiányos fegyveres erői néztek szembe a nagyszerűen felszerelt hadsereggel, amely meghódította Franciaországot, és csak egy víz sáv volt közöttük. De az invázió soha nem jött.”⁷⁷

Más vonatkozásban pedig egy érdekes fordulat állt be, mert most már a német hadseregvezetés akart egy támadó hadműveletet, vagyis a látványos nyugati győzelem után már maguk a katonák követelték, hogy indítsa meg Hitler az Anglia elleni inváziót. Keitel úgy emlékezett: „az OKH határozottan a vállalkozás [az invázió] mellett állt, amely a végrehajtást minden eszközzel keresztül akarta vinni. A Führer első alkalommal került nyomás alá erről az oldalról, ami számára szokatlan helyzet volt.”⁷⁸

A német hadsereg ekkor fáradt, feltöltésre szorul, de diadalittas és „lendületben” van, nem volt kérdés, hogy egy Nagy-Britannia elleni támadást feltétlenül végrehajtottak volna. Az idő a németek ellen dolgozott, hiszen a brit vezetés mindent megtett, hogy hadseregét újra fölfegyverezze, de 1940. július–augusztus idején voltak a feltételek a legkedvezőbbek az invázióra. Az egyik legkiválóbb német katonai szervező, Erhard Milch szerint az invázió elmaradásával követte el Németország az első nagy hibáját és végül is, ezzel elveszítette a világháborút.⁷⁹ Hiszen Anglia a későbbiekben, mint egy „repülőgép anyahajó” szolgált a Németország elleni támadásokhoz. A brit szigetország megszállásának problémája talán nem is igazán katonai volt, hanem inkább élelmiszerügyi, hiszen a 47 millió lakosú ország szükségleteinek körülbélül a felét külföldről szerezte be. Az ehhez szükséges kereskedelmi flottát a németek képtelenek lettek volna működtetni egy fokozódóan ellenséges lakossággal. A másik probléma az volt Hitler számára, mint fentebb jeleztük, hogy egy végrehajtott invázióval minden esélyt eljátszott volna a britekkel való kiegyezésre. Ilyen sértést a világbirodalmi eszmében élő britek soha nem felejtettek volna el, ahogy ezt az angol B. L. Hart is vallotta, és ahogy ezt Churchill is szuggerálta honfitársainak, a katonai szükségszerűség azonban mégis ezt a lépést diktálta volna.

(A német légi offenzíva Anglia ellen, 1940–41) Az Anglia fölött folytatott légi háború azért lehet különösen érdekes ennek az írásnak a szempontjából, mert nagyon jól megvilágítja a németek gyorsított ütemű fegyverkezésének hátrányait és egy hosszabb távú stratégia hiányát. Bár ez a háborús konfliktus nem lett különösebben fontos epizód a II. világháború folyamán, mert nem lett azzá, megérdemel némi vizsgáldást.

A németek számára a II. világháború a méltánytalanul nagy jóvátételi terhek eltörléséért, az elcsatolt ősnémet, elsősorban porosz területek visszaszerzéséért, a „fenyegetettségben” élő német kisebbségekért, valamint a nyersanyagok és stratégiai célok megszerzéséért folytatott küzdelmet jelentette, és idővel ezek mind kétségbeesettebb

megtartását. Mivel a német politikai vezetés, maga Hitler, úgy ítélte meg, hogy ezen célok elérése kizárólag háború útján lesz elérhető, a hadseregfejlesztés az első helyen állt. Azonban a német hadiiparnak már a 30-as években is prioritásokat kellett megszabni, mert a német gazdaság igen komoly behozatalra szorult szinte az összes alapvető és stratégiai nyersanyagokból, melyeket körülményes szállításokkal kell beszerezni, ez pedig erősen behatárolta a különböző fejlesztési lehetőségeket. Ahogy a kiváló stratégia, Albert Kesselring állította: „Németország a szegény ember háborúját vívja gazdag és csak átmenetileg hátrányba került ellenségekkel szemben. [Ezért] egyetlen csapással szét kellett zúzni őket, különben magukhoz térnek, ami végzetes lenne Németország számára.”⁸⁰ Ennek nyomán a közvetlen, legfontosabbnak vélt célok eléréséhez a legszükségesebb fegyvernemeket kellett fejleszteni, így például a világháború első felében egyáltalán nem rendelkeztek távolsági nehézbombázókkal. De hasonló okokból is döntenek a későbbiekben a költséges tank monstrumok gyártása mellett, melyek számszerűleg több más tank együttes fogyasztását váltják ki, miközben hatékonyságuk várakozáson felüli.

Az elhúzódozó „angliai légi csata” egy másik olyan neurálgikus sarokpontja a II. világháború történéseinek, amelynek megítélése megosztja a kutatókat. Ennek az eseménynek ugyanis két olvasata van, az egyik érthetőleg az angol, amely azt hangsúlyozza, hogy Hitler feltétlenül végre akarta hajtani a Seelöwe hadműveletet, de ezt a hős angol vadászpilóták megakadályozták. A másik olvasat, amit viszont elsősorban a korabeli, a harcokban résztvevő németek állítanak, hogy Hitler a nagyszabású légi offenzívával „csupán” nyomást kívánt gyakorolni Angliára, hogy rávegye őket egy, a már említett kompromisszumokra épülő együttműködésre.

Az eddig elmondottakból is kitűnik, hogy a német Vezér a kedvező helyzet ellenére sem igazán akaródzott közvetlenül Nagy-Britannia ellen támadni, vagy inváziót indítani, miközben Keitel szerint a „legnagyobb buzgalommal és nyomatékkal támogatott minden előkészületet”, mégis érezhetően bizonytalan volt, mivel „teljesen tudatában volt a hatalmas kockázatnak és a felelősségnek, amely egyedül az ő kezében volt.”⁸¹ Ebben a bizonytalan helyzetben megint a Luftwaffe-t húzta elő mentőövként és „annál könnyebben hozta meg a döntést szeptember elején a stratégiai légi háború engedélyezésére, amelynek a Luftwaffe főparancsnokának (Göring) felfogása szerint az angol légierőnek és fegyverkezési erejének megsemmisítéséhez kellett vezetnie.”⁸² Mindezt úgy, hogy 1940 májusában és júniusában a Luftwaffe 1469 gépet veszített, és a német támadógépek korlátozott repülő ideje miatt a támadható brit terület igencsak szűk volt. Vagyis a német légierőnek rendkívül kedvezőtlen feltételek mellett kellett fölvennie a harcot a relatívan kisebb ellenfelével.

A német légierő megszervezése és felépítése 1935-től Herman Göring kezében volt, aki egy kétségtelenül hatékony szervezetet hozott létre, amelynek viszont súlyos korlátai és lemaradásai voltak a komolyabb ellenfelekhez képest. Egyrészt a gépparkra vonatkozóan (kevés kiforrott típus), másrészt viszont a fejlődési szemlélet (csak közvetlen csapattámogatás) miatt. Ezeknek a hiányosságoknak egyik „gyönyörű” példája, amikor a bekerített Varsó fölött Ju-52-es szállítógépekből lapáttal szórják ki a bombákat.⁸³ De Göring szervező készsége a struktúra létrehozásában ki is merült, s a továbblépéshez más, alkalmasabb valakire lett volna szükség, azonban a német légi marsall olyan emblemikus figurája volt a III. birodalomnak, hogy Hitler soha nem ment bele a leváltásába.

Göring posztjára a két legesélyesebb Milch és Kesselring lett volna, mindkettő

kiváló stratégia és szervező. Ráadásul Milch, apja révén félig zsidó származású, ami az árja törvények miatt ugyancsak probléma lehetett volna, de légügyi téren szerzett tapasztalatait és személyes képességeit Göring nem nélkülözhetette. Nagybacsoni Nagy Vilmos szerint, amikor a kérdést Göringnél feszegették, akkor ő így válaszolt: „Németországban én határozom meg, hogy ki zsidó.”⁸⁴ Ugyancsak öntudatos katonákról volt szó, akiket nem lehetett összeereszteni, vagy közvetlen munkakapcsolatba engedni, még ha alá-fölérendeltségi viszonyban is álltak. Hármójuk közül egyedül Kesselring volt katonai szakember, aki a német Katonai Akadémián végzett, ezért ő tudta legalaposabban kidolgozni a „szervezet felépítését és működési elveit”.⁸⁵ Ami ezt a három embert mégis összefűzte, az a légierő szerepének megítélése volt, vagyis a szárazföldi hadsereg közvetlen támogatásában gondolkodtak, nem nagyobb, stratégiai távlatokban, ami Kesselring szerint „később súlyos tévedésnek bizonyult”.⁸⁶ Az a főtiszt, Walther Wever, aki a hadászati bombázók fejlesztését szorgalmazta, 1936-ban repülőbalesetben meghalt. A fejlesztések is ennek megfelelőek, vagyis a legszükségesebbekre vonatkoznak, amire jó példa a már említett olcsón építhető zuhanóbombázók preferálása. Így aztán, amikor 1940 nyarán elrendelik az Anglia elleni légi háborút, akkor azt Németország stukákkal és közepes bombázókkal kezdi meg.

Nincsenek tehát távolsági nehézbombázók, amelyekkel valódi „prés” alá helyezheték volna Angliát, s ami talán célravezető lett volna, ha ilyenekkel folytatják a földi ellátó bázisok elleni megsemmisítéseket, ennek veszélye egyébként Churchillt is elgondolkoltatta.⁸⁷ A légierő esetében válik igazán feltűnővé, hogy az idősebb generációhoz tartozó főtisztek nem képviselhetik teljesen jól, „modern” szemlélettel a légi fegyvernem szükséges irányú és ütemű fejlesztését. Nem kétséges, hogy a légierő még több fiatalosságot, rugalmasságot igényel, mint akár a páncélos fegyvernem. A Luftwaffe legfiatalabb tábornoka, Adolf Galland szerint a légierő legfelső vezetése „nemcsak a technikai fejlődést voltak képtelenek követni (és messzemenően túlhaladott elképzelések rabjai voltak), hanem talán még a generációs probléma is hatott rájuk.”⁸⁸

Más a helyzet azonban a briteknél. Az angolok már az 1930-as években elkezdik a katonai repülőgép fejlesztést és modernizációt, ennek keretében több tucat gépet konstruálnak és próbálnak ki, amelyek többsége soha nem kerül tömeggyártásra, de így is mindegyikükből legyártanak egy-egy sorozatot. Nem is ez a cél, hanem az, hogy megtalálják azokat az alaptípusokat és technikai újításokat, amelyek a leghatékonyabban lehetnek a későbbiekben. 1935-ben már bombázó-programot indítanak, s talán nem árt emlékeztetni, hogy csak ebben az évben alakul meg a Luftwaffe. Számptalan géptípus „agyaggalambnak”, elavultnak bizonyul 1940-re, mint pl., a Haviland Page Hampden, vagyis a kijelölt feladatra már nem alkalmasak, viszont a megalkotásukhoz vezető út során kiforrott újítások lehetővé teszik az olyan magas műszaki csúcsteljesítménynek számító típus létrehozását, mint a négymotoros Avro Lancaster. A német repülőgépgyártásnak tehát nincs ekkora játéktere, sem ideje, az ő tervező mérnökeiknek nagyon pontos, összetett és költséghatékony munkát kell végezniük, miközben keveset hibázhatnak vagy próbálkozhatnak. Emiatt viszont többször „öszvér” megoldásokkal kénytelenek kísérletezni, mint a vadászgépeik gyorsbombázóként való bevetése, vagy a későbbi, valódi nehézbombázójuk, a He-177-tel kapcsolatos zuhanóbombázóként való alkalmazás. Már 1937-ben repül a németek FW 200-as négymotorosa, ami az említett előzmények ismeretében egy meglepően kiérlelt típus, ugyanakkor gyenge héjszerkezete miatt nem igazán nehézbombázó, hanem inkább távolfelderítő, vagy közepes szállító, bár bombázóként is alkalmazták, főleg hajók ellen.

Ezek után mondjuk azt, hogy az angolok már 1935-től a háborúra készülnek? Nem mernénk ilyesmire vetemedni, bár Hitler hatalomra kerülése nyilván nem a világbéke előszele volt. Ugyanakkor Benjamin Colby brit történész kutatásai szerint: „Anglia ekkoriban már nemcsak hosszú-távú bombázóinak tervein dolgozott, hanem Stanley Baldwin miniszterelnök előterjesztésére 1936-ban csak azért állították fel a Brit Bombázó Parancsnokságot, hogy Nagy-Britannia egy esetleges háború esetén Németország belsejét is elérhesse bombavetőivel.”⁸⁹ Ehhez nem szeretnénk semmit különösebben hozzáfűzni. Annyit azért mégis, ahogy a németek Lengyelország megtámadása kapcsán megjegyeztük, vagyis, hogy egy támadást teljes terjedelmében végig kell vinni, ebből kifolyólag az antant (immár Szövetségesek néven) azért akar egy újabb háborút, mert bár az első világháború során a központi hatalmak hadseregei összeomlottak, de a harctéren nem szenvedtek megsemmisítő vereséget. Nem volt teljes a vereség. A német csapatok rendben, fegyelmezetten vonultak haza, Németországot tehát térdre kényszerítették, majd rendkívüli mértékben korlátozták gazdasági és politikai lehetőségeit, de nem sikerült fölötte „teljes” befolyást szerezni. Kis híján a magyar honvédségnél is ez volt a helyzet, leszámítva a nemtelen osztrák–olasz fegyverszünet megkötését (Diaz-féle fegyverszünet), amely a magyarokra nézve csak 24 órával később lépett életbe, emiatt pedig sok tízezer honvéd került hadifogságba. Azokat viszont, akik mégis időben hazai földre léptek, itthon már a határon fogadták az öszirózsás forradalmárok, akik gondoskodtak róla, hogy az országban ne legyen szervezett fegyveres erő, amely nem az ő oldalukon van.

1940 nyarán a németek fő vadászgépe, a Me-109 műszaki tulajdonságai (a motor benzin befecskendezéses nem pedig porlasztós, ami légi harcban nem hagy ki) és nagyobb száma miatt kezdetben fölényben volt a brit és a koalíció más gépeivel szemben. Mint utaltunk rá, a britek inkább a bombázófejlesztésben látták a jövőt. Ez a kevés műszaki előny, a jó műrepülő tulajdonság és a nagyobb létszám viszont hamar elolvadt az Anglia fölötti légi csaták során szerzett veszteségek miatt. A gyártókapacitás ekkor még nem tudott lépést tartani a veszteségekkel, és a pilóták is egyre fogytak repülőhalál vagy fogságba esés miatt, amíg a brit oldalon ez jelentősen kisebb mértékű volt. Márpedig a gépeket könnyebb volt pótolni, mint a jól képzett pilótákat, ennek pedig morális romlás lett a következménye, amit tovább rontott az a bizonytalanság és kapkodás, ami a német legfelső hadvezetésben megnyilvánult a légi offenzívával kapcsolatban. Hitler egyik 1940 augusztusában tett megnyilatkozása szerint az egész Seelöwe akció egy „elterelő hadművelet”⁹⁰, amiből az is következik, hogy a légi offenzíva, reményeik szerint, jól szolgálta a keletre fordulás leplezését, amely ekkor már érlelődött a Führerben.

Még egyszer megemlítjük, hogy Göring már a nyugati hadjárat során „csödöt” mondott, és az újabb alkalom is ezt sejtette, mivel „rövidesen kiderült, hogy a német Luftwaffe csapásmérő ereje egy határozottan és jól vezetett, ugyanakkor elszánt és ügyesen harcoló ellenféllel szemben nem elegendő. ... A Luftwaffe vezetésének Dünkirchent nyomatékos figyelmeztetésnek kellett volna tekintenie.”⁹¹ Nem így lett, és egy olyan túlméretezett feladatot akartak vele végrehajtani, amelynek hadműveleti céljait egymás után váltogatták, vagyis nem volt valódi, elérhető célja. Ugyanis 1940. augusztus 14-én Hitler a birodalmi kancellárián találkozott a frissen kinevezett tábornagyaival, amely találkozó főbb mondanivalóját az OKW hadinaplója így rögzítette: „A Führer azt mondta, nincs szándékában végrehajtani a hadműveletet, ha túl nagy a kockázat. Őszintén hiszi, hogy az Anglia elleni sikeres katonai fellépés nem kizárólag

az inváziótól függ, hanem elérhető másképpen is. Akármilyen döntés is szülessen, a Führer azt kívánja, az invázió fenyegetése Damoklesz kardjaként lógjon Anglia felett.⁹² A Luftwaffe eredménytelensége, nagy veszteségei és a kedvezőtlen időjárás is közrejátszhatott abban, hogy Hitler 1940. október 17-én „bizonytalan időre” elhalasztotta az Anglia megszállására irányuló hadműveletet.⁹³

Az első brit légitámadás 1939. szeptember 4-én ér német területet, Wilhelmshaven hadikikötőt, amelyet követően szórványos légi harcokra kerül sor, majd 1940. május 15-én Berlin fölött jelennek meg bombázók, a brit Bombázó Parancsnokság utasítására, amely aztán „napi rendszerességgel bombázta a katonai létesítményekkel, gyárakkal nem rendelkező német városokat”.⁹⁴ A németek 1940 júliusában megindított légitámadásai egyfajta válaszcsepésként is értelmezhetőek, ahogy ezt J. F. Charles Fuller vezérőrnagy véleménye is alátámasztja: „kevés kétségem van afelől, hogy lényegében az angol bombázás kényszerítette Hitlert Anglia megtámadására.”⁹⁵ Ezzel együtt az invázió előkészítésének is lehetett tartani, azonban ez a „visszacsapás” nem érinthette kezdetben az angol földet, csak annak felségvizeit. Ahogyan ezt a Royal Air Force hivatalos történelmének véleménye is mutatja: „Bár a Ruhr-vidék városainak megtámadása közvetlen meghívás volt a Luftwaffe-nek, hogy Londont bombázza, a német iparvárosok stratégiai bombázását nem követte azonnal a Temze-parti város megtámadása.”⁹⁶

Churchill nyomán a kutatók többsége azt állítja, hogy az invázió elengedhetetlen feltétele volt a légi uralom kivívása, azt viszont nem teszik hozzá, hogy ennek a főlénynek csak addig kellett volna tartania, amíg partra nem teszik a németek 35-40 hadosztályukat, mivel ezt követően már ezen csapatok légvédelme is bekapcsolódhatott a légháritásba. Ahogy ezt alább bemutatjuk, a német légierő egy ideig ki is vivta a légi fölényt, de az invázió még sem indult meg.

Az angolok olyan radarhálózattal és riadólánccal rendelkeztek, amellyel gyorsan koncentrálni tudták saját gépeiket az adott térségben, valamint megfejtették a német kódolt (enigmált) üzeneteket, és ezen előnyökkel szemben a németek tehetetlenek voltak. A német vadászgépek korlátozott hatósugara miatt Nagy-Britanniának gyakran mindössze csak egytizede (leginkább a londoni „idegközpont” körzete) számíthatott hadműveleti területnek, így az ország fennmaradó többi részén nyugodtan működhetek a hadiüzemek és gyárthatták a vadászgépeket. Ezen az állapotban csak egy nagy hatótávolságú bombázó típus tudott volna változtatni, amely a szigetország északibb részeit is támadhatta, és ezáltal megosztották volna a brit légvédelmet, s a németek így talán végre tudták volna hajtani a koncentrált támadásokat. Az angolok 1940. július 9-én elkezdi Németország éjszakai bombázását, a következő napon pedig megindul az „angliai csata”. Ezen feltételek ismeretében az Anglia elleni német légi offenzívát a következőképpen lehetne szakaszolni⁹⁷:

1. szakasz. Július 10-ével kezdődően egy hónapon át támadták a németek az angol part menti konvojokat, s egy hónapon át folytak a Csatorna fölötti légi harcok. A rajtaütéseket kizárólag katonai és tengerészeti célpontokon szabadott végrehajtani. Mivel nem rendelkeztek eleendő bombázóval, ezért csak korlátozott eredményességről lehetett beszélni, és ennek az időszaknak volt egyik furcsasága, hogy Hitler parancsára tilos volt a szárazdokkban álló „Repulse” csatahajót támadni, elsüllyeszteni, ezáltal is el akarván kerülni, hogy angol földre bombák hulljanak.⁹⁸ A Repulse később fontos szerepet játszott Németország büszkeségének, a Bismarck csatahajónak elsüllyesztésében. Ez a szakasz július 24-éig tartott, amely után inkább a vadászgépek

kaptak szerepet, hogy fölmérjék az angolok erejét.

2. szakasz. Augusztus 12-én (az Adlertag – „sasok napja” – előestéjén) indult meg a fő támadás. Ez a támadás egy hétnél valamivel tovább tartott. A kezdeti kemény összecsapásokban kitűnt a német légi fölény és az angolok hátrébb vonták meggyengült vadászgép egységeiket, ezzel a német gépek feladat nélkül maradtak.⁹⁹ A német bombázók ismételt nappali megjelenése Anglia fölött váltja ki az újabb összecsapásokat, melyek célja: frontális támadások a brit légvédelem központjai ellen. Ezzel pedig a súlyos hiányosságokkal küzdő Luftwaffe besétált az angol oroszlánz barlangjába, hiszen most már a földi légvédelem és a létfontosságú radarirányítás is bekapcsolódott a küzdelembe. A Ju-87-eseket sebezhetőségük miatt ekkor kivonják a harcokból.

3. szakasz. A RAF ezt „a kritikus időszaknak” nevezte, melynek során a németek elsősorban a RAF délkeleti-angliai vadászrepülő-támaszpontjait támadták éjjeli bevetésekkel. Ez az időszak augusztus 24-től szeptember 6-ig tartott.

4. szakasz. Szeptember 7-én kezdődött és 30-áig tartott. A támadások elsősorban London ellen irányultak; először nappal, később éjjel támadtak a német bombázók.

5. szakasz. Október 1. és 31. között. Vadászbombázó bevetések.

Az ezt követő, hatodik szakasz volt az éjszakai „Blitz”, a német stratégiai légi háború, amikor német bombázók (általában 600-800 gép) vadászkíséret nélkül éjjel támadtak brit városokat. A német légierő a gátló tényezők miatt, mindössze egyetlen alkalommal tudott végrehajtani valódi koncentrált támadást a számos hadiüzemmel rendelkező Coventry iparváros ellen 1940. november 14–15-én, amelynek „átütő” hatása volt. Nyolcszáz bombázó több mint ezer tonna bombát dobott le, ami a Luftwaffe számára hatalmas eredménynek számított, de hol volt ez a teljesítőképesség a későbbi nagy, sok ezer tonnás non-stop angolszász szőnyegbombázásoktól? Alig összehasonlítható a két teljesítmény, akkora az eltérés.¹⁰⁰ A 600-800 gépből álló kötelékek támadása a hírhedt douchet-i „földbedöngölős” taktikát igyekezett követni, azonban az 50-250-500 kg-os bombák rombolása az okozott károk ellenére sem lehetett elrettentő hatású a kiegyensúlyozott lelkületű, vereséget nem ismerő angolok számára. A Szövetségesek a későbbiekben 10 tonnás légiaknákat is bevetnek, amelyeknek rombolóereje nyilvánvaló volt az épületekre nézve, de nem a német társadalomra. Ezt a novemberi időszakot talán az „elcsendesedés” kezdetének is nevezhetnénk, hiszen a „Battle of Britain” szépen csöndben 1941. áprilisára-májusára abbamaradt, annak ellenére, hogy még az utolsó két hónapban is voltak heves légitámadások, de ahogy Czettler Antal fogalmaz: „a Führernek nem sikerült Angliát a tárgyalóasztalhoz »bombáznia«.”¹⁰¹ Ilyen értelemben a Luftwaffe vereséget szenvedett, de legalábbis legyőzhetetlenségének nimbuszát veszítette el, egy olyan küzdelemben, melynek a végső célját soha nem határozták meg számára, vagy ha mégis, akkor azt megváltoztatták és újat tűztek ki.

JEGYZETEK

- 1 B. M. Saposnyikov: A hadsereg agya. Válogatás szöveget hadtudományi írásokból. Zrínyi, 1984. 138. o.
- 2 Moltke-t ennek ellenére csak 1916-ban menesztik, Falkenhayn-t szintén, de őt oly módon, hogy a Románia elleni hadművelet vezetésével bízzák meg.
- 3 „A Monarchia és Németország között az 1872 óta fennálló kettősszövetség ellenére sem volt olyan katonai egyezmény, amely két állam had-

- erejét kötötte volna. ... A hadműveletek vezetését mindkét állam hadvezetősége fenntartotta magának. A közös együttműködésben csak elvileg egyeztek meg. A valóságos együttműködés csak a krakkói és sziléziai csoport részére volt szabályozva.” A világháború (1914–1918). Szerkeszti és kiadja: A. M. Kir. Hadtörténelmi levéltár, Bp., 1928. 99–102. oldalak. Conrad a Narewen át küldendő német segítségre ígéretet kapott Moltkétól. Ebben a helyzetben, mivel a németek a nyugati frontra helyezték a hangsúlyt és az orosz túlerő így elsősorban „ránk” nehezedett, a Monarchia hadvezetősége elsősorban a két fővárost, Budapestet és Bécsset igyekezett feltétlenül biztosítani, másrészt a kelet-porosországi német haderőt és Nyugat-Lengyelországot igyekezett védeni. Talán mondanunk se kell, a két város közül a magyar volt nagyobb veszélyben.
- 4 MKH. VI. kötet. 21–27. oldalak.
- 5 „Hindenburg vezérezedes katonai rangja magasabb volt, mint az o-m hadsereg főparancsnoké, utóbbi nem vethette fel többé az alárendelés kérdését”. MKH. VI. kötet. 21. o.
- 6 Valószínűsíthető, hogy a nyugaton működte-tett, s értelmetlen yperni „vérszivattyú” megrendítő hatása, és a decemberben Limanowanál elért rendkívüli (elsősorban magyar csapatoknak köszönhető) siker az, ami meggyőzi a porosz hadvezetést a keleti oldali előnyben részesítésében, de a nyugati frontáttörést soha nem adják föl a háború folyamán. Conrad eredeti elképzelésének helyességét igazolta, hogy hosszas előkészületek és elhárító harcok után, 1915. május 2-án a kassai honvédek éppen Gorlicénél törik át az orosz frontot, ahol azt az osztrák vezérkari főnök hónapokkal korábban megelőlte.
- 7 II. Vilmos a keleti két német hadsereg egységes vezetése érdekében Hindenburg vezérezedest „az összes német keleti erők főparancsnok”-ává nevezte ki november 2-án. Ezzel újra felmerült a német 9. és az o-m 1. hadsereg alá-főlérendelési kérdése. Háttértárgyalások folytak uralkodói szinten, de ettől függetlenül s vele párhuzamosan „a diplomácia is foglalkozott az egységes vezetés kérdésével. Zimmermann, a német külügyminiszter helyettes államtitkára a berlini o-m nagykövettel, Hohenlohe herceggel folytatott eszmecsere folyamán” felvetette, hogy Frigyes főherceg átveszi az egész keleti arcvonalat, vezérkari főnökül Ludendorff tábornokot kapja, míg Conrad az összes o-m erők főparancsnoka lesz. Conrad ebben a tervben az ő háttérbesztorítását érzékelte s bizonyos rosszindulatú intrikákat saját személyével szemben (Ludendorff előtérbe kerülése miatt), és Magyarország valamiféle különválását, amit a leghatározottabban ellenezett. A „bizalom elvesztés”-ét olvasta ki az ilyen irányú egységesítésből és már „végleges visszavonulás”-ával számolt. A német tábornok személyét és vezetési módszerét nem tartotta elég sikeresnek, emiatt pedig „napirenden” lettek volna a nézeteltérések, aminek megint csak az ügy vallotta volna kárát. MKH. VII. kötet. 22. o. jegyzetben.
- 8 Charles Messenger: Az utolsó porosz. Hajja és fiai kiadó, 1998. 72–75. oldalak.
- 9 Messenger id. m. uo.
- 10 1939-ben a szárazföldi haderő 2,5 millió német katonája 104 különböző ütőerejű hadosztályt alkotott. A német hadsereg 1939-re 19 400 tiszttel rendelkezett. Képzett vezérkari tiszt mindössze 272 volt és ebben az időben az összeszokottságról, megbízhatóságról nehezen lehetett még beszélni. A Véderő tüzérségi és gyalogsági szállításának nagy részét továbbra is lövontással oldották meg és a 120 ezer gépjármű üzemben tartása sem volt könnyű a nyersanyag (kaucsuk, acél, benzín) hiánycikk jellege miatt. Ennek orvoslását jelentette a Lengyelországból szerzett zsákmány, de főleg a Szovjetunióból érkező nyersanyagok. Devizahiány miatt a németek a nyersanyagokért kész termékekkel, elsősorban gépekkel és fegyverekkel kénytelenek fizetni. Hadi Krónika folyóirat (évszám megjelölés nélkül), 2. sz.: A hitleri hadigépezet.
- 11 OKW – Wehrmacht főparancsnoksága, más fordításban. 1938 februárjától közvetlenül Hitler parancsnoksága alatt állt, az OKW főnöke Keitel lett. OKH – Oberkommando des Heeres: A hadsereg-főparancsnokság. A hadsereg-főparancsnok 1938. februártól Brauchitsch, majd 1941 decemberétől 1945. április 30-ig Hitler volt. A vezérkar főnöke 1938. augusztusig L. Beck, utána 1942. szeptemberig Halder, majd 1944. júliusig Zeizler. OKM – Oberkommando der Kriegsmarine: a haditengerészet főparancsnoksága, főparancsnoka: Erich Raeder (1935. június – 1943. január között). OKL – Oberkommando der Luftwaffe: a német légi-erő főparancsnoksága. Főparancsnok: Göring (1935. március 1. és 1945. április 23. között).
- 12 Werner Freiherr von Fritsch. 1934-től a Reichswehr, majd a Wehrmacht főparancsnoka, akit Brauchitsch vált posztján, 1938 februárjában.
- 13 Messenger id. m. 80–84. o. A hivatásának élő, talpig katona Fritsch valószínűleg alaposan helyben hagyta volna a Reichsführert, aki nem volt különösebben sportos típus.
- 14 Keitel a Reichswehr-i időkben a hadsereg szervezési főnöke volt, mint őrnagy. A harmadik birodalom hadviselése. (Szerző megjelölése

- nélkül.) Hajja és fiai kiadó, 1997. A tábornagról szóló fejezet. 288–290. oldalak. Keitel egyébként von Blomberg legfiatalabb lányát vette feleségül, ami megint csak kiemelkedési vágynak tűnhet.
- 15 Rubicon folyóirat, a II. világháborús különszáma, 1999. Első szám. Ormos M.: Esztelen időjátszma. 4. o.
- 16 Messenger id. m. 79. o. 1937. november 5-én vezérkari gyűlést tartottak, amelyen Hitler „ragaszkodott a Wehrmacht felfegyverzési programjának 1943-ig történő befejezéséhez, de arra is rámutatott, akkora a jelenleg használt felszerelés nagy része elavul. Létfontosságú volt tehát, hogy Németország magához ragadja a kezdeményezést.”
- 17 Még Chamberlain alatt a brit „kormány által elfogadott fegyverkezési program középpontjában a légierő állt. Sir Kingsley Wood légügyi miniszter javaslatára 1938. november elején elhatározták, hogy az 1940 áprilisáig kért tizenkétezer repülőgéphez újabb ötezer-ötszázat rendelnek. Azt is eldöntötték, hogy a közepes hatóerejű bombázók helyett főleg nehézbombázókkal szerelik fel a brit légierőt...” Czettler Antal: A brit külpolitika a második világháború előtt II. rész. *Valóság* 2005. július XLVIII. évfolyam 7. szám. (az internetes változat). Az angoloknak emiatt nem csak kiváló vadászgépeik álltak időben készen, de rendelkeztek négymotoros stratégiai bombázókkal is, amivel a németek nem.
- 18 Czettler Antal: A brit külpolitika a második világháború előtt II. rész. (internetes változat) „...Ugyanakkor a cseh tartalékosok behívása tény volt, s mint tudjuk, Hitler akkor határozta el, hogy még 1938 folyamán fegyveres erővel szétveri a csehszlovák államot.”
- 19 „A zárógyakorlatok Bercel–Romhány–Diósjenő területén szeptember 13-án kezdődtek.” Nagybacsoni Nagy Vilmos: Végzetes esztendők. Gondolat, 1986. 34. o.
- 20 Hitler hatvannyolc tárgyalása, 1939–1944. Magvető, 1983. I. köt. 334. o. 29. tárgyalás Lorkovics horvát külügyminiszterrel. 1941. november 27.
- 20b Adolf Galland: 104 légigyőzelem. 78. o. AERO & RÁDIÓ Kft. 1991.
- 21 A Párizs környéki „békék” olyan káoszt teremtettek Európa szívében, hogy az még 90 évvel később is megoldatlan problémák tömegét jelentí. Az angol–francia külpolitika csak és kizárólag beavatkozni tudott, de soha, semmilyen pozitív folyamatot nem bírtak megindítani a kontinens életében. A francia forradalom felforgató eszméi hiábavaló forradalmakba vitte Európát, amelynek eszméiből egyedül a kommunista ideológia nyert általa, rajta keresztül igazolást. Az angol külpolitikának a kontinens életét blokkoló ezen hagyományos és titkos irányultsága Napóleon idejétől a legszembezőkőbb, de teljesen egyértelmű, hogy az első világháború kirobantásában is kulcsszerepük volt. Annak a világháborúnak a kirobantásában, amely után minden baj és probléma hatványozottan jelentkezett az európaiak életében.
- 22 „Rác [Jenő honv. min.] elmondta még, hogy Hitlerrel való megbeszélés során utóbbi közölte vele, hogy kellemesebb volna számára, ha a magyarok lépnének fel megfelelő követelésekkel, s ha a csehek ezeket nem teljesítenék, vagy megtámadnák Magyarországot, Németország azonnal mozgósít és megtámadja Csehországot. Németország más színben tűnnék fel a világ előtt, ha nem ő játszaná a támadó, illetve a kezdeményező szerepet.” Nagybacsoni id. m. 36. o.
- 23 Rubicon folyóirat, a II. világháborús különszáma, 1999. Első szám. Ormos M.: Esztelen időjátszma. 5–6. oldalak.
- 24 Messenger id. m. 77. o.
- 25 Messenger id. m. 87. o.
- 26 Messenger id. m. 90. o.
- 27 Messenger id. m. 94. o.
- 28 Czettler Antal: A brit külpolitika... II. rész.
- 29 Czettler Antal: A brit külpolitika... II. rész.
- 30 Hans von Seeckt, német tábornok, politikus (1866–1936). A Reichswehr megszervezője, a „rejtett” légi és páncélos erők fejlesztését is elindítja, és a lehetőségekhez képest ütőképes német hadsereget teremt.
- 31 Messenger id. m. 94. o.
- 31b Keitel kijelentése. G. M. Gillber: Nürnbergi napló, 1967. 526. o.
- 32 Messenger id. m. 96. o.
- 33 Hans-Dieter Otto: Katonai tévedések lexikona. Canissa kiadó. 182. o.
- 34 (Pomorowska dandár.) *Magyar Nemzet*, 2009. augusztus 29. Keresztes Lajos: Kívont szablyákkal. A második világháború kezdete a geopolitikai játszmák szemszögéből.
- 35 *Top Gun*, 1993/4. Tobak Tibor: Villámháború Lengyelország ellen. 41–43. o.
- 36 Lipski kijelentése MN, 2009. És az adatok, A. J Barker: Páncélosok a háborúban. Hajja és fiai, 2001. 16. o.
- 37 Hans-Dieter Otto: Katonai tévedések lexikona. Canissa kiadó. 183. o.
- 38 Hans-Dieter Otto id. m. uo.
- 39 *Magyar Nemzet*, 2009. augusztus 29. Keresztes Lajos id. m.
- 40 Messenger id. m. 92–103. o.
- 41 2005. november 19-én Irakban, egy útszéli pokolgépes támadás során meghalt egy amerikai katona, ketten megsebesültek, a többi tengerészgyalogos megrohanta a közeli háza-

- kat, melyeket egy törzsőrmester utasítására „ellenséges objektumként” kellett kezelniük, a bent lévőköt pedig azonosítás nélkül meg lehetett ölni. A tengerészgyalogosok 45 percen át kézigránátokat dobálták a házakba és „szisztematikusan” mindenkit megöltek, nagyrészt nőket és gyerekeket. Az ügy amerikai bíróság elé került, ahol az egyik tizedes elmondta, hogy a pokolgépes támadás után „úgy érezte, aznap egésze nem tett semmi rosszat”. *Magyar Nemzet*, 2012. január 12.
- 42 Franz Halder War journal. I. kötet. A szeptember 10-ei bejegyzése szerint, a von Küchler 3. hadtestéhez csatolt SS tüzér ezred katonái zsidókat tereltek be egy templomba és lemészárolták őket. A tetteseket a rögtönítélő bíróság egyévi börtönbüntetésre ítélte, amit Küchler „nem hagyott jóvá”, mivel ezért nyilván súlyosabb büntetés járt volna.
- 43 Wilhelm Keitel: Életem. Canissa, 2001. 265–269. o. Brauchitsch 1939 októberében nyújtja át emlékiratát, amelyet a Führer hevesen elutasított.
- 44 *Top Gun*, 1993/4. Tobak Tibor: id. m. 43. o.
- 45 Messenger id. m. 92. o.
- 46 Messenger id. m. 98. o.
- 47 Richard Collier, Dunkerque homokja. Zrínyi, 1980. 16. o.
- 48 Collier id. m. 24. o.
- 49 Collier id. m. 22. o.
- 50 Collier id. m. 22. o.
- 51 Keitel id. m. 283. o.
- 52 Schellenberg, Walter emlékiratai. 93–94. o. Téka–Zrínyi, Bp., 1989. Az eredeti szövegben május 20-a van, de ez egy nyilvánvaló elírás, vagy Schellenberg rosszul emlékezett vissza. Ugyanakkor igaz, hogy Guderian felettese, von Kleist május 16-án megállásra szólítja föl parancsban. A „heves” természetű páncélos tábornok a lemondásával fenyegetőzött, mire „felderítő-bevetés” címén folytathatta másnap előrerohanását. Charles Messenger id. m. 118–119. o.
- 52b Hans-Dieter Otto id. m. 191. o.
- 53 Messenger id. m. 111. o.
- 53b Keitel, id. m. 371. o. Halder leváltása kerül szóba, akit Jodl követne az OKH élén, az OKW vezetését pedig Manstein vette volna át Keitel reményei szerint.
- 54 A harmadik birodalom hadviselése. id. m. 82. o.
- 55 Macksey, A II. világháború katonai tévedései. Budapest, 1996. A hihetetlen hadjárat c. fejezet. 33. o.
- 56 Messenger id. m. 122. o.
- 57 Messenger id. m. 128. o.
- 58 Collier id. m. 18. o.
- 59 Collier id. m. 19. o.
- 60 Macksey id. m. 37. o.
- 60b A harmadik birodalom hadviselése, id. m. 335. o.
- 61 Collier id. m. 133. o.
- 62 Elsősorban Charles Messenger id. m. 125. o., de Hans-Dieter Otto id. m. 194. o.
- 63 A. J. Baker, Páncélosok a háborúban. Hajja és fiai, 2001.
- 64 Keitel id. m. 242. o. A fegyvert Hitler javaslatára fejlesztik ki.
- 65 Collier id. m. 146. o.
- 66 Winston Churchill: A második világháború. I. kötet. Európa, 1989. 254. o.
- 67 Messenger id. m. 128. o.
- 68 Franz Halder war diary. IV. kötet. http://cg-sc.contentdm.oclc.org/cdm/search/collection/Május_10_IV_kötet. 1940. október 30-ig. „Apparently, again a very unpleasant interview with Fuehrer.” és a május 24-ei bejegyzés: „The day starts off with of those painful wrangles between ObdH and the Fuehrer on the next moves in the encircling battle.”
- 69 Messenger id. m. 128. o.
- 70 Franz Halder War diary, IV. kötet. Május 25-ei bejegyzés. „Now political command has formed the fixed idea that the battle of decision must not be fought on Flemish soil, but rather in Northern France. To camouflage this political move, the assertion is made that Flanders, criss-crossed by a multitude of waterways, is unsuited for tank warfare.”
- 71 Churchill id. m. 300–317. o.
- 72 Churchill id. m. uo.
- 73 <http://www.spartacus.schoolnet.co.uk/2WWdunkirk.htm>. Részlet a szerző The Other Side of the Hill (1948) című könyvéből.
- 74 Hart: The Other Side of the Hill.
- 75 Kenneth Macksey, Kesselring. Hajja és fiai, 2001. 74. o.
- 76 Otto Skorzeny: Kommandós vállalkozásaim. Fotogold, 1998. 23–24. o.
- 77 <http://www.spartacus.schoolnet.co.uk/2WWdunkirk.htm>. Részlet a szerző The Other Side of the Hill (1948) című könyvéből.
- 78 Keitel id. m. 286. o.
- 79 Len Deighton, Vadászpilóták. Európa–Zrínyi, 1983. 120. o.
- 80 Macksey id. m. 72. o.
- 81 Keitel id. m. 287. o.
- 82 Keitel id. m. 287. o.
- 83 Macksey id. m. 64. o.
- 84 Nagybacsoni id. m. 142. o.
- 85 Macksey id. m. 52. o.
- 86 Macksey id. m. 51. o.
- 87 Churchill id. m. „Ha az ellenség folytatta volna a szomszéd körzetek heves bombázását és megrongálta volna a parancsnoki épületeket és a telefonvonalakat, talán megbéníthatta volna a vadászparancsnokság egész bonyolult működését.”

- dési rendszerét. Ezzel nem csupán arra váltunk volna képtelenné, hogy Londont megóvjuk a még nagyobb győtrelemtől, hanem egyúttal elvesztettük volna az oly nagy munkával megalapozott ellenőrzést is a hazai légtér életfontosságú körzete felett. [...]” 298. o.
- 88 Galland id. m. 55. o.
- 89 Jamrik Levente: Bombázható német és japán városreplikákat épített az USA. Internetes oldal. Benjamin Colby könyve, The cost of War: America's Pyrrhic Victory, 1997, részben olvasható az interneten.
- 90 Messenger id. m. 136. o.
- 91 Galland id. m. 47. o.
- 92 Messenger id. m. 136. o.
- 93 Czettler Antal: Winston Churchill történelmi szerepe a második világháború alatt I. *Valóság*, 2004. szeptember XLVII. évfolyam 9. szám.
- 94 Lásd ehhez Jamrik Levente internetes cikkét.
- 95 Jamrik honlap.
- 96 Jamrik honlap.
- 97 Több szerző, mint Adolf Galland, Len Deighton, Kenneth Macksey vagy Winston Churchill különböző szakaszolásokot vázol fel, jó magam e négy szerző könyve alapján készítettem ezt az összeállítást.
- 98 Galland id. m. 56. o.
- 99 Galland id. m. 60. o. „...a brit vadászokat kivonták az általunk elérhető körzetekből. A harcokban meggyengült RAF vadászeredek kiűrtették tengerparti támaszpontjaikat, s azokat csak közbeszó leszállásra használták.”
- 100 Galland id. m. 190. o.
- 101 Czettler Antal: Winston Churchill történelmi szerepe a második világháború alatt I.

Rendszerváltás Somogyban I. Az ellenzéki (EKA) pártok megalakulásáról és a helyi pártalapítók 1988–1990 közötti szerepéről

(Bevezetés) A rendszerváltás óta számos tanulmány, köztük történeti feldolgozás is foglalkozott a magyar ellenzéki (EKA) pártok budapesti központjában, tehát elsősorban a fővárosban működő ilyen jelentősebb, mint a Fidesz, az FKGP, a KDNP, az MDF és az SZDSZ ellenzéki pártok 1988–1990-es történetével.

Az MDF – az alapító Lezsák Sándor által az ország számos megyéjéből meghívottakkal – gyakorlatilag vidéken, a Bács-Kiskun megyei Lakitelek körzetében felütt sátorábrában alakult meg. Ez a lelegején csak egy vidékinek tűnő mozgalom – az itteni 1987–88-as szárnybontogatása után – 1989-ben már nyilvánvalóan országos jelentőségűvé vált. Ezután a párt politikai központja természetesen az ország kormányzati centrumába, Budapestre került át.

A többi ellenzéki (EKA) párt megalakulási vagy újjáalakulási folyamata már egyenesen az ország szívében, Budapesten történt. Ezért mindegyikük budapesti működéséről jól dokumentált, azt is mondhatjuk, hogy bőséges és nagyon részletes ismereteink vannak. Viszont ezeknek az ellenzéki (EKA) pártoknak a későbbiekben létrejövő vidéki, például a megyei és más szervezeteiről még ma is alig tudunk valamit. Az ország megyéiben is megalakult pártsejtjeikről és az alapítóik 1988–1990 közötti fontos szerepéről a legtöbb esetben mára alig maradtak fenn források. Így például Somogyban is teljesen ismeretlenek a rájuk vonatkozó és hagyományosan a levéltári kutatással megismerhető adataik.¹ Még ez a feltáratlan állapot figyelhető meg a Független Kisgazdapárt 1988–1989-ben újjáalakult, később pedig az első időkben sikeresen működő Somogy megyei szervezetének esetében is. Abban a megyében, ahol ez a párt az 1990-es országgyűlési választás során országosan is – a legtöbb szavazatot kapva – az első helyre került. Vagyis úgy tűnik, hogy az eltelt több mint húsz év alatt még itt sem történt meg az FKGP 1990-es sikeres szereplésének a megfelelő kiértékelése. „Egy helyi elemző szerint elsősorban annak köszönhető [a kisgazdák – a szerző] sikerüket, hogy a párt iránt a megyében erős nosztalgia élt. Növelte esélyüket az a tény is, hogy a mozgalom történelmi múltjából olyan jelentős politikusokra tudtak hivatkozni, akik valamilyen módon kötődtek Somogyhoz (Nagyatádi Szabó István, Tildy Zoltán stb.) Még a Kaposvárról származott Nagy Imre mártír-miniszterelnök is a kisgazdák megyei esélyeit növelte.”² Persze szerintem ez az evidenciának tűnő vélemény azért még nem magyarázza meg igazán a somogyi FKGP rendszerváltozás utáni első nagy választási és politikai sikerét. Ez a helyzet – az általam 2011-ben már közölt – az itteni FKGP kezdeti választási sikerére vonatkozó másik véleménnyel kapcsolatban is, amely szerint ez a jelentős eredmény csak azért volt elérhető, mert „itt sem indított listát a KDNP, de az ún. Somogyi Keresztény Koalíció (3,7%-os) eredménnyel jelentett csak némi konkurenciát”.³ Éppen ezért, és az ilyen csak részgazságoknak tűnő vélemények alaposabb megmagyarázása miatt is nagyon fontos, hogy közöljük a somogyi ellenzéki (EKA) pártok: Fidesz, MDF, SZDSZ, FKGP és a KDNP itteni indulásának hiteles adatait.

Véleményem szerint még az sem késő, ha csak most kap nyilvánosságot ezeknek a pártoknak a kezdeti időszakára vonatkozó, időnként még teljesen ismeretlen történelmi anyaga. Még külön kérdés lehet az is, hogy a somogyi ellenzéki (EKA) pártok megalakulásával és alapítóiuk 1988–1990 közötti szerepével kapcsolatban miért csak ilyen későn, és csak 2007-től sikerült – többnyire nekem – az új bizonyító anyagokat felkutatni?

Végül az is lényeges, hogy mostanában – éppen a velük kapcsolatos kutatásaim ismertté válása után – már sorra a felszínre kerülnek a rájuk vonatkozó új források. (Mégha én tudom azt is, hogy többnyire az 1990-es választási és pártküzdelmekben való aktív politikai részvételem segítségével!)⁴

(A somogyi ellenzéki (EKA) pártok megalakulásával kapcsolatos forrásokról) Ma már nyugodtam leírhatom, hogy egyáltalán nem volt gyalogmenet a somogyi ellenzéki (EKA) pártok megalakulásával kapcsolatos források megszerzése. Időnként nagy türelemmel kellett elviselnem a még élő egykori résztvevők, így a pártalapítók megkezesésekor tapasztalt, a válaszadásra többnyire hosszú időt is igénylő és néha máig is megvalósulatlan ígéreteit.⁵

A visszaemlékezéseiket is megíró és velük a dokumentumok másolatát megküldő Krasznai Zsoltan (Fidesz), Nagy Zoltánon (Fidesz), Szigetvári Györgyön (MDF) és dr. Vörös Gyulán (Fidesz) kívül mások már nem vállalkoztak a visszaemlékezéseik megírására. A többi pártalapítóval és egykori pártvezetővel ezért előbb telefonon, majd személyesen is beszélnem kellett. Így készült el az ún. történelmi riportom dr. Csordás Endrével (MDF megyei elnökségi tag, 1988–2006), Szabados Péterrel (MDF, első megyei elnök) és dr. Szép Tamással (MDF, városi elnökségi tag), Varga Zsolttal (MDF, megyei elnökségi tag, megyei alelnök, elnök (1990–2006.)), Ficzeré Mátyással (SZDSZ megyei és városi elnök, országgyűlési képviselő (1990–1994)), Szikra Péterrel (FKGP városi elnök és megyei alelnök (1989–1992)), Börcei Miklóssal (KDNP megyei főtitkár, OV tag, 1990) és a később, a különböző pártok alapításáról még többé-kevésbé valamit is tudó egykori szereplőkkel.⁶

Nem a rendszerváltó ellenzéki (EKA) pártok egykori vezetőjeként vagy alapítójaként „bombázott meg” számtalan korabeli dokumentummal Károlyi Menyhért. Ő a korai, a „rabló privatizáció” áldozatául esett kaposvári cukorgyár szabad szakszervezetének, majd a LIGA Szakszervezet Mezőgazdasági vonalának volt 1990–1994 között a vezetője Kaposváron.⁷

A három-négy éven keresztül így folytatott adatgyűjtéseim azt is bebizonyították, hogy mekkora igazság is volt Károlyi Menyhért és Vida István nekem többször is elmondott véleményében: „Csak te tudsz a Szent Korona Társaság és a KDNP 1990-ban megválasztott megyei elnökeként a többi rendszerváltás kori pártok még itt élő vezetőiről. Ők is (ki így, ki úgy!?) azért még ismernek és főleg bíznak is, mint ’régis társban’ benned és neked még nyilatkozni is fognak...”

A visszaemlékezések és az ún. történelmi riportok kapcsán folytatott személyes beszélgetéseink során – az érintetteknek feltett kérdéseimre – rendre azokat a válaszokat kaptam: a velük kapcsolatos iratokat vagy dokumentumokat beadta vagy mások beadták a helyi, azaz a Kaposváron lévő Somogy Megyei Levéltárba.⁸

Ezzel szemben Récsei Balázs főlevéltáros a Levéltárban még 2011. június 8-án a velem folytatott beszélgetése során elmondta, hogy Nagy Zoltán és ő levéltári dolgo-

zóként (és a Fidesz két alapítójaként) hozták át a Levéltárba a Megyei Pártbizottságról az MSZMP Somogy megyei anyagát, vagyis az ún. MSZMP Pártarchívumot. Récsei hivatalosan azt is állította, hogy itt a Levéltárban „más párttól érdemi irat nincs és nem is volt”.⁹ Ezt megerősítette újra Récsei Balázs a 2012. március 7-i levéltári találkozásunk során.

Továbbnyomoztam a régi pártirodák dolgozóinál is az MDF, a Fidesz, az SZDSZ, és az FKGP már 1988–1989-ben megalakult és vélhetőleg a pártirodáikban maradt korai iratai ügyében. Az MDF és SZDSZ esetében „semmiről sem tudtak”. Az FKGP korai 1988–1989-es iratai Szikra Péter (FKGP megyei alelnök, 1989–1992) szerint a pártot újjáalapító és azóta meghalt dr. Varga Károly jogásztól (FKGP városi elnök, 1988–1990) öhozzá kerültek, de jelenleg már nincsenek a birtokában.¹⁰ A Fidesz pártirodájában őrzött pártiratok sorsáról, mint arra már az 5. jegyzetben is utaltam, Nagy Zoltán külön is írt. Írása szerint azokat 2004–2006 táján egyszerűen kidobták. Viszont a Fidesz kezdeti és az 1990-es választásokig tartó működéséről nagyon sok dokumentumot őrzött meg és másolatban közlésre nekünk átadott dr. Vörös Gyula.

Ezután már teljesen nyilvánvaló lett számomra, hogy 2012. márciusáig egyetlen ellenzéki (EKA) párttal kapcsolatban sem került be a megőrzésükre és a kutatásukra igazán hivatott közgyűjteményekbe, levéltárba vagy máshová az 1988–1990 közötti időre vonatkozó irat vagy más dokumentum.

Tehát ez a helyzet még rendkívülien fontossá tette a 2010–2012 között az én mozgósításomra – a még elő pártalapítók által – elkészített visszaemlékezéseket, az ún. történelmi riportokat és hozzájuk esetlegesen becsatolt anyagokat. Ezek ugyanis mára már mind egyedi, a történelmi múltunk dokumentumai lettek. Az így most előkerült becses dokumentumok sokszor csak személyes emlékként maradtak fenn. Nagyon gyakran a párton belüli viták vagy netán az ott keletkezett különböző sérelmek, sőt több esetben a pártszakadások vagy kizárási és bírósági ügyek révén maradtak még fenn. A korai időből személyes emlékként Szabados Péter (MDF megyei elnök) *az 1989 közepére datálható megyei tagsági listát, egy alapítólevelet, az Antall Józsefnek 1989 februárjában írt Tom Lantos levél másolatát és a pártgyűléseknél készült egy-két feljegyzést őrzött meg*, míg dr. Csordás Andre (MDF alapító, elnökségi tag) – *a hivatalos országos pártiratok között – a Csoóri Sándorral, Csengey Dénessel, Lezsák Sándorral és Csurka Istvánnal folytatott levelezését, valamint az inkább irodalmi ihletésű egyedi feljegyzéseit adta át közlésre a személyes irataival együtt*. A Bíró Zoltán által 1988-ban beszervezett Szigetvári Györgynél (MDF-Belvárosi Szervezete), valamint Csonka Béla (KDNP városi elnök, 1994–2000) és dr. Rumszauer János (KDNP, városi és megyei elnök) esetében a pártszakadásra és a jogvitákra vonatkozó anyagok megőrzésére talá-lunk példát.

A pártirodáknál talán sokáig még lappangó korai, így az alapításkori ellenzéki (EKA) pártiratok sorsára vonatkozóan rendkívül tanulságos dolgok találhatók Nagy Zoltán már idézett írásában: „Az újabb trauma akkor következett be, amikor elkezdtem írni a visszaemlékezéseimet. Tehát szükségem lett volna a régi, 1988–89-es Fidesz iratokra, nevezetesen arra az »irattárnak« titulált pár dossziéra meg füzetre, amelyeket én kezdtem el összeállítani és írni, s amelyek néhány évvel azelőtt még biztosan megtalálhatóak voltak a kaposvári Fidesz irodájában... Lajos Géza, a közismert baloldali zsurnalista, az egykori MSZMP napilap munkatársa nehézségek nélkül hozzá is jutott [2000-ben vagy 2001-ben –szerző] az iratokhoz. El sem tudtam képzelni, hogy nekem most nem fog sikerülni a dolog. A Fidesz kaposvári irodavezetője azonban azt mondta,

mikor odatelefonáltam, hogy náluk nincsenek 1992 előtti iratok. (...) Vagy két évvel később Heintz Tamás országgyűlési képviselő közölte velem, hogy a szóban forgó iratokat kidobták. (...) Így hát a birtokomban lévő egyetlen írásos bizonyíték arról, hogy közreműködéssel valóban ellenzéki politikai szervezet alakult Kaposváron, néhány rólam szóló irat, amelyet az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára küldött meg nekem 2007 nyarán.”¹¹

Valójában ez lehetett számunkra a történelmi múltunkat ért igazi veszteség és a sors keserű és nagyon torz fintora! Ezért lehetünk most mi történészek még talán „hálásak” is az Állambiztonsági Szolgálatoknak, amikor azok anyagát megkapjuk. Az ő, Somogyban 1988-1989-ben végzett ún. operatív munkájuk, vagyis az ellenzékiekről készült részletes megfigyeléseik jelentései ugyanis a Történeti Levéltárban megmaradtak. A pártirodákából vagy máshonnan valahogyan „eltűnt” vagy „elvesztett” – somogyi korai ellenzéki (EKA) pártdokumentumok helyett – ma már többnyire csak ezek, a titkosszolgálatok által készített jelentések adnak biztosabb képet nekünk a történelmi rekonstrukcióinkhoz.¹²

(A kaposvári Fidesz csoport 1988. október 24-i megalakulása) Visszatérve az előző fejezet végén tárgyalt III/III. ügyosztályi anyagokkal kapcsolatban még egy személyes tapasztalatomat is szeretném itt közölni. Mindenekelőtt meg kívánom jegyezni, hogy annak ellenére, hogy a kommunizmus magyar működtetői, illetve az ún. hálózatuk embertelenül működő gépezete negatív hatással voltak rám, történészként mégis reálisan lehet csak értékelni.¹³ Ennek a rendszernek a milyenségét én is megtapasztalhattam, úgy is mint fiatal régész-muzeológus, a kaposvári múzeumban. Nemcsak az MSZMP-s múzeumigazgatóval és körével, hanem a politikai rendőrség III/III-as nyomozó emberével, Zsoldos Miklós hadnaggyal kellett ugyanis szinte hetente „megküzdenem”. Az utóbbi – ahogy azt már részben közzétettem¹⁴ – már az első, az 1987-es svájci konferencia után rendszeresen a Múzeumban, sőt az ásatásaimon is zaklatott. Zsoldos rendszerint elismételte, hogy „az ilyen fontos és tudós embert, mint én, külföldön nagy veszélyben van, mert mindig megkeresi a CIA”. Neki engem ettől meg kell védenie! Ennek a sikere érdekében ezért őt mindenről tájékoztatnom is kell. Zsoldos ezért engem folyamatosan a CIA által a külföldi konferenciákon történő beszervezésem ürügyén keresett fel. Később derült ki csak a jövedele igazi célja, vagyis az, hogy én a Belügyminisztérium pénzén egy nemzetközi konferenciát szervezzek itt Kaposváron.¹⁵ A legvégül nálam megjelent, az előbb feltűnően udvarias, majd ebbéli szerepéből kieső, rangosabb főnöke is. Ő azzal próbált „ügyének megnyerni,” hogy elmondta: ő egy nemzeti gondolkodású, aki a nemzeti történelmünket is szereti. Ennek bizonyítására megmutatta Szekfű Gyula A magyar állam életrajza című könyvét. „Most vettem” – mondta. Azután állt elő csak a már említett, BM-el közös itteni nemzetközi konferenciánk megszervezésének a tervével. Nemleges válaszom után viszont ez a „nagyfőnök” már dühösen kiabálta felém: „ha valami itt mégis történik, akkor minden felelősség csak a magáé lesz.”

A több mint húsz évvel ezelőtt történtek után most mégis kíváncsian vagy nagy netán még aggódva is várhatom a kaposvári III/III-as ügyosztály akkori műveletének írásos eredményét? Vajon a három éven keresztül velem folytatott ún. beszervezési kísérleti munkáját ez a kaposvári III/III. ügyosztály akkor vagy netán később hogyan is adminisztrálta le? Hiszen ők is (mint minden ilyen jellegű BM szervezet!) szorosan munkaterv alapján dolgoztak, amelyhez megfelelő jelentést is illet nekik készíteniük. Vajon milyen módon szereplek én is az általuk vezetett rendszerükben?¹⁶

A rendszerváltás titkosszolgálati módszerekkel történő itteni irányítására szerintem

a megyei III/III. osztály alábbi összefoglalása is jó bizonyíték. Idézem a következőket: „A megyei jelentősebb szerveződésekbe a fenti célból hálózatokat, operatív kapcsolatokot vezettünk be, akik a felderítésen túl a személyek elszigetelésében, befolyásolásukban fontos szerepet játszanak. E kapcsolatokon keresztül ezidáig sikerült elérni, hogy a szélsőséges irányzatok nem kaptak helyet és a megyei politikai vezetést rendszeresen, kellő időben előzetesen tájékoztatni tudtuk terveikről, tevékenységükről, melyet a helyi politikai döntések előkészítésénél hasznosítani tudtak.”¹⁷

Véleményem szerint ezért volt mindenképpen fontos az állambiztonsági munkát megmagyarázó, a személyes tapasztalatomra is épülő kitérőm.

A kaposvári Fidesz alapítók, Nagy Zoltán, Krasznai Zsolt és dr. Vörös Gyula visszaemlékezéseit jól kiegészíti és biztos forrást ad a kaposvári Fidesz csoport megalapításához az Állambiztonsági Szolgálatok – már említett – 1989. január 13-i keltezésű jelentése: „Kaposváron 1988. október 24-én megalakult a Fidesz kaposvári csoportja, amelynek jelenleg 18 tagja van, többségében 20-30 közötti fiatalok. E csoport u.n. [sic!] alkalmazotti csoport, többségük dolgozó, illetve alkalmazásban álló személy, közülük többen korábban antiszociális magatartásukkal látóköriükbe kerültek. Vezetőik NAGY ZOLTÁN 23 éves levéltári dolgozó, RÉCSEI BALÁZS 22 éves könyvelő, KRASZNAI ZSOLT 24 éves múzeumi dolgozó, KRASZNAI BERTALAN 28 éves postai kézbesítő kaposvári lakosok részt vettek a FIDESZ Budapesti Kongresszusán, s azóta rendszeres szervezeti életet élnek, megkezdték a központjuktól kapott instrukciók alapján helyi politikai irányvonalak kidolgozását és végrehajtását. Ennek több eleme radikális, politikailag el nem fogadható elemeket is tartalmaz. Életképességük, bázisuk növelése érdekében együttműködést ajánlottak a helyi MDF szervezeteknek, s közülük többen a szervezetbe is beléptek.”¹⁸

Hogyan ír a csoport kezdetéről és megalakulásáról Krasznai Zsolt és Nagy Zoltán? Krasznai Zsolt szerint: „A Fidesz teljesen a fiatalok pártja volt, alapszabálya kimondta, hogy a csatlakozás felső korhatára 35 év, ennél idősebben csak az lehet tag, aki ’beleöregszik’ a szervezetbe, tehát tagsága után múlik csak el 35 éves. Nagy Zoltánnal és néhány barátunkkal közösen kezdtük el szervezni a Fidesz csoportot, miközben olvastuk-terjesztettük a samizdatot. (...) A csoport önmagát liberálisnak, radikálisnak és alternatívának határozta meg (...)” Nagy Zoltán szerint pedig: „Úgy tartottam, hogy a Fidesz olyasféle katalizátorszerepet is eljátszhatna Kaposváron, mint amelyet a Szabad Kezdeményezések Hálózata ’nagyban’ akart: segíthetnénk más pártok, politikai szervezetek létrejöttét, egyengethetnénk első lépéseit –mindenekelőtt információkkal, kapcsolatépítéssel.”¹⁹

Az alakuló ülés résztvevőinek pontos létszámára és magára az ülés lefolyására már a Nagy Zoltántól megkapott ugyancsak ÁBTL iratokból kapunk biztos információkat.²⁰

A titkosszolgálati jelentés szerint kb. 15-en vettek részt a 18 órától 21 óráig tartó alakuló ülésen a kaposvári Kilián György Művelődési Ház egyik klubtermében. Először lejátszották a Fideszről készült Civil technikák című videofilmet, majd Széchenyi Mihály levéltáros, az Országos Elnökség tagja beszélt az országosan kb. 1200 fővel rendelkező Fidesz szervezetről. Kiemelte az október 23-i budapesti felvonulást, amelyet a Fidesz kezdeményezett és részt vett benne a Bajcsy-Zsilinszky Társaság, a Szabad Kezdeményezések Hálózata és az MDF is. Kérte, hogy a kaposváriak is aktivizálják magukat és vigyék el a párt jó hírét.

Nagy Zoltán felolvasta a Fidesz alapszabályából a csoportokra vonatkozó részt, illetőleg Szerémi Zsuzsannának, a párt Országos Választmánya tagjának a köszöntő le-

velét. Kiderült, hogy a 12 fővel megalakuló csoportból már kilencen a Fidesz országos szervezetének budapesti tagjai. Közülük egy fő fogja a kapcsolatot tartani a budapesti választmánnyal. Egy-egy fő pedig a kaposvári két felsőoktatási intézményben titkárként képviseli majd a helyi csoportot.

A már említett 18 fővel működő csoport – október 24-én akkor jelenlévő – 12 tagja csak valószínűsíthető. Dr. Vörös Gyula írása szerint Nagy Zoltán, Récsi Balázs, Wolf Csaba, Baranyai Róbert, Krasznai Bertalan, Krasznai Zsolt, Makai Zoltán, Makai Győző, Böndi Róbert, Porga Andrea, Novák István és Zsikla Anikó volt jelen október 24-én.²¹ Berta Gábor, Kristóf Csaba, dr. Vörös Gyula, Novák Kata, Szabó Zoltán és Pauntz István is biztosan szerepelnek még az akkori alapítók között.²²

A kaposvári Fidesz csoport 1989. január 24-én elfogadta a három oldalas programját.²³ Ezen a helyen nem áll módunkban ennek a nagyon aktív csoportmunkának a részletes bemutatása. Vörös Gyula nyomán most csak annyit közlünk belőle, „hogy a program fontos eleme volt a többpártrendszer kialakítása, parlamentális demokrácia, emberi jogok követelése, békés átmenet, és a helyi kérdéseket illetően a színes helyi közélet, az aktívan politizáló helyi közvélemény kialakítása, hiteles információhoz jutás. A programban követeltük, hogy 1956. ne legyen tabu téma, és szerepel benne Nagy Imre számára méltó emlék állítása. (Ez még a Pozsgai-féle beszéd előtt volt...) A programban követeltük a hiteles helyi tájékoztatást, továbbá, hogy egyetlen munkahelyen, illetve oktatási intézményben tanulót se érjen hátrány a Fidesz tagsága és tevékenysége miatt. Az utóbbinak konkrét előzménye volt, ugyanis Makai Győző a Mezőgazdasági Főiskola hallgatója volt, és az iskola egyik vezetője (talán a főigazgató, vagy a helyettese, de mindenképpen felső vezető) közölte vele, hogy »gondolja át a tevékenységét, ha továbbra is tanulni akar...«²⁴

Az ilyen, erőszakosan működő kommunista szellem az amúgy eminenseket képző kaposvári gimnáziumban is jelen volt. „A nálam [vagyis Vörösnél – a szerző] öt évvel idősebb nővérem egy ízben beszámolt arról, hogy a Tánecsiban egy osztálytársát behívatta az osztályfőnöke, mert az aranyláncán hordott kis keresztjét a blúzán kívül hordta, és kérte az osztályfőnök, hogy rejtse el. (...) Egyik osztálytársamat Papp Gáborról, (Papp Árpád tanár, költő fiáról van szó!) pedig felírta egyik március 15-én a rendőr, mert túl nagy kokárdát viselt. Ez utóbbi nálunk is téma volt az osztályfőnöki órán.”²⁴ A korabeli kaposvári, úgynevezett hivatalos „pártszellemet” jól jellemezte a Nagy Zoltán írásában szereplő mondat: „ügyész ismerősöm évekkal később mesélte, hogy egy helyi »kémelhárító« ebben az időben odanyilatkozott, hogy »fel kellene akasztani ezeket az ellenzékieteket.«²⁵ Nagy Zoltán és Vörös Gyula is a bőrkabátos és a jegyzetelő idősebb embereket gondolták csak a titkosszolgálati jelentéseket és az ő felügyeletüket végzőknek. A csoportjukba beépített és közben számukra ismertté váló hálózati személyek jelentéseire csak az ABTL iratok mostani megismerése után gondoltak.

(A kaposvári MDF csoport 1988. november 18-i megalakulása) A már többször említett megyei titkosszolgálati jelentés szerint: „A Magyar Demokrata Fórum országos megalakulását követően kezdetben spontán érdeklődés alapján, majd fejlődő szervező munka eredményeként 1988. november 18-án megalakult a kaposvári városi szervezet, majd november 26-án a Somogy megyei szervezet. A megyei szervezet taglétszáma jelenleg kb. 200 fő. Helyi csoportok szerveződnek Boglárlellén, Marcaliban, Csurgón, Barcsan, Tabon, Siófokon. A szervezetekben több jó szándékú, de csalódott, vagy sértődött ember mellett megtalálhatók a szocializmust, mint rendszert elutasítók /pl. HORVÁTH

FERENC 39 éves, mérlegelő kaposvári, BERTA ÁRPÁD 65 éves nyugdíjas, somogyaszlói lakosok, „F”-dossziés elnökségi tagok, akik igyekeznek befolyásukat kiterjeszteni, s a szervezeteket radikálisan jobboldali irányba vezetni.”²⁶ A titkosszolgálati jelentésben szerepel még: „BEDŐ MIKLÓS 68 éves nyugdíjas volt politikai elítélt (...), akit az MDF kaposvári vezetőségébe is bevásztottak. Rajta kívül 6 nyilvántartott tagja van az MDF helyi szervezeteinek”.²⁷

Az MDF kaposvári és megyei szervezeteinek megalakítói és az ún. vezéregyéniségei közül egyedül dr. Csordás Endre 37 éves egyetemi adjunktus szerepel még ebben a nyilvántartásban.²⁸ A vidékiek közül Szászfalvi László 27 éves csurgói és Németh István 53 éves kapolyi lelkész, valamint Klung Bálint 67 éves, a Magyar Cserkész Szövetség tagját, csurgói „F”-dossziést is említik a helyi MDF tagjaként.²⁹ Viszont egyetlen egyszer sem említik ezek a jelentések név szerint a lakitelki 1988-as őszi megalakuláson résztvevő és a helyi MDF alapemberének számító Lévai Józsefet.³⁰

A megyei titkosszolgálati jelentésben szereplő dr. Csordás Endre és felesége, Csordás Gyöngyvér – természettudományos végzettségük ellenére – irodalmi fórumokon és pályázatokon is sikerrel szerepeltek már az 1980-as évek elejétől. A Fonyódi Helikon rendezvényén 1984 táján ismerkedtek meg Tornai Józseffel, Csoóri Sándorral, Csurka Istvánnal és körükkel. Az ő révükön jutottak el Lezsák Sándorig, akinek a meghívólevele nyomán érkeztek meg – Csordás írása szerint – 1988. október 15-én Lakitelekre.³¹

Csordásék Lakitelken találkoztak a somogyi küldöttség több tagjával, így Lévai Józseffel, Berta Árpáddal és Röhrig Gáborral. Megismerkedve az MDF-es alapító programmal a szervezőktől megbízólevelet kaptak az MDF somogyi szervezésére. Ezt először csak a szűk baráti körben, majd az ún. Szigetvári György és a Lévai József-féle szervezőcsapattal kiegészülve, már együtt, például az Ipar vendéglőben végezték. Szigetvári György írta: „1988 nyarán keresett meg Lévai József a lakitelki találkozó egyik résztvevője. (...) A Vaszary cukrázdában akkor találkoztam Bíró Zoltánnal, aki akkor már suttyogva bár, de akaratosan tájékoztatott a mozgalom céljairól (...), de szólt arról is, hogy Pozsgay Imre az MSZMP egyik vezetője is a támogatók között említhető. Ezen a találkozón jelen volt Berta Árpád is. (...) Először csoportosan, mint Zselici Turista Szövetség tagjai a Járasi Tanács földszinti helyiségében találkoztunk. Pár név az emlékezés közös múltjából: Tevely Balázs, Ódor Béla, Thurzó László, Lévai József, Földvári György, Bernáth Gyula, Dr. Szijjártó József, Kutasi Sándor, Vajda Antal és Siófokról Molnár Árpád, Oláh Vilmos. (...) Intézőbizottságunk Szabados Péterrel, a művelődési ház(megyei!) vezetőjének segítségével gyűlést hívott össze az ifjúsági házba.”³²

Az 1989 februárjától már szintén MDF tag dr. Szép Tamás, az akkor a harmincas éveiben járó ügyvéd, 1988 őszétől ugyancsak rendszeresen járt a Fidesz és az MDF közös rendezvényeire. Dr. Szép Tamás szerint: „Szabados Péter hívott el a Somogyi Művelődési Központba, ahol az ajtótól jobbra és balra lévő kisteremben tartották ezeket a gyűléseket. (...) Éles vitákra is emlékszem, így például Berta Árpád a gyáraknál munkástanácsokat akart. Én rákérdeztem erre, hogy milyenek is gondolják, de lehurrogta azzal, hogy »ez egy kommunista szöveg«. (...) Vita volt az is, hogy keménynek vagy megértőbbnek kell lennünk a kommunista rendszer embereivel”.³³

Ezekből a vitákból alakult ki az úgynevezett „Keszericze Károly ügy is”. Keszericze és 4-5 társa ugyanis „keményvonalas” antikommunisták voltak, és ennek ott hangot is adtak. Az MSZMP tagsági múlttal rendelkező Paksi Miklós építész összeszólalkozott Keszericzével és lekent neki egy pofont. Nagyobb sajtóvisszhangot is kapó ügy lett belőle, ami végérvényesen megosztotta az éppen szerveződő tagságot. Újra lángra kapott

a régi titkosszolgálati megfigyelés kérdése is. Dr. Szép Tamás szerint teljesen nyitottak voltak ezek az ülések, így bárki és bármikor be is épülhetett.³⁴

Nézzük a már többször is idézett megyei III/III-as titkosszolgálati jelentést, mit ír az itteni MDF-ben történő elhárító munkájukról.³⁵ Azt írják, hogy Katona fedőnéven előzetes ellenőrzést folytattak Horváth Ferenc kaposvári lakos vonatkozásában: „Hálózati és egyéb uton [sic!] dokumentáltuk, hogy nevezett ellenséges beállítottságú (...) potenciális veszélyessége miatt „F” dossziét nyitottunk rá (...), mert belépett az MDF megyei szervezetébe, ahol a vezetőségben ellenséges irányba igyekszik befolyásolni a szervezetet, nyílt konfrontációt akar.”

Ezután elégedetten nyugtázza a megyei III/III-as jelentés azt, is hogy „az MDF regionális szerveződése kapcsán hálózati pozícióink révén időben tájékoztatást tudunk adni részünkről az ezzel összefüggő, őket érintő szervezeti kérdésekről”.

A jelentésben szerepel az is, hogy a megyei titkosszolgálatok az MDF szervezeteit milyen módon tartották – a megfelelő titkosszolgálati módszerekkel – az irányításuk alatt. Azt is jól tudták, hogy „az MDF megyei csoportjaiból kiválnak majd azok a személyek, akik radikálisabb, vagy másirányú, de a hatalomtól független szervezeti keretekben kívánnak politizálni”.³⁶ MDF itteni csoportjait az ezen radikálisabb változást vagy az ún. kommunista rendszertől alaposabb szakítást kívánóktól a somogyi III/III. ügyosztály ezért megtisztította. A nehezebben kézben vagy megfigyelés alatt tartható ifjúsági, vagyis inkább a Fidesz csoportoktól azonban ennek ellenére joggal tartottak.³⁷ Idézve őket: „Az ifjúságvédelem területén több hálózattal sikerült minőségileg is előre lépni, elsősorban a FIDESZ-csoportba történő bevezetések során. Ugyanakkor továbbra is sok e vonalon a gyengén, átlag alatt dolgozó hálózat.”

Tehát a nagy erővel dolgozó megyei titkosszolgálat beismerte azt, hogy rendkívül nehéz számukra a Fidesz csoport megfigyelése.

(Az SZDSZ kaposvári szervezetének a megalakulása 1989. március 6-án)³⁸ Az SZDSZ kaposvári szervezetének kései, 1989. március 6-i megalakulásának pontosabb idejéről, lefolyásáról és az alapítókról nekünk sincs a birtokunkban biztos forrásunk.³⁹

A már említett III/III-as megyei titkosszolgálati jelentésben 1988-ban még csak az SZDSZ elődjének számító Szabad Kezdeményezések Hálózatának somogyi tagjelöltjei szerepelnek.⁴⁰

A Szabad Kezdeményezések Hálózata polgári radikális alternatív szervezet budapesti vezetői voltak az ún. szamizdat kiadványok kiadói. Lássuk, hogy ír erről a Fidesz már többször idézett egyik alapítója, Nagy Zoltán: „Legtöbbször Solt Ottóliát és Nagy Andrást, Kószeg Ferencet, Kis Jánost, Nagy Jenőt és Demszkyéket kerestem fel. Tőlük vásároltam tehát a rendszerellenes, a létező szocializmust alapjaiban támadó könyveket és folyóiratokat. A szerkesztők lakásán, általában a padlón vagy egy széken-asztalon felhalmozva heverték a szamizdatok – amelyekért persze fizetni kellett, mint egy rendes könyvesboltban: akkori áron 20, 50 vagy akár 200 forintot. A címetek, ahol a szamizdatokat lehetett vásárolni, a Szabad Európa Rádióból, illetve magukból a szamizdat kiadványokból tudtam meg. Nyíltan megírták ugyanis, hogy hol lehet találkozni a szerkesztőkkel.”⁴¹

Nagy Zoltán szervezte be levéltári kollégáját, Récsei Balázst, valamint a szomszédos Megyei Múzeumban dolgozó Krasznai Zsoltot is.⁴²

Ezek a rendszer által tiltott szamizdat terjesztéseket a megyei III/III-as titkosszolgálat is figyelte. Jelentésükben szerepelt: „Adataink arra utalnak, hogy a ’második nyil-

vánosság' különböző szamizdat csatornáit lényegesen szélesebb körben váltak ismertté. DARABOS ESZTER 28 éves népművelő [A Kilián György Ifjúsági Ház igazgatóhelyettese – a szerző], LÁSZLÓ JÓZSEF 49 éves régiségkereskedő, BEKES JÓZSEF 31 éves újságíró [Somogyi Néplap (MSZMP pártlap) munkatársa – a szerző], kaposvári lakosok környezetükben, kisebb számban terjesztettek szamizdat kiadványokat, de különböző alternatív rendezvényeken a terjesztés nyilvános volt.⁷⁴³

A Szabad Kezdeményezések Hálózata – az 1988. november 13-án megalakult SZDSZ elődjeként – még 1988 szeptemberében, Budapesten körlevelet bocsájtott ki, „amely szerepelni képes és hajlandó értelmiségek névsorát tartalmazta”.⁴⁴ A Hálózat körlevele alapján – a Fidesz Nagy Zoltán és az MDF Szabados Péter közös szervezésében – 1989. január 25-én Litván György történész tartott nagyszerű előadást Kaposváron. Ezen a Magyarországról–1956 című rendezvényen a Kilián György Ifjúsági Ház nagytermében legalább ötszázan voltak, köztük nagyon sok MSZMP párttag és pártvezető.

A Szegénység Magyarországon című előadást a megyei könyvtárban 1989. február 16-án már egyedül a Fidesz rendezte. Ahol – ugyancsak a Hálózat körlevelében szereplő – a Beszélő című szamizdatos folyóirat szerkesztője, Solt Ottília szociológus már szűkebb körben beszélt a hazai szegénység problémájáról. A következő, a Kilián György Ifjúsági Házzal közösen szervezett Fidesz rendezvényen Vásárhelyi Judit könyvtáros tartott előadást. Az 1989. március 28-i, ugyancsak a Hálózat alapján létrejött fórumról szervezője, Nagy Zoltán így ír: „Az Erdély és a magyar külpolitika 1945 után című előadás engem különösen érintett és érdekelt. A nagy várakozáshoz képest számomra, aki meghívtam – és talán a hallgatóság többsége számára – csalódás volt a rendezvény.”⁷⁴⁵

A Hálózat tagjaiként is szereplő Solt Ottília és Vásárhelyi Judit előadásán – a rendező Fidesz tagokon kívül – a már SZDSZ-szé átalakult egykori Hálózat tagjai is rendszeresen megjelentek. Ez derül ki a már említett Ficzer Máttyás keramikus művész nyilatkozatából. Ficzer is a felvidéki és erdélyi elűdözött magyar szülők gyermekeként került először kapcsolatba Krassó Györggyel, Kis Jánossal és Tamás Gáspár Miklóssal. A Kaposvár Bajcsy Zsilinszky utca 88. szám alatti lakásában gyűlt össze a barátaiból álló szamizdatos köre. Ehhez csatlakozott a Szentbalázsról való Erdő Endre és Erdő Árpád Hálózat köre. Ficzer, az erdélyinek számító Incze Domonkoshoz hasonlóan, már a Szabad Kezdeményezések Hálózatából SZDSZ-é átalakuló párt budapesti tagjaként lépett fel Kaposváron. Elmondása szerint 1989. január 9-én, a Pozsgay Imre által a Megújulás és értelmiség címmel nagy tömeg előtt tartott előadáson kommunizmus ellenes és provokatív kérdést tett fel az államminiszternek. Ez volt a kérdése: „Rákosi szocializmusa megbukott. Kádáré úgyszintén. Milyen szocializmust akar Ön, azaz Pozsgay Miniszter úr?”⁷⁴⁶

A Fidesznél kisebb létszámú kaposvári SZDSZ szervezetéről, a választások előtt tehát viszonylag keveset hallunk. A Fidesz és az MDF által szervezett közös rendezvényeken azért ők is mindig részt vesznek. Így például ott vannak a Nagy Imre szülőháza falán 1989. június 15-én történt emléktábla avatásánál is. Nagy Zoltán ezzel kapcsolatban azt írta: „A Fidesz mint országos szövetség ekkor még nem deklaráta hivatalosan, hogy a két nagy ellenzéki szervezet – az MDF és az (...) SZDSZ-szé alakult Szabad Kezdeményezések Hálózata – közül melyikhez érzi magát közelebb állónak, de világos volt, hogy a legtöbb Fidesz-tag a szabad demokratákhoz hasonlóan gondolkodik. (Legalábbis 1988-1989-ben így volt.)”⁴⁷

1989. szeptember 29-én – az országszerte megrendezett munkásörsg ellenes Fidesz demonstrációkkal összhangban – közösen tüntetett a Fidesz, az SZDSZ és az MDF.⁴⁸

Az országgyűlési választások előtt jelentősen megváltozott viszont ez az összhang, ami az EKA, majd a NEKA tárgyalások során még egybe tartotta az ellenzéki pártokat. Vörös Gyula visszaemlékezése szerint: „Ahogy országosan is megindult az ellenzéki szervezetek összefogása keretében az Ellenzéki Kerekasztal létrehozása, Kaposváron is megindult ez a folyamat. Emlékeim szerint Hódos Győző kezdeményezte az MDF részéről, és az SMK vezetője Szabados Péter (MDF megyei elnök) adott helyet az üléseinek. Egy 1989. november 16-ki jegyzőkönyv az MDF és az SZDSZ élesedő konfliktusát dokumentálja.”⁴⁹

*(Az FKGP kaposvári szervezetének megalakulása 1989. február 8-án)*⁵⁰ Az előzőekben a Független Kisgazda- és Földműves Párt egyik alapítójaként általam már említett Szikra Péter így emlékezett a kaposvári szervezet megalakulására: „1989. január 16-án felkeresett engem dr. Varga Károly jogász (68-71 éves) a Zárda utcában lévő Aranyhordó vendéglőmben az FKGP kaposvári szervezete megalakítása ügyében. Ezután kaposvári FKGP csoportunk a régi Városi Művelődési Házban alakult meg február 8-án 11-12 fővel. Közülük ma csak- Pintér Károly kőműves vállalkozóra emlékszem. Az biztos, hogy Dr. Tarján Lászlóné környezetvédelmi mérnök is hamar, talán már egy-két hét után csatlakozott hozzánk. Dr. Varga Károly lett két évig a városi elnök. 1990-től én [azaz Szikra Péter – a szerző] vettem át ezt a tisztséget”⁵¹

A kaposvári kisgazda szervezet megalakítására gyakorlatilag Pártay Tivadar somogyi származású régi kisgazda pártvezető, országgyűlési képviselő révén kerülhetett sor. A már többször emlegetett III/III-as megyei titkosszolgálati jelentésben szerepel ugyanis a következő: „PÁRTAY TIVADAR 80 éves, nyugdíjas, volt Kisgazda Párt-i országgyűlési képviselő, állandó budapesti, ideiglenes balatonszárszói lakos megyénken kívüli kapcsolataival létrehozta a Kisgazda Pártiak Baráti Körét. Helyi kötődések egyelőre nincsenek, de az újraaktivizálódásról tájékoztatták VARGA KÁROLY 63 éves nyugdíjas kaposvári lakost [sic!], akit együttműködésre is felkértek.”⁵² 1988. augusztus 20-án ugyanis Pártay Tivadar, a párt 1930-as alapító tagjának balatonszárszói házában⁵³ gyűlt össze 14-15 egykori kisgazdavezető, akik megtárgyalták, kijavították és elfogadták a Pártay által készített programtervezet.⁵⁴ Benkó szerint: „A pártot mindenekelőtt Pártay Tivadar és Futó Dezső, két legtekintélyesebb itthon élő független politikus keltette életre. (A kommunistabarát és mérsékelt kisgazdák megmaradtak a Független Kisgazdapárt Kovács Béla Politikai Társaságában.)”⁵⁵

A kaposvári FKGP csoport megalakulásához kapcsolódik Nagy Zoltán ide vonatkozó anyaga is. Írása szerint: „Valamikor 1989 elején meghívást kaptam Szikra Péter vendéglőstől, aki a kisgazdapárt szervezésén munkálkodott Kaposváron: indítványozta, hogy látogassak el a tulajdonában lévő Aranyhordó ételbárba egy tájékozdó beszélgetés erejéig. Nem titkolta, hogy a 'politikai helyzetről' kíván informálódni, s a többi helyi ellenzéki szervezet – a majdani szövetségeseiket – is szeretné megismerni. Úgy gondoltam, hogy teljesen elfogadható az ilyesmi egy alakulóban lévő 'alternatív' csoport részéről, s egybevág törekvésünkkel, miszerint katalizátorként is próbáljuk segíteni a helyi társadalom politikai önszerveződését. A megbeszélte időpontban ellátogattam tehát a fent nevezett vendéglátó-ipari egységbe, s néhány pohár (részemről ingyen elfogyasztott) száraz vörösbor mellett jól elbeszélgettünk. Szikra Péter hamarosan a Független Kisgazdapárt egyik megyei vezetője lett”⁵⁶

A nemrég megalakult ellenzéki (EKA) pártok nagy erőpróbájának számított az 1989. március 15-e megünneplése is. A régi hatalmat képviselő különböző szervezetek

– az ellenzékiekkel együtt – közösen szerettek volna ünnepelni. Mindenképpen arról szerették volna meggyőzni a közvéleményt, hogy az ellenzéknek is együtt kellene koszorúznia velük és az 1848–49 valódi szellemét megtagadó kommunista párttal. A Hazafias Népfront közös ünnepségre vonatkozó felhívását az MDF-et képviselő Csordás Endre és a Fidesz nevében Nagy Zoltán közös újságnyilatkozatukban utasították el. A kaposvári ellenzéki szervezetek, a kisgazdák kivételével, nem fogadták el a népfront közös ünnepségre szóló felhívását. Nagy Zoltán szerint: „Nagy csalódást okozott nekem, hogy Bellai Zoltán református esperes sem osztotta az ellenzék álláspontját. (...) Bellai a megyei napilapban is a népfrontos politikára hivatkozott, amikor az MSZMP-vel való közös ünnepség mellett tett hitet.”⁵⁷

Vörös Gyula, a március 15-i ünnepség egyik Fidesz szervezője ezzel kapcsolatban azt írta:⁵⁸ „Emlékszem pl. az FKGP egyik ülésére elmentünk meggyőzni őket, hogy az ellenzék külön ünnepeljen, ne a hivatalos ünnepségre menjenek el, és ott legnagyobb *megdöbbenésemre (és csalódásomra)* TARJÁN LÁSZLÓNE feltette a kérdést az ülésező társainak, hogy *ők most tulajdonképpen ellenzékinek számítanak-e?* Végül a plakáton (több eredeti példány van a birtokomban) a Fidesz, az MDF és az SZDSZ szerepel csak, az előre kézzel elkészített nyilatkozatot, melyben meg is indokoltuk, hogy miért ünnepelünk külön, az FKGP nem írta alá (szintén megvan)”⁵⁹

Szikra Péter kaposvári pártalapító, ekkortájt már a párt Somogy megyei választmányának titkára, majd alelnöke, így nyilatkozott a pártja itteni helyzetéről: „Februárban egészen más kép fogadott, mint amit vártam a párttól. Mivel a politikában járatlan voltam, ez bizony csalódást okozott nekem. (...) Húsz szervezetben, csaknem hatszázan vagyunk. (...) Eddig csaknem négyszázötven paraszt lépett be a Kisgazdapártba és vannak köztük iparosok, jogászok és orvosok is. (...) Ez kevés, és bizonyos vagyok abban, hogy ennél lényegesen többen szimpatizálnak velünk. (...) Félnék az emberek. Nincs bátorságuk a politizáláshoz. Téved, ha azt hiszi, én nem rettegetem, amikor beléptem a pártba és először elmentem a gyűlésre. (...) Véleményem szerint majd csak a választások után leszünk képesek arra, hogy erőnket igazán megmutassuk”⁶⁰.

Az újjászervezett kisgazdapárt arculatának kialakításában döntő szerepet játszott az 1947-es földtulajdon-viszonyok helyreállításának igénye, amit a nyilvánosság előtt ugyancsak Somogyban Gerbovits Jenő fogalmazott meg az 1989. májusi törökkoppányi beszédében.⁶¹

Többen félték az újabb „földosztással” járó régi földtulajdonoknak a jogos tulajdonosoknak való visszaadásától is. A szovjet kommunista és az ún. szocialista hatalom a Rákosi-, majd a Kádár-korszakban is egyáltalán már attól is félt, ami igazán magyar és „nép-nemzeti”. A somogyi gyökerű Pártay Tivadar könyve hátsó borítóján is még ez a régi kisgazda, a nemzetét megtartó történeti „idea” szerepel: „Ezt a földet ezer éven át a parasztság tartotta meg magyarnak. (...) Az ország fundamentumának, minden politika alapjának tartom a magyar parasztot. Ha ez romantika – mint mondták és mondják ma is –, akkor boldogan vállalom a paraszt romantikus jelzőt.”⁶²

JEGYZETEK

- 1 *Magyarországi politikai pártok lexikona (1846–2010) I. kötet Parlamenti választásokon jelöltet állító pártok* Főszerk.: VIDA István Szerk.: IZSÁK Lajos – JÓNÁS Károly – KOVÁCS Tamás – RÉFI Attila – SZIKLAI István. Budapest, Gondolat–MTA–ELTE Pártok, pártrendszerek, parlamentarizmus Kutatócsoport, 2011, 7–535. (A továbbiakban: *Pártlexikon I.* 2011.)
- 2 BENKŐ Péter: *A Független Kisgazdapárt (1988–2000)* Villányi Úti Könyvek 19. Politikatudományi sorozat 15. Budapest, 2000, 64. (A továbbiakban: BENKŐ 2000.)
- 3 MAGYAR Kálmán: *A Somogyi Keresztény Koalíció rövid története és az 1990-es választási szerepe* MTA–ELTE Pártok, pártrendszerek, parlamentarizmus Kutatócsoport évkönyve 2010/2011. Szerk.: RÉFI Attila – SZIKLAI István. Budapest, 2011, 49–62. (Továbbiakban: MAGYAR 2011.)
- 4 Nem véletlenül kerestem meg engem 2007-től rendszeresen levélben adatszolgáltatásért Vida István történész professzor, az 1. jegyzetben már szereplő *Pártlexikon* főszerkesztője. Kiderült ugyanis az, hogy – a sajtóban megjelent híradásokon túl – a Somogyi Keresztény Koalíció és a Szent Korona Társaság 1990-es választási szerepéről főképpen csak tőlem kaphat a kutatásaihoz további hiteles információkat.
- 5 Természetesen voltak nagyon pozitív kivételek is. Így például Nagy Zoltán helytörténész, a kaposvári Fidesz csoport 1988-as egyik megalapítója, aki levelem után azonnal megküldte közlésre írásának a Fidesz csoportra vonatkozó részletét: a Két mozgalmi évem (34. oldalon induló) fejezettől egészen a Leszállók a székérről címmel végződőig. (71. oldal), valamint a *Fidesz iratok sorsa* című munkájának három oldalát. (NAGY Zoltán: *Ereszkedés közben (Kaposvári emlékek a kései szocializmusról és a korai demokráciáról* Kaposvár, 2011.) Ki kell emelnem a Kaposváron Bíró Zoltán által 1988-ban MDF-tagga beszervezett Szigetvári Györgyöt, illetőleg a Fidesz 1988–1990-es politikai küzdelmeiben közreműködő dr. Vörös Gyulát. (Ld. VÖRÖS Gyula: *Fidesz – Dr. Vörös Gyula visszaemlékezése (javított változat)*, Kaposvár, 2012, 1–17.) Ők mindketten 4 és 17 oldalnyi visszaemlékezést is írtak, amelyekhez nagyon sok, közel félszáz korabeli dokumentum másolatát is mellékeltek.
- 6 A visszaemlékezések és a legalább félnapig tartó ún. történelmi riportok megírását mindig több óras újabb egyeztetések vagy adat-kiegészítések is követték. Ilyen adat-kiegészítést folytattam például az egykori másik Fidesz alapítóval, a ma a Somogy Megyei Levéltár főlevéltárosaként dolgozó Récei Balázssal is. Ezek nyomán nemcsak újabb fontos információk vagy források, hanem dokumentumok vagy korabeli újságcikkek is még többször előkerültek (Ld. dr. Csordás Endre, Szabados Péter, Varga Zsolt és Szikra Péter).
- 7 Károlyi Menyhért a Liga Szakszervezettel kapcsolatos teljes anyagát beadta a Somogy Megyei Levéltárba, Fondjegyzék: XXVIII.25. Liga Szakszervezetek iratai 1989–2000.
- 8 Szigetvári György a pártszakadást is előidéző Szabolcsi János-féle írásbeli leleplező jelentésről így beszélt: „Az anyagot leleplezőként helyezte el [SZ.J.!] a Levéltárban azzal a kikötéssel, hogy csak halála után bontható fel. A jelentés másolata azért birtokomban van. Mellékelem.” (MAGYAR Kálmán: *Rendszerváltás Somogyban I. füzet (Az 1988–1990-es anyag)* Kézirat; SZIGETVÁRI György: *Egy zsákutcába vezetett jóindulatú történelmi tévedés kezdete Kaposváron* Kézirat, 3.) Valamint Rumszauer János (KDNP megyei elnöke, 1992–2006.) így emlékezik: „A csomagot biztosan ott hagytam a levéltárban. Mégpedig nem kis csomagot. Ha vélelkszem [sic!] zsákban vagy igen nagy nylonzacskóban... Talán kikerült Batéba... vagy most a volt Füzéért rakárban feldolgozatlanul...” (MAGYAR Kálmán: *Rendszerváltás Somogyban 2. füzet, KDNP-Iratai*, Kézirat, 16., 2012. március 12-i e-mail levél).
- 9 *Rendszerváltás Somogyban I. füzet*. 15., Beszélgetés Récei Balázssal a Somogy Megyei Levéltárban 2011. június 8-án.
- 10 Szikra Péter úgy emlékszik, hogy az alapítás jegyzőkönyvét az összes korai iratokkal együtt átadta az utódjának. – *Rendszerváltás Somogyban I. füzet*. 13–14., Beszélgetés Szikra Péterrel 2011. május 11-én a kaposvári Turul házban.
- 11 Részletek NAGY Zoltán: *A Fidesz iratok sorsa* – Idézet a három oldalas, nekem e-mail mellékletben, 2011-ben elküldött írásából. A dolog ott történő részletes minősítése közlésétől most helyhiány miatt eltekintek.
- 12 Összefoglaló jelentés a belső reakció elhárítás területén 1988-ban végzett munkáról, Kaposvár, 1988. december 27. Somogy Megyei Rendőr-Főkapitányság III/III. osztály. Melléklet II-6376/8/1988 számú irathoz ÁBTL I.11.6.7 doboz 274–295., 569–592. – Ennek a 24 oldalas digitalizált anyagnak a megküldését Krasznai Zsoltnak köszönhetem.
- 13 Ennek egyik régi előzménye még, hogy a szov-

- jet hadsereg katonái által elhurcolt tanító apám a lágerukban nagyon fiatalon meghalt. Úgy érezhettem, hogy a kommunizmus az elvtelen kiszolgálóival együtt csak a bajt hozta rám. *Dokumentumok a magyarok megsemmisítéséről (1917–1967)*. Magyar Holocaust 1. Szerk.: MAGYAR Kálmán, Magyar Nemzeti Történeti Társaság, 1998. 93–109. és Dokumentumok... 2. kötet. Szerk.: Uő. MNNT, 1999. 254–256.
- 14 MAGYAR i.m. 2011, 51–52.
- 15 Talán úgy gondolták, hogy a rendszeres kellemtelen zaklatások után már örömmel elvállalom ezt a szerintük „testhez álló szakmai feladatot”. Ennek a pécsi egyetemen közgazdászként végzett és a kaposvári ruhagyárnál is „alkalmazott”, majd a rendszerváltást követően nagy „szakmai karriert” is befutó, fiatal hadnagynak velem kapcsolatban még más feladata is volt. Többször javasolta nekem azt, hogyha politizálni is akarok, akkor csak az MDF-be vagy az MSZP-be lépjek be. Mindkettőt ugyanis Pozsgay Imre szervezi. (MAGYAR i.m. 2011. 52, 14. jegyz.)
- 16 BÁLINT László: *Megint jönnek, ügynököznek! Az ügynökhajszva szorgalmazói-régi titkosszolgálati szak kifejezéssel élve-idegen zászló alatt támadnak, színelik a jobboldaliságot*. Magyar Fórum, 2012. március 8., 15. – Tisztánlátásom végett én is beadtam a kérvényemet az említett esetem leírásával az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára Ügyfélszolgálati Osztályához, ahol azt Nyt. szám.206707/2/Ü/2011. alatt nyilvántartásba is vették.
- 17 ÁBTL I.11.6.7.doboz 288.585.17.
- 18 ÁBTL I.11.6.7. doboz 280. 576. 8.
- 19 KRASZNAI Zsolt i.m. 2012. 1.; NAGY Zoltán i.m. 2011, 52–53. N.Z.: „Később azonban, az első szabad választások után, amikor úgy láttam, hogy nagyon elliberásodik a Fidesz, már érzékeltem a nemzeti és a szabadelvű politizálás különbségét. És ekkor már egyértelműen a nemzeti jobboldalt éreztem az izlésemhez közelebbállónak”.
- 20 ÁBTL-27.1-Somogy-32.1988.10.26. és 32-213/21. 1988.10.28.
- 21 VÖRÖS Gyula i.m. 2012, 3.
- 22 NAGY Zoltán i.m. 2011, 44. írja azt is, hogy „a helyi Fidesz egyik országosan is számon tartott személyisége nemrég állítólag úgy nyilatkozott, hogy ő hozta létre a Fialat Demokraták Szövetségének kaposvári csoportját, valamikor 1989 táján. Hát én az illetőt 1988–89-ben még csak nem is láttam”.
- 23 Az említett program egy példányának, az 1989. január 1-én kelt Felhívásnak, valamint a csoport Szervezeti és Működési Szabályzata 1988. november 14-i és egy 1989. február 13-i példányának digitálizált másolatát számomra dr. Vörös Gyula küldte meg.
- 24 VÖRÖS Gyula i.m. 2012, 2–3.
- 25 NAGY Zoltán i.m. 2011, 50. – Vörös Gyula szerint: „Emlékszem, attól tartottunk, hogy beépítenek hozzánk embereket, és az SZMSZ. adta lehetőséggel élve „demokratikus” úton befolyást gyakorolnak a működésünkre (...), számoltunk azzal is, hogy lehallgatnak minket (...), két bőrkabátos ember is várt ott minket, figyelve, mit csinálunk. (...) Én pl. abban az időben állandóan tele tankkal tartottam az autómot, hogy szükség esetén azonnal és megállás nélkül el tudjak jutni a Jugoszláv határig.” (VÖRÖS Gyula i.m. 2012.4.)
- 26 ÁBTL.1.11.6.7.doboz 285.582.14. Horváth Ferenc elmondása szerint (ld. MAGYAR Kálmán: *Rendszerváltás Somogyban 2. füzet 23. Beszélgetés Horváth Ferencsel 2012. május 23-án*, Fonyód, Csali vendéglő terasza) a Kilián György Ifjúsági Házban tartott egyik gyűlésen „összeszólalkozott” Gera Katalin szobrásszal és Csernák Árpád színésszel az MDF Horváth szerinti (a szerző) lagymatag és liberális politizálása miatt.
- 27 ÁBTL.1.11.6.7. doboz 283.580.12.
- 28 A Keszthelyi Agrártudományi Egyetem Kaposvári Állattenyésztési Karán kémiát tanító Csordás a vezetőségbe is beválasztották. Ugyancsak szerepel Merész Katalin, 42 éves közművelődési titkár, aki ugyanekkor lett MDF tag. További szerepe számunkra ismeretlen. (ÁBTL.1.11.6.7.doboz 281.577.9.)
- 29 ÁBTL.1.11.6.7.doboz 278.574.6., ua. doboz 281.577.11. és az ua. doboz 286.583.15. anyaga szerint Palásti Béla 28 éves boglárlelleli előadó vezette Fialat Értelmiségiek Klubja, tagjai közül többen tagjai az MDF-nek, több alkalommal vettek részt országos tömegdemonstrációkon”.
- 30 Lévai – Berta Árpád társaságában – Horváth Ferencsel, az utóbbi Trabantján érkezett meg 1988 őszén a második lakiteleki találkozóra. Horváth Ferenc elmondása szerint (MAGYAR Kálmán: *Rendszerváltás Somogyban 2. 22. Beszélgetés Horváth Ferencsel 2012. május 23-án* Fonyód, Csali vendéglő teraszán) ott és akkor egyetlen somogyival sem találkoztak. Lévairól Nagy Zoltán (i.m. 2011, 49.) így ír: „Amikor 1988-ban először váltottam szót politikai ügyekről Lévai Jósikával, az ismert helytörténésszel, a kaposvári MDF egyik alapítójával, s kiderült, hogy ő is jár szamizdat kiadványokért Budapestre.” Lévai József 1990-től a helyi titkosszolgálatokat felügyelő igazolvánnyal is rendelkezett. Többször kértem, hogy a nála megőrzött korabeli dokumentumaiba is betekinthessek. Ő ezt azzal hárította el, hogy olvassam el a könyvét, „mert abban minden benne is van”. (LÉVAI JÓZSEF György: *Küzdelmes évek: életrajzi regény*. Kaposvár, 2005, 1–125.)

- 31 A második lakitelki találkozó 1988. szeptember 3-án volt. SZÉCSI Árpád: *A Magyar Demokrata Fórum jelentősége a rendszerváltás folyamatában (Az MDF sajátosságai és funkciói)* MTA–ELTE Pártok, pártrendszerek, parlamentarizmus Kutatócsoport évkönyve 2009. Szerk. RÉFI Attila – SZIKLAI István, Budapest, 2009. 25. (Továbbiakban: SZÉCSI i.m. 2009.), valamint MAGYAR Kálmán: *Rendszerváltás Somogyban 2. füzet* Dokumentumok és beszélgetés az 1988–2006. közötti időből, Beszélgetés 2011. november 11-én a Megyei Múzeum régi épületében (Kaposvár, Fő utca 10. 1. Az MDF hajdan dokumentumválogatás anyagából részletesebb közlését jelen írásunk 2., a Valóság-beli folytatásában tervezzük.) Dr. Oláh Vilmos síófoki sebészfőorvos is Csoóri, Csurka írói köre révén került az MDF-be 1989 elején. (Ld. 2. füzet, nekem írt e-mail levél, 2012. február 29.)
- 32 SZIGETVÁRI i.m. 2010.1.; valamint ld. SZABADOS Péter i.m. 11. *Beszélgetés Szabados Péterrel 2011. január 25-én.* – Szabados szerint dr. Csordás Endre volt a kaposvári MDF igazi alapító tagja. Ő tőle kapta meg a meghívót a kaposvári szervezet alakuló gyűlésére. Ő volt az ajánlója is. Szabados Péter tisztelte Lévai Józsefet, aki szerinte szintén alapító lehetett. Lévai ugyanis Ilkei Csaba támogatója volt.
- 33 *Rendszerváltás Somogyban 1.* Beszélgetés dr. Szép Tamás irodájában. Kaposvár, Ezredév u. 1, 2011. febr. 22-én.
- 34 SZIGETVÁRI i.m. 2010.2. „A Hódos vezette (MDF) pártszervezet arculatát vesztette, a régi MSZMP szellemisége kezdett jelentkezni a kaposiak között, többen szóvá tették ezt, ezért Dr. Schmiedt Editet és Hervai Tibort kizárták (...) Paksi Miklós a Moszkvában végzett mérnök egy pofonnal akarta elintézni a balra tolódás elleni hozzászóló Keszericze tagtársat.”
- 35 ÁBTL.1.11.6.7. doboz 290.587. 19, 21, 22.
- 36 Ua. 2.
- 37 Ua. 21. NAGY i.m. 2011, 48. szerint „Az MDF 1988. november 18-án megalakult kaposvári szervezete lényegesen nagyobb létszámmal, de lomhábban működött, mint mi, izgága és radikális fideszesek. Úgy érzem, jól kiegészítettük egymást. Számunkra bizonyos értelemben védelmet is jelentett a Demokrata Fórum.”
- 38 Nagy Zoltán szerint. (NAGY i.m. 2011, 45. 11. jegyz.)
- 39 Alapító tagok lehetnek: Bank Tibor, Bank Tiborné, Erdő Árpád, Erdő Endre, Ficzer Mátyas, Gyertyás Lászlóné, Honfi Vid, Ince Domonkos, Pintér Lóránt, Dr. Pogány Gábor, Pogány Judit és Takács Norbert. A megalakulás pontos idejéről Ficzer Mátyas alapító, ügyvivő és országgyűlési képviselő sem adott információt (1990–1994-ig országgyűlési képviselő). Ld. MAGYAR Kálmán: *Rendszerváltás Somogyban 1.4-5. Beszélgetés Ficzer Mátyással (Kaposvár, Pécsi utca 49.) 2010. november 4-én.*
- 40 ÁBTL.1.11.6.7.doboz 283. 579.11. Az idézett jelentés szerint: „VÁRNAGY GYÖRGY 44 éves büntetett előéletű lakós [sic!] kapcsolatba lépett a Szabad Kezdeményezések Hálózata polgári radikális alternatív szervezet egyik budapesti vezetőjével és hét társával együtt belépési nyilatkozatot töltött ki.”
- 41 NAGY i.m. 2011, 36.
- 42 NAGY i.m. 37.: „Ezek után már ketten vonatoztunk Budapestre (egymásról tudva, de egymástól függetlenül), hogy lehozzuk Kaposvárra az eszmét. Az irodalmat végig is olvastam – általános történelmi érdeklődésem mellett talán ez alapozta meg később a kaposvári Fidesz-csoportban betöltött 'ideológusi' szerepemet. (Ez a szó nem az én önjellemzésem.)” Récei viszont még azt is elmondta, hogy az MSZMP tag Mészáros Balázs megyei múzeumigazgatónak 10-20 Ft-ért adta tovább például a Demszky Gábertől vásárolt kiadványokat. – MAGYAR i.m. 2011.1. Beszélgetés... 14–15.
- 43 ÁBTL.1.11.6.7.doboz 287.584.16.
- 44 SZÉCSI i.m. 2009, 25–26. 13. jegyz.; NAGY i.m. 2011, 52, 54, 57.
- 45 NAGY i.m. 2011, 61. szerint „Vásárhelyi Judit ugyanis láthatóan nem bírt azokkal a képességekkel, amelyek egy ilyesféle előadáshoz szükségesek”. Vásárhelyi Juditról és férjéről, Bába Ivánról ld. SZÉCSI i.m. 2009, 26.13.
- 46 Ficzer Mátyas nem kapott kérdésére választ. Nagy Zoltán is tett fel ott kérdést a Fidesz csoport nevében: „(...) azt firtattam, hogy mikor áll már szóba a hatalom az ellenzéki szervezetekkel, amire Pozsgay Imre biztató és udvarias általánosságokkal felelt - tehát ahogy kellett és ahogy lehetett akkortájt”. NAGY i.m. 2011, 47.
- 47 NAGY i.m. 2011, 48.
- 48 Itt dr. Pogány Gábor mint az SZDSZ ügyvivője szólalt fel. (NAGY i.m. 2011, 70.) A nagybajomi munkásörbázis 1989 októberében – a katonaság által történő megszállásakor és őrzésének átvételekor is – ugyancsak ezeknek a pártoknak a képviselői jelentek meg ellenőrzés céljából. (CSAVARI János nyá. hv. zászlós: *Visszaemlékezés az 1988-89-es évekre, a Magyar Honvédségnél történt eseményekre, különös figyelemmel a Munkásörbázis felszámolására Kaposváron.* Kézirat, Kaposvár, 2010, 1–4.)
- 49 VÖRÖS i.m. 2012, 8.
- 50 NAGY i.m. 2011, 45. 11. jegyz. szerint lehetséges, hogy csak február 9-én alakult meg.
- 51 MAGYAR Kálmán: *Rendszerváltás Somogyban 1.14. Beszélgetés Szikra Péterrel 2011. május 11-én* Kaposváron, a Fő utcában, az általa alapított

- Turul házban. Pintér Károly pártalapítóval 2012 nyarán folytatott telefonbeszélgetéseim anyagát a *Rendszerváltás Somogyban 2.* részében közlöm majd. Ő volt a somogyi FKGP egyik fontos választási kampányfőnöke.
- 52 ÁBTL.1.11.6.7.doboz 282.579.11.
- 53 Pártay Tivadarnak Somogyhoz és külön a Balatonhoz régi, ifjúkori kötődése volt. Ld. PÁRTAY Tivadar: *Veszélyes évszázad* Alapítvány a Szellemi Fejlődésért gondozásában KISS Dániel kiadása, Budapest, 1997, 11–12. Az életrajzi kötetet a kaposvári Pártay Dénestől kaptam meg. Pártay Dénes édesanyjának ugyanis nagybátyja volt Pártay Tivadar.
- 54 BENKŐ i.m. 2000, 13.
- 55 BENKŐ i.m. 2000, 17. – Benkő szerint az FKGP tevékenysége akkori hivatalos felújítását előbb Bognár József, majd Antall József (az azonos nevű egykori kispazda-miniszter fia) még nem tartotta időszerűnek. nem rajtuk múltott az, hogy végül 1988. november 18-án Pártay Tivadar elnökletével a Pilvax kávéházban 80 alapító taggal mégis hivatalosan is újjáalakult a párt. (BENKŐ i.m. 2000, 16–17.)
- 56 NAGY i.m. 2011, 49.
- 57 NAGY i.m. 2011, 58–59.
- 58 VÖRÖS i.m. 2012, 5.
- 59 Szikra Péter közlése szerint (2012. május 24-i telefonbeszélgetésünk) dr. Tarjáné, dr. Tajnafői Anna erdőmérnök, környezetvédelmi szakmérnök az ő számára „inkább baloldali gondolkodású és a parlamentben kialakult ún. kispazda 36-ok egyik »vezéregyénisége« volt”. A Hazafias Népfront országos kispazda kapcsolatára pedig ld. BENKŐ i.m. 2000, 12, 20–21., amely szerint „az FKGP elkötelezte magát a Hazafias Népfront mellett már akkor, amikor Bognár József akadémikus, a párt egykori ügyvezető elnöke Dancs József újságíróval együtt minden év májusában vagy június elején a HNF Belgrád rakparti székházába (az FKGP egykori budapesti székházába) meghívta és a kommunista párt politikáról tájékoztatta a régi képviselőket”. 1988. december 16-a után pedig az FKGP új vezetősége is megegyezett a HNF-el, hogy annak fővárosi és vidéki helyiségeit az FKGP használhatja, és a párt élt is ezzel. „Végül is a március 15-i nemzeti múzeumi nagygyűlésen – amit a MNF, az MSZMP és a KISZ szervezett – Nyers Rezső reformkommunista államminiszter mellett (...) az új kispazda IB elnök Vörös Vince is felszólalt pártjának nevében az egybegyűltekhez”. (BENKŐ i.m. 2000, 35.)
- 60 PINTÉR Csilla: *A somogyi kispazdák követelik a cselekvés jogát. A gazdatudat támaszthatja föl a falut* Számadás, 1989. november 9. 18.
- 61 BENKŐ i.m. 2000, 28. – A Somogy megyei Törökkoppányban április 30-án ugyanis megalakult a párthoz közel álló Magyar Parasztszövetség. (Elnöke: Gerbovits Jenő.) Uo. 22.
- 62 PÁRTAY i.m. 1997. (Pártay acélos keménységére is találunk adatot Pártay Dénes 2012. május 22-én a szerzőnek küldött levelében: „(...) az ávos elkezdett anyázní. Erre Tivadar bácsi azt felelte: lehetne az Édesanyámat kihagyni a buliból! majd egy horoggal padlóra küldte az ávos tisztet”.)

Kérdések és válaszok a történelem végéről

(Bevezetés) Noha az antik gondolkodásban vagy Ibn Khaldúnnál a történelem ciklusok sorozataként való értelmezésének voltak bizonyos előzményei, a nyugati kultúrában azonban e problémát először – és a kérdést rendszeresen elemző módon – csupán Oswald Spengler vetette fel. Számára civilizációnk, akárcsak a többi előttünk létezett civilizáció, úgy tűnt fel, mint ami szükségszerű bukásra van ítélve. Később Arnold J. Toynbee némileg derülátóbb művében úgy vélte, hogy az egyes civilizációk és kultúrák hanyatlásának, vagy fennmaradásának, illetve felfejlődésének történelmi folyamata mögött egy szükségszerű *végcél* van kibontakozóban, ami mindenképpen pozitív végkifejlete lesz a történelemnek. Több jel mutat arra, hogy korunk – amiről a neohegelianus szellemű Fukuyama és még sokan úgy vélik, hogy a történelem vége – valóban *új fejlődési szintet* képvisel a nyugati és egyetemes emberi civilizáció történetében. Olyan jelenségek megvalósulását tehát, amelyek ilyen formában még soha nem voltak tapasztalhatók egyetlen emberi civilizáció történetében sem.

Ennyit álláspontom szerint nyugodtan elmondhatunk korunkról, még ha abban nem is ért mindenki egyet, hogy a történelem mint olyan valóban véget ért. Civilizációnknak ezen a fejlettségi szintjén pedig – ami a kereszténység és a gnózis, vagyis a nyugat és a kelet szintéziseként jött létre – talán már eljött az idő arra, hogy visszatekintsünk, és a mögöttünk álló világtörténelem belső törvényszerűségeit kutassuk. Alighanem csak így tudunk *biztonsággal* továbblépni ama fejlődési szintre, amely radikálisan új az emberiség történelmében, és éppen ezért annak működését jelenleg senki sem látja át. Korunk sajátosságai, kultúránk válaszúthoz érkezése – álláspontom szerint – már önmagában igazolja a történelemfilozófiával való komolyabb foglalkozást. Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy néhány jelentősebb történelemfilozófiai koncepció vázlatos áttekintése nyomán új adalékokkal szolgáljon Fukuyama felvetéséhez, amely annak ellenére lehet igaz, hogy – az amerikai szerző megközelítésének egyoldalúságai miatt – aligha tekinthető *igazoltnak*.

Francis Fukuyama a kelet-európai kommunista diktatúrák XX. századi bukásakor írta meg *A történelem vége* című munkáját. Olyan időben tehát, amikor a történelem végének gondolata különös erővel ragadta magával az embereket, mert a körülöttünk lévő, egyelőre megmagyarázhatatlan világnak szinte mindenki számára megragadható nevet adott. Persze Fukuyama előtt is voltak kísérletek a világtörténelem történelemfilozófiai értelmezésére. A két legismertebb interpretáció a már említett Oswald Spengler és Arnold Toynbee-é, melyek egyaránt jelentősen különböznek Fukuyama lineáris, egyenes vonalú történelemszemléletétől.

Napjainkban pedig Szmodis Jenő – Fukuyama gondolatával polemizálva – Spengler történetfilozófiáját kísérte meg összeegyeztetni azzal a régebbi gondolattal, hogy a keleti társadalmak és kultúrák: (India, Kína, az Iszlám) valamiféle állandóságot mutatnak történelmi fejlődésük folyamatában¹, és csak a nyugati kultúrkörökre jellemző a Spengler által felvázolt ciklusosság.

Mint utaltam rá, az emberek többsége érzi, de legtöbbször nem érti, hogy miért vagyunk a történelem végén. Ezt jelzi az a könyvtárnyi elemzés, ami Fukuyama könyvéről született. Magam nem kívánom szaporítani a világtörténelem összegzésé-

re tett történelemfilozófia kísérleteket, mert úgy vélem, korunkban inkább ezeknek a kísérleteknek az összegzésére van szükség, hogy megértsük miért is van (lehet) itt a történelem vége.

(*Oswald Spengler történelemfilozófiája*) Oswald Spengler: A nyugat alkonya² című munkájában a kultúrköröknek egy olyan elméletét fejt ki, amelyben minden kultúra egy összimbólummal rendelkezik, amely meghatározza az adott kultúra jellegét. A kultúra születésekor és virágkorában ez az összimbólum vallásos és organikus formában van jelen a kultúra életében. Ez a kultúra organikus kora. A kultúrák hanyatló korszakában azonban az adott kultúrának az összimbóluma által meghatározott formái kiüresednek, elvallástalanodnak, mechanikussá válnak. Ez képezi minden kultúrában a racionalista, mechanizált, nagyvárosi korszakot, amelyet korunkban is láthatunk magunk körül szerte a világban.

A kultúrák összimbólumának tekintetében Spengler több kultúrát is tárgyal, de részletesen csupán két kultúrát hasonlít össze. Az antik görög-római kultúrát, és a nyugati kultúrát. Az antik görög és római kultúra összimbóluma a *lehatárolt* felülettel rendelkező *plastikus testiség* formája. Ezt a kultúrkört más szóval apollóninak nevezi. Ez jól látható abból is, hogy a görög matematika csak a természetes számokkal foglalkozott, amelyek természetszerűleg az egységes egészet reprezentálják, és amelyek ebből következően, a lehatárolt plastikus testiség megjelenési formái. Ez az összimbólum jelenik meg a görög szobrászatban is, amely az emberi test megjelenítésével foglalkozott, de ez jelenik meg Spengler szerint a görög építészet formáin is.

A nyugati kultúra, összimbóluma viszont a végtelen tér. Ezt Spengler más szóval fausti kultúrkörnek nevezte. A végtelen tér szimbolikája jelenik meg többek között a nyugati matematikában is, amelyben megjelennek a végtelenbe nyúló irracionális, valós és egyéb más számok, infinitezimálisok stb.³ De ez jelenik meg például a gótikus katedrálisok égbetörő csúcsaiban, amelyek a végtelen utáni vágyat testesítik meg. Illetve a keresztes hadjáratok szellemisége is ezt tükrözi, amelyek a távoli Szent Földre, Krisztus szülőhelyére, tehát a végtelen irányába való zarándoklatot testesítik meg, ahol a lovagok harcolhatnak Krisztusért. Illetve a barokk zene végtelenbe törekvő szövegeiben is ez jelenik meg.⁴

A nyugati kultúra válságát, amit ma is tapasztalhatunk, Spengler szerint az okozza, hogy a nyugati kultúra összimbóluma által meghatározott kulturális formák kiüresedtek, elvallástalanodtak, mechanikussá váltak. Ez jelenti a hanyatló korszakot, amit Spengler szerint minden kultúra megél egyszer.⁵

(*Arnold J. Toynbee történelemfilozófiája*) Arnold J. Toynbee: Tanulmány a történelemlről (Study of History) című művében arról ír, hogy a civilizációk fejlődését az határozza meg, hogy milyen mértékben tudnak megfelelő válaszokat adni az életük során felmerülő problémákra,⁶ továbbá hogy a civilizációk fejlődését az organikus és a kritikus korszakok váltakozása jellemzi. Az organikus korszakban a civilizáció életének minden elemét egy adott eszme szabályozza, és határozza meg. Új organikus korszak volt Európa történetében például a katolikus egyház létrejötte. A kritikus korszakban pedig az eszme által létrehozott és szabályozott egység felbomlik, ami problémákat és önellentmondásokat hoz felszínre a civilizáció életében, és újra elkezdődik az egységkeresés, amit példánkban az egyház felbomlása után Toynbee szerint a reformáció oldott meg, hiszen új egységet teremtett.

Az organikus és kritikus korszakok váltakozása tehát az integráció (egységesülés) és differenciálódás (szétbomlás) fogalmával is leírható. A történelemben tehát az integráció és a differenciálódás ritmusában halad előre a fejlődés Toynbee szerint.⁷

(*Szmodis Jenő történelemfilozófiája*) Szmodis Kultúra és sors című könyvében – mint említettem – megpróbálja egymással összeegyeztetni Oswald Spengler ciklikus történelemszemléletét azzal a korábbi megállapítással, hogy a keleti társadalmak és kultúrák viszonylagos állandóságot képviselnek történelmi folyamataikban. Ez Szmodis szerint ellentétes a nyugati, görög, római, mezopotámiai kultúrák természetével, amelyek folyamatosan fejlődnek, majd lehanyaglanak, vagyis történelmi folyamataikban ciklikus természetűek, és ennek következtében a keleti kultúrák sokkal *hosszabb* életűek. A szerző – noha elsősorban a már lezajlott történelmi folyamatok leírásával foglalkozik – vitatja Fukuyama eszméjét a történelem végéről, s megfogalmazásai arra engednek következtetni, hogy álláspontja szerint a történelem menetét továbbra is jellemezni fogják a ciklikus változások.

A könyv első részeiben a szerző igyekszik definiálni azt, hogy mit is jelent maga a kultúra,⁸ görcső alá veszi a történelemfilozófia eddigi megállapításait, többek között Spengler, Nietzsche, Toynbee, Huizinga nézetei alapján.⁹ Ezután vázlatosan ismerteti a később majd részletesen kifejtenő történelemfilozófiai nézeteit, amelyben azoknak a kultúráknak a közös jellemzőit próbálja számba venni, amelyekre a ciklikus történelmi folyamatok, vagyis a kezdet, fejlődés, virágkor és a lehanyaglás jellemzők. Ezekhez a kultúrákhoz tartozik a mezopotámiai sumer, a görög, a római és a nyugati kultúra. Majd azoknak a kultúráknak a közös jellemzőit is vázolja, amelyekre az állandóság jellemző. E kultúrák: India, Kína és az Iszlám.

Azoknak a kultúráknak a közös jellemzői, amelyek az állandóság jegyeit hordják magukon, egyfelől a kultúra elemei (művészet, tudomány, vallás) teljes egységében érhetők tetten (Szmodis kifejezésével ezek monisztikus kultúrák). Másfelől ez az egység megmutatkozik a vallás terén is, hiszen a hinduizmusban, vagy a Kínai vallásban a földi világ lényegében egy az Istenséggel, csak annak fokozatilag alacsonyabb rendű megnyilvánulása.¹⁰ Ez az egység az Iszlámban is megmutatkozik, egyfelől a kultúra terén, másfelől a vallás terén is, igaz másképp, mint Indiában és Kínában. Míg a hinduizmusban a világ lényegében egy az Istenséggel, és az Istenség csak egy személytelen spirituális szubsztancia képében van jelen, addig az Iszlámban Allah ugyan személyes Istenként áll a vallás központjában, aki nem képez egységet a világgal, viszont ha megnézzük az Iszlám túlvilágképét, akkor azt látjuk, hogy ott az egység úgy valósul meg, hogy az e világi materialitás mintegy átáramlik a túlvilágba, mivel az iszlám paradicsomban az üdvözlteknek földi gyönyörökben van részük.¹¹

Jellemző továbbá ezekre a kultúrákra a lázadásra való hajlam hiánya. A keleti kultúrák uralkodói, és nagy történelmi személyiségei általában az állandóság lovagjai voltak, és nem lázadók. A nyugati kultúrákra viszont az jellemző, hogy a kultúra egyes elemei a tudomány, művészet, vallás különállnak egymástól, továbbá az e világ és a túlvilág dualizmusa: az ég és föld különállása. A nyugat és a ciklusos kultúrák sajátossága még Szmodis szerint ezen kívül a lázadásra való hajlam, a kultúra belső ellentéteinek megléte (amit Nietzsche a görög kultúra esetében az Apollói és Dionüszoszi formák ellentétéként aposztrofált), és amely ellentét végül is a kultúra hanyatlásához vezetnek.¹²

A ciklusosan fejlődő duális kultúráknak Szmodis szerint további jellemzője, hogy az adott kultúra hanyatlásának kezdetén a kultúra központja *áthelyeződik* egy másik földrajzi területre, mint például a nyugati kultúra esetében Európából Amerikába, vagy a görög kultúra esetében Görögországból Alexandriába. Ennek a szerző szerint az lehet az oka, hogy ezek a kultúrák hanyatlásukkor a bennük megjelenő új kulturális formáktól általában megriadnak, igyekeznek kivetni magukból azokat, és ezek más földrajzi területen indulnak virágzásba.¹³

Ilyen eset volt például az, amikor a szabadság–egyenlőség–testvériség eszméje a tradicionális Európából átköltözött Amerikába, mert ezek az ideálok Európában az adott korban nem tudtak eléggé gyökeret verni. Az utolsó fejezetben Mezopotámia történelmét elemzi a szerző részletesen, amely az első kultúra volt, amiben jelen voltak a ciklikusan fejlődő kultúrák jellemzői. A görög, a római, és a nyugati kultúra részletes elemzését a szerző más munkáiban végzi el.¹⁴

(*A nyugati kultúra és a tér szimbolikája*) Spengler és Szmodis eszméinek hasonlósága joggal veti fel a kérdést, hogy hogyan egyeztethető össze a Kultúra és sorsban felvázolt történelemszemlélet Spenglernek a kultúrák összimbólumáról alkotott elképzelésével. Véleményem szerint a ciklusos kultúrák mind az antik, mind pedig a nyugati kultúra esetében egyaránt a tér formáiban testesülnek meg. Az antik kultúra esetében is, hiszen a lehatárolt plasztikus testiség, ami a görög szobrászat sajátja is a tér szabályosságát, ésszerűségét és fenségességét hordozza magán. A tér ugyanis nem csak kiterjedést jelent, hanem külső szimbolikájában egyfajta szabályosságot, ésszerűséget és az ebből eredő fenségességet is, ami mind az apollói plaszticitásban, mind pedig a végtelen tér fausti szimbolikájában megmutatkozik.

Ezzel szemben azokban a kultúrákban, amelyek egyfajta állandóságot képviselnek, gondolok itt a keleti Indiai, Kínai stb. kultúrákra egész egyszerűen *nincs jelen a tér szimbolikája*. Ahogy Molnár Tamás írta: „Lásd például a különbséget a görög és egyiptomi művészet józansága, ésszerű arányai és illeszkedései s a hindu művészet – és mitológia – pompája között, amelyben a fantáziának mintha semmi nem szabna határt, az anyagok, színek és az elbeszélés pedig nem hajlandók alávetni magukat az ésszerűségnek és mértéktartásnak.”¹⁵ Tehát az indiai művészet túlradó színeiben, díszítményeinek túlbujánzásában nincs meg az ésszerűség, szabályosság és fenségesség, ami a nyugati művészetben megvan, és ezért nem a tér szimbolikáját képviseli. Azt sokkal inkább a hagyományos nyugati kultúra képviseli. Különös hangsúly van itt a „hagyományos” szón, hiszen a nyugati kultúra utóbbi bő egy századában a színek és formák kötetlen tobzódása a szecessziótól a nonfiguratív művészetig, az irracionalitás sajátos kultusza az irodalomban, a konzonancia feloldódása a dodekafon zenében mind arra utal, hogy a nyugati művészet közeledni látszik az eredeti szellemétől oly idegen keleti formák és lelki tartalmak felé.

(*Új egység a világtörténelemben?*) A Toynbee által leírt történeti lépcsőfokok – ahol a differenciálódás - integrálódás jelensége megjelenik – a fejlődés eddigi jellegének megállását, és a fejlődés egy újabb formában való továbbfolytatódását jelenti. De mégis, nem lehetséges-e, hogy korunk élesebb választóvonalat jelent minden korábbi stádiumhoz képest? Lehet, hogy maga a differenciálódás - integrálódás általi fejlődés folyamata állt meg, hogy egy új integrálódás után másfajta fejlődés kezdődjön el? Vagy azon nyugati kultúrkörök létrejöttének sorozata szakadt most meg, ame-

lyekről Spengler írt? Erre utal az a tény, hogy nyugaton ma már nem jönnek létre új népek, pedig nyugaton egy-egy kultúrkör mindig egy-egy adott néphez volt köthető. A sumer kultúrkör a sumer néphez, a testiség ősszimbólumához kötődő antik kultúrkör, ahogy Spengler leírta, a görög és a római néphez, a fausti, tehát a végtelen tér ősszimbólumához kötődő kultúrkör pedig elsősorban a germán népekhez.

A manapság keletről Európába bevándorló idegen, főként iszlám vallású népcsoportokat az Európai kultúra valóban nem tudja magába asszimilálni, hogy új népek jöjjenek létre, de a hanyatlás időszakában eddig minden nyugati kultúrkör esetében megcsappant az asszimilációs képesség, és az új népek képződése. Tehát ez nem lehet igazi ok az aggodalomra. Inkább erre utal az a jelenség, hogy a mi korunk az egyetlen a történelemben, amikor a nyugat egy olyan civilizációs képződményt (vagyis a liberális kapitalizmust) tudott kitermelni magából, ami a keleti, állandóságra épülő kultúrák nagy részét is ténylegesen nyugatosította, tehát olyan újfajta egységet teremtett, amit eddig soha. Toynbee is írt az egyetemes államról, amit a történelem végének gondolt. Viszont ez az egység nem lehet hosszú életű, mert a liberális kapitalizmus nem lehet életképes, hiszen feléli a Föld természeti és emberi erőforrásait.

(Francis Fukuyama történelemfilozófiája) Francis Fukuyama A történelem vége és az utolsó ember című könyvéről szólva el kell mondanunk, hogy a mű körül létrejött irodalom egy olyan képet fest, mintha Fukuyama könyvében ténylegesen azt állítaná, hogy a liberális kapitalista társadalom világalomra jutásával valóban eljött a történelem vége, vagyis hogy nem tud tovább fejlődni a társadalom. A könyv végigolvasása nyomán azonban rájöhettünk, hogy Fukuyamát erős kétségek gyötrik ez ügyben, és egyáltalán nem állítja, csupán elemzi ennek a gondolatnak az igazságtartalmát. Kétségei pedig még a könyv utolsó mondatában is megmutatkoznak.¹⁶

A könyv első részében érdekes elemzést olvashatunk arról, hogy milyen okok vezettek a másik modern ideológia, vagyis a marxista szocializmus bukásához. Arra a következtetésre jut, hogy a kommunizmus végeredményben azért dőlt meg, mert a szocialista tergvagdálkodás nem volt képes megfelelni a modern információs társadalom kihívásainak. A szocialista tergvagdálkodás csak az 50-es évek technikai fejlettsége alatt lehet hatékony. Az izzó vaskohók, és kemény földalatti bányák világában, amelyeket a korabeli szocialista propagandafilmekben is láthattunk. Az 50-es évekbeli ipari struktúrák működtetéséhez és irányításához még nem kellett olyan szakértelem, mint a modern ipar irányításához. A XXI. századi információs társadalom világában viszont, ahol az iparnak magas szintű tudással, és rengeteg információval kell dolgoznia a szocialista tergvagdálkodás módszerei csődöt mondanak, mert egy ilyen ipari struktúra irányításához annyi tudás és információ kell, amelyet képtelen egyetlen ember feldolgozni, így először kényszerű hatalommegosztás következik a politikai vezetőség és a szakértelmiség között, majd a rendszer végleg összeomlik, és az ország kénytelen lesz áttérni a liberális piacgazdaságra. Ez a jelenség már Sztálin uralmának a vége felé kezdett megmutatkozni, amikor Sztálin az atombomba legyártásához kénytelen volt fizikusokat alkalmazni. Tehát a modern információs társadalom kialakulása eleve magában hordozza a szocializmus bukásának magvait.

Fukuyama rámutat arra is, hogy korunkban már nincs esély a tudomány és a technika visszafejlesztésére, mert minden nemzetnek szüksége van a tudomány és a technika eredményeire, ha meg akarja védeni magát a többi nemzet fenyegető katonai támadásaitól, máskülönben védtelenné válik.¹⁷ Ez is a liberális kapitalizmus

diadalát mutatja. Később rátér a világtörténelem elemzésére. Fukuyama szerint a világtörténelem hajtómotorja az elismerés utáni vágy. Ezt Alexandre Kojève, az egyik legismertebb nyugati Hegel-kutató, Hegel értelmezése nyomán állítja, hiszen ez az emberi cselekedetek fő hajtómotorja. Ha pedig elmondhatjuk, hogy ezt a vágyat a liberális kapitalizmus ki tudja elégíteni, akkor eljött a történelem vége, hiszen az ember minden szükséglete ki van elégítve.

De miben is áll az ember elismerés utáni vágya. Itt különbséget tesz az angol felvilágosodás filozófusainak tanai között, és Hegel tanai között, Hegel tanait pedig végeredményben magasabbrendű liberalizmusnak tekinti. Az angol felvilágosodás filozófiája szerint a jövőben kialakuló liberalizmusnak olyan társadalomnak kell lennie, amely csak az ember anyagi szükségleteit elégíti ki. Így náluk lényegében az elismerés iránti vágy is csupán az anyagi szükségletekhez kötődik.

Az ő szemükben az első emberek küzdelmét, ahol kialakult a hierarchikus társadalom, vagyis létrejött az úr és a rabszolga viszonya, amit majd a történelem végén a szabadság és egyenlőség liberális társadalmának kell felváltania, lényegében az anyagi szükségletek irányították. Az egyik ember legyőzte és rabszolgájává tette a másik embert, hogy annak elismerését elnyerve, és urává válva munkaerejét kihasználhassa, és anyagi javakra tehessen szert. Az angol liberalizmus tehát elítéli az urat, aki csupán az anyagi javak iránti igényből tette rabszolgává a másik embert.

Hegel viszont valamiféle magasabb rendű eszményt lát az úr tettében, aki legyőzte és rabszolgájává tette a másik embert, hiszen ezzel végeredményben bebizonyította, hogy a rabszolgával ellentétben képes kockára tenni az életét, ellentétben a rabszolgával, aki inkább behódolt csak, hogy megőrizhesse életét. Tehát, tulajdonképpen bebizonyította, hogy több mint egy állat, akit csak az ösztönök hajtanak, és nem képes kockára tenni az életét, és ezzel megvédte az emberi méltóságát.

Hegelnél tehát az elismerés utáni vágy nem az anyagi szükségletekből fakad, hanem az emberi méltóság elismerésének vágyából, hogy az ember meg tudja mutatni a másikat, hogy ő több az állatnál, hogy felül tud kerekedni pusztán anyagi szükségletein. Hegelnél ez az elismerési utáni vágy a történelem mozgatórugója, hiszen ez okozza az ellentmondásokat a történelem további fejlődésében is.

Az úr és a rabszolga küzdelme után ugyanis kialakult a hierarchikus társadalom, de ez a társadalmi rend sem az urat, sem a rabszolgát nem elégíti ki. A rabszolgát értelemszerűen azért nem, mert rabszolgaként kell élnie, az urat pedig azért nem, mert csak a rabszolgák ismerik el ezentúl emberi méltóságát, akiről már bebizonyosodott, hogy alsóbbrendűek nála, ezért más urak elismerésére is vágyik úgy, hogy ezeket az urakat is le akarja győzni és meg akarja hódítani, később aztán ebből alakulnak ki a háborúk.¹⁸

Fukuyama az elismerés utáni vágy elméletére vezeti vissza azt a jelenséget is, hogy a gazdaságilag, és tudományos technikai értelemben fejlődésnek induló társadalmakban előbb-utóbb kialakul a demokrácia. Erre többféle elméletet kitaláltak már a társadalomtudósok, Fukuyama mindegyiket megcáfolja, és azt mondja, hogy mivel a gazdasági fejlettség magasabb iskolázottságot eredményez, ez a magasabb iskolázottság nagyobb mérvű politikai öntudattal ruházza fel a fiatalokat, ami életre hívja bennük az emberi méltóság elismerése iránti vágyat, ez pedig a demokratizálódás felé tolja ezeket a társadalmakat.

Már Platon: Az állam című művében is leírja az emberi szükségletek hármasságát. Az anyagi szükségletek iránti vágyat, a gondolkodó pszichét, vagyis az

észt, és a Thümoszt, amely az emberi méltóság elismerése utáni vágy székhelye az emberben.¹⁹ Fukuyama a továbbiakban azt vizsgálja, hogy a demokrácia és a liberális kapitalizmus képes-e mind a három emberi szükségletet kielégíteni. Az anyagi szükségletek iránti vágyat, az emberi ész szükségleteit, és a Thümoszt az emberi méltóság elismerése utáni vágyat is.

Az anyagi szükségletek iránti vágyat nyilván ki tudja elégíteni, de ha csak ezeket elégíti ki, az ember az állat szintjén marad. Ír arról a folyamatról, hogy milyen hatással volt a demokrácia és a liberális kapitalizmus a tradicionális társadalmakra. A tradicionális társadalmak arisztokratikusak voltak, ahol a háborúkban, sok esetben ezrek mentek a halálba egyetlen emberért: a királyért. Ezek a társadalmak kielégítették a Thümoszt, hiszen számtalan alkalom adódott az emberi élet kockáztatására.

A liberális kapitalizmus eltüntette az arisztokratikus társadalmakat az egyenlőségre és szabadságra való törekvéssel, és ezzel éppen a háborúnak vetette a legnagyobb gátat, hiszen a liberális kapitalista társadalmak, ahol nincsen arisztokrácia, amelynek érdekében háborúk törnek ki, és csak az anyagi javak halmozására koncentrál, értelemszerűen békében élnek egymással. Tehát tulajdonképpen az emberi méltóságra hivatkozva vágta el az emberi méltóság elismerése iránti igény kielégítésének lehetőségét, hiszen a demokratikus forradalmárok egykor az emberi méltóságra hivatkozva lázítottak az arisztokrácia ellen.

Az elismerés utáni vágy kielégítése ellen hat a liberális kapitalizmusban az is, hogy a különféle foglalkozási ágak: orvos, utcaseprő különféleképpen vannak elismerve. Az arisztokratikus társadalmakban, ahol a különféle osztályok születési előjogok alapján tagozódtak, az emberek ezt könnyebben elviselték, de ahol az emberek teljesítmény alapján tagozódnak, az alacsonyabb társadalmi osztályba való tartozás lerombolja az emberek önértékelését.

Európa történetében volt még egy eszmerendszer, ami a militarizmus irányába hatott, ez volt a nacionalizmus, de a liberális világrend ezt is legyűrte. Ír továbbá arról is, hogy a liberális kapitalista társadalom sokféle egyéb alkalmat kínál a Thümosz igényeinek kerülő úton való kielégítésére, és ezáltal a Thümosznak az ész, és a vágyak alá való rendelésére, mint például a sport területeim. (Hegymászás, küzdő sportok stb.) Azonban kérdés, hogy ezek meddig és milyen mértékben képesek kielégíteni a Thümoszt. Ír a Franciaországi 68-as diáklázadásokról, amelyek szerinte éppen a Thümosz kielégítetlenségéből fakadtak, ugyanis az akkori fiatalok mögött nem állt semmiféle valódi ideológia, mert hiszen volt aki Mao-ra hivatkozott közülük, de lényegében csak a polgári élet céltalansága és sivársága ellen lázadtak, amikor szembe szálltak a rendőrökkel. Fukuyama végkövetkeztetésében azt írja, hogy a liberalizmus csak akkor lehet a történelem vége, ha kielégíti a Thümoszt is, amit csak úgy érhet el, ha sikerül azt a másik két emberi szükséglet, vagyis az ész és a vágyak alá rendelnie, amiről előbb írtam. Ha ez nem sikerül, akkor az emberiség előbb-utóbb visszatér a régi tradicionális társadalmi formákhoz.²⁰

Alláspontom szerint a könyv alapvető gyengeségét jelenti *egységisége*. Az egész könyv lényegében arra az egy gondolatra épül, hogy a történelem hajtómotorja az *elismerés utáni vágy*. Tudjuk, hogy rengeteg sokféle dolgot kitaláltak már, hogy mi a történelem hajtómotorja: miért éppen ez lenne a biztos igazság? – kérdezhetné az olvasó. Szerintem az embereket sokkal inkább az az egy gondolat fogta meg, hogy a liberális kapitalizmus a történelem vége, nem pedig maga a könyv, hiszen Fukuyama egyáltalán nem bizonyítja abban tételét. Kétségeiből érződik: a szerző is sejti, több-

féle szempontból kellett volna megközelítenie a kérdést. Akkor talán bizonyítani is tudta volna szellemes felismerését.

(*A nyugati társadalmat felépítő „metakultúrák”*) E helyen pusztán egyetlen szemponttal szeretném gazdagítani a Fukuyama elméletét. A kérdés álláspontom szerint alapvetően az, hogy *miért* a liberalizmus a történelem vége. Ennek megválaszolásához először is azt kell megvizsgálunk, hogy mi is az a liberalizmus. Edward A. Tirykian írta le *Keresztény, gnosztikus, pogány* című cikkében, hogy a nyugati társadalom felépítményének legalsó szintjén helyezkednek el az úgynevezett metakultúrák, vagyis a nyugati társadalom „operációs rendszerei”.

Ezek mindegy alapot adnak a nyugati társadalom intézményeinek működéséhez, akár a számítógépen az operációs rendszer a többi szoftver működésének. Ezekből a metakultúrákból nyugaton több is van, összesen három. A kereszténység, a gnózis és a pogányság. A *kereszténység* a személyes teremtő Isten világ fölötti jelenvalóságát hirdeti, és Krisztus megváltó tevékenységét. A *gnózis* a gonosz anyagi világ, és a jó szellemi világ kettős dualizmusát, amelyek állandó harcban állnak egymással és azt, hogy mindenáron le kell rombolni a gonosz anyagi világot az emberi lélek megváltásához, hogy kiszabaduljon az anyagi világból és a szellemi világba kerüljön. A gnózis legfőbb szervezeti megnyilvánulása a nyugati világban a szabadkőművesség. A *pogányság* pedig az ősi antropomorf és természetvallások újkori megnyilvánulásainak tekinthető. Tirykian leírja, hogy ezek a metakultúrák a nyugat történelme folyamán folytonos harcban állnak egymással, de olykor időleges szövetségek is létrejönnek közöttük, sőt olykor kölcsönösen át is hatják egymást. Ilyen volt az ókorban a kereszténység és a pogányság szövetsége, amikor a római katolicizmus sok pogány elemet magába szívott az ősi római vallásból.²¹

Az újkorban pedig ilyen a *kereszténység* és a *gnózis* kölcsönhatása, amit nem nevezhetünk szövetségnek, mert az eredeti kereszténység teljes erővel tiltakozott ez ellen. A gnózis viszont kezdettől fogva arra törekedett, hogy a saját képére formálja a kereszténységet. Tirykian hangsúlyozza a gnosztikus hagyományok intellektualizmusát, ami nagyban emlékeztet a reformáció kálvini ágának racionalizmusára. A protestantizmus – amint Tirykian érvelése sugallja – tulajdonképpen a gnózis és a kereszténység szintézise volna, ahol a gnosztikus tanokból ismert, az anyagi és szellemi világ közötti ellentét a kereszténység személyes Istenének és a bűnös ember kicsinységének és tehetetlenségének ellentétéként él tovább.²²

Függetlenül attól, hogy a tirykiáni eszmefuttatás igaz-e, tény, hogy a protestáns predestinációs tanban az isteni kegyelem lényegesen hangsúlyosabb elemet képvisel, mint a katolicizmusban, s hogy a kegyelmet tetszése szerint osztó Isten elképzelésében van valami mély rokonság az ókori kelet istenképzetével, amelyben az ember szinte csupán tárgy a isteni akarathoz. Így aztán az emberi akarat szükségképpen irányul a földi dolgok felé, s a protestantizmus így szoros kapcsolatba kerül a kapitalizmus kibontakozásával is, amint azt Max Weber leírta.²³ Nem véletlenül jegyezte meg Tirykian, hogy a „Nyugat gnosztikus metakultúrája a keresztény metakultúra tükörképe. Mindkettő világi aktivitásának az ember „természeti rendtől” való megszabadítása a sarkköve.” Így tehát könnyen áthatják egymást.

Ha tehát a nyugati liberális kapitalista világrend a protestantizmusból fejlődött ki, amely utóbbi azonban bizonyos, a keleti gondolkodástól sem idegen jegyeket mutat fel, akkor azt mondhatjuk, hogy a nyugati liberális kapitalista világrend nem

más, mint a keresztény, és a keleti kultúra olyan sajátos szintézise, amely – érthető okokból – sikeresen hódította meg magának a Keletet is. Ám ha ez a szisztéma szinte „monisztikus” módon, tartósan és globálisan rendezkedik be, úgy – éppen Szmodis érvelése alapján – vele ugyancsak hosszú időre számolhatunk. E szisztéma globális uralmával ugyanis tartósan hiányozni fog egy olyan másik kulturális entitás, mely az éppen napjainkban kiépülő struktúra számára kihívást jelenthetne, és amely azt fejlődésre készítené.

(A liberális demokrácia és a társadalmi struktúra megmerevedése) Különösen tanulmányos elolvasni Alexis de Tocqueville *Az amerikai demokrácia* című munkáját – a megírását követő közel két évszázad elteltével. Tocqueville könyvének egyik fejezetében arról ír, hogy bár a liberális kapitalista világrend forradalmak árán jött létre, a kifejlődött demokráciában az emberek semmitől sem félnek úgy, mint a forradalomtól, mert szétmállottak a régi társadalom szerves kötelékei, az emberek függetlenné váltak egymástól, így nehezen fognak össze, hogy forradalmat csináljanak, és csak a nehezen megszerzett vagyonuk megőrzésével, és gyarapításával foglalkoznak, amit egyrészt féltenek, ezért sem hajlanak a forradalomra, továbbá idejük sincs rá az állandó pénzharcsolás miatt.²⁴

Ez pedig Tocqueville szerint azzal fenyeget, hogy a liberális demokráciában megszűnik a fejlődés, és egyfajta állandóság fogja uralni, mert az emberek már nem lesznek fogékonyak az új eszmékre. Pontosabban lesz fejlődés, de az nagyon egysíkú lesz, mert egyedül a pénzszerzés szükségletéhez fog kötődni. Ez jól látható korunk Amerikáján, amire ha rápillantunk, akkor először állandó változást és forrongást érzünk társadalmában. Ha azonban hosszú ideig szemléljük ezt a társadalmat, akkor óhatatlanul a monotonitás érzése fog el minket, mert mindig ugyanazok a dolgok változnak benne. Ugyanazt a mindennapos gazdasági harcot láthatjuk, ahol a *pénz* körül forog minden.²⁵ Tocqueville beszél még a *despotizmus* veszélyéről is, ami szintén a demokráciákra jellemző. Mivel az társadalom régi kötelékei szétbomlottak, az emberek már nem számíthatnak egymásra, viszont nehezen megszerzett vagyonukat jobban féltik, mint bármikor, így csak egyetlen intézmény marad, akire támaszkodhatnak. Ez pedig az állam, és annak irányítói.

Viszont ha az állam védelmét akarják igénybe venni, akkor egyre több jogot kénytelenek ráruházni az államra, és annak irányítóira, ez pedig egyértelműen a despotizmust, vagyis az államnak, és annak irányítóinak a társadalom feletti korlátlan hatalmát segíti elő. Tocqueville ír még arról a ma már közismert tényről is, hogy a demokráciában a társadalom mennyire egyöntetűvé, egyformává válik. A régi európai tradicionális társadalmakban a különféle kisközösségek: céhek, lovagrendek, papi és szerzetesi közösségek tarka sokszínűségével találkozhattunk. Amerikában viszont a *kézműves ipar kihalásával* a nagyipar monoton egyhangúságát, a fogyasztói kultúra uniformizáltságát tapasztalhatjuk. Tehát a liberális kapitalista társadalmi rend legfőbb jellemzői közé tartoznak az *állandóság*, a *despotizmus* és az *egyöntetűség*.²⁶

(Zárógondolatok, avagy a keleti szellem nyugatra áramlása, mint a történelem vége) Szmodis munkájának elemzésekor már említettem, hogy melyek azok a jellemzők, amelyekkel a keleti kultúrák leírhatók. Nos, mindaz, ami Tocqueville műve alapján az amerikai, és mára általában a nyugati kultúra jellemvonásaiként tűnnek fel, egyértelmű átfedést mutatnak a keleti civilizációk természetével. Tocqueville ugyanazt

írja le a liberális demokráciáról, mint amit Szmodis írt le a keleti társadalmakról, hogy minél egyöntetűbb egy demokratikus társadalom annál despotikusabb, és annál képtelenebb a fejlődésre, az új eszmék befogadására.

Különösen érdekes ezzel kapcsolatban a távol-keleti társadalmak gyors amerikanizálódása és liberalizálódása. Míg Európában a liberális társadalmi rend kialakulása hosszas folyamat volt, az európai tradíciók hosszú agóniáját igényelte, addig a távol-keleti társadalmak gyors amerikanizálódásának esetében mintha a liberális kapitalizmus szerves folytatása lenne az ottani tradicionális társadalmi rendnek. Tehát kimondhatjuk, hogy a nyugati liberális kapitalista társadalmi rend a keleti, – Szmodis kifejezésével élve – állandóságot képviselő társadalmak tükörképe, és a két társadalmi rend bármikor átkonvertálható egymásba. Így azzal, hogy a liberális kapitalizmus lerombolta a nyugati társadalom tradícióit, és uralmat szerzett a nyugat felett, tulajdonképpen egy ázsiai, a történelmi folyamataiban állandóságra törekvő társadalmi rendet hívott életre nyugaton, és ezért mondhatjuk, hogy a liberális kapitalizmus a történelem vége, mert a keleti vallásokhoz és társadalmakhoz hasonlóan egyöntetű, egyforma, egységes, ebből következően történelmi folyamatban egyfajta állandóságot képvisel, vagyis képtelen a további fejlődésre.

Talán nem véletlen, hogy egy keleti ember (Fukuyama) fogalmazta meg, hogy a liberális kapitalista társadalmi rend jelenti a történelem végét. Egy olyan – bár Amerikában élő – tudós, akinek kultúrája történelmi folyamataiban egyfajta állandóságot képvisel. Különös azonban, hogy bizonyítása (bizonyítási kísérlete) során az itt vázolt, a keleti kultúra szellemére is tekintettel lévő érvelést nem alkalmazta. Mindentől függetlenül azonban igencsak egy olyan történelmi és világpolitikai kép rajzolódik ki napjainkban, amelyben a Spengler és Toynbee által leírt kultúrkörök ciklikus váltakozása lezárulni látszik, mégpedig olyan egységben, amelyben a Nyugat – minden vélt és valós civilizációs fölénye ellenére – mindinkább hasonlóvá válik a Kelethez.²⁷

JEGYZETEK

- 1 Vö. pl. Henry Sumner Maine: Az ősi jog. Gondola '96 Kiadó. 1997. Budapest.
- 2 Oswald Spengler: A Nyugat alkonya I–II. Európa Könyvkiadó, 1995.
- 3 Oswald Spengler: A Nyugat alkonya I–II. Európa Könyvkiadó, 1995, 106–124. o.
- 4 Oswald Spengler: A Nyugat alkonya I–II. Európa Könyvkiadó, 1995, 286–353. o.
- 5 Oswald Spengler: A Nyugat alkonya I–II. Európa Könyvkiadó, 1995, 532–587. o.
- 6 Arnold J. Toynbee: Válogatott tanulmányok, Gondolat, Budapest, 1971, 74–87. o.
- 7 Arnold J. Toynbee: Válogatott tanulmányok, Gondolat, Budapest, 1971, 120–137. o.
- 8 Szmodis Jenő: Kultúra és sors, Bíbor Kiadó, 2007, 71–114. o.
- 9 Szmodis Jenő: Kultúra és sors, Bíbor Kiadó, 2007, 21–70. o.; Vö.: Szmodis Jenő: A társadalom- és kultúrafejlődés két jellegzetes útja. *Valóság*, 2007. 6. 49–68.; Szmodis Jenő: A historicizmus bírálatáról és annak jogosultságáról. *Valóság*, 2008. 3. 1–25.
- 10 Szmodis Jenő: Kultúra és sors, Bíbor Kiadó, 2007, 120–128. o.
- 11 Szmodis Jenő: Kultúra és sors, Bíbor Kiadó, 2007, 156–159. o.
- 12 Szmodis Jenő: Kultúra és sors, Bíbor Kiadó, 2007, 128–136. o.
- 13 Szmodis Jenő: Kultúra és sors, Bíbor Kiadó, 2007, 146–149. o.
- 14 Szmodis Jenő: A jog realitása. Az etruszk valástól a posztmodern jogelméletekig. Kairosz. 2005. Budapest; Szmodis Jenő: A római jog spirituális eredetéről. *Valóság*, 2007. I. 11–34.; Szmodis Jenő: A görögökről Nietzsche és Spengler nyomán. *Argumentum*, 2012. Budapest.

- 15 Molnár Tamás: A pogány kísértés, Kairosz Kiadó, 2000, 192. o.
- 16 Francis Fukuyama: A történelem vége és az utolsó ember. Bp. 1994. Európa Könyvkiadó, 480. o.
- 17 Francis Fukuyama: A történelem vége és az utolsó ember. Bp. 1994. Európa Könyvkiadó, 10. o.
- 18 Francis Fukuyama: A történelem vége és az utolsó ember. Bp. 1994. Európa Könyvkiadó, 11–15. o.
- 19 Francis Fukuyama: A történelem vége és az utolsó ember. Bp. 1994. Európa Könyvkiadó, 93–209. o.
- 20 Francis Fukuyama: A történelem vége és az utolsó ember. Bp. 1994. Európa Könyvkiadó, 465–480. o.
- 21 Edward A. Tirykian: Keresztény, gnosztikus, pogány.
<http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre23/13tiry.htm>
- 22 Jean Meyendorff: A reformáció a keresztény egyházi hagyomány tükrében.
<http://www.patriarchatus.hu/meyendorff.html>
- 23 Max Weber: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme (tanulmány).
<http://www.ccg.hu/pub/szoc/tarsvalt.iii-5/Weber%20-%20Protestans%20Etika.doc> l. o.
- 24 Alexis de Tocqueville: Az amerikai demokrácia. Európa könyvkiadó, Budapest, 1993, 892–907. o.
- 25 Alexis de Tocqueville: Az amerikai demokrácia. Európa könyvkiadó, Budapest, 1993, 863–865. o.
- 26 Alexis de Tocqueville: Az amerikai demokrácia. Európa könyvkiadó, Budapest, 1993, 943–947. o.
- 27 Megjegyzendő, Szmodis egyéb munkáiban egy kifejezetten a Kelet által dominált világ jogijogtudományi konzekvenciáit fejtegeti. Vö.: Szmodis Jenő: A nyugati jog alkonya. *Állam- és Jogtudomány*, 2007. 48. 1. 69–98.; Szmodis Jenő: Az euro-atlanti kultúrkör jogának kilátásai. In: Ünnepi Tanulmányok. Novotni Kiadó. 2007. Miskolc. 396–406.

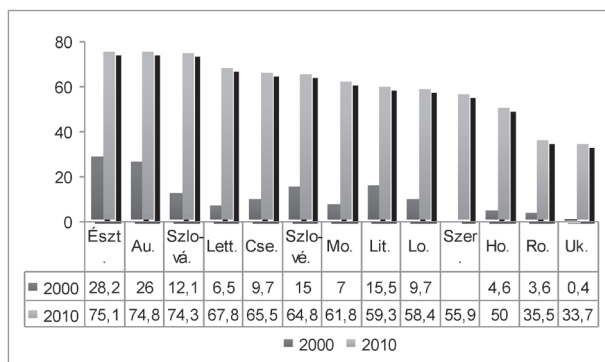
Számítógép- és internethasználat tíz év tükrében

Tíz év a számítógép és az internet történetében változások és fejlesztések sorával egyenlő. Akik ma kezdik számítógépes tevékenységüket, valószínűleg nem tudnák, mit kezdjenek egy floppyval vagy egy tárcsás modemkészülékkel, holott ezek a tartozékok néhány éve még a számítógép természetes velejárói voltak. Nemrég még a nagyszülők voltak a legből-csebbek a családban, ma már nem ritka, hogy ők is az unokájához fordulnak, ha például egy jó receptre, egészségügyi tanácsra van szükségük, vagy a másnapi időjárás-előrejelzésre kíváncsiak. 1998-tól 2008-ig a világháló egy új, szűk kör által használt újdonságból a világ lakosságának mintegy hatoda által használt eszköz lett (ITTK, 2008), 2011-ben pedig már a világnépesség 32,7 százaléka rendelkezett internet-hozzáféréssel (*Internet World Stats*, 2011). 1997-ben egymillió internetes oldal működött világszerte. 2000-re ez az érték meghaladta a tízmilliót, 2006-ban százmillió fölé emelkedett (ITTK, 2006), 2012-ben pedig már közel 663 millió honlap működik világszerte (*Netcraft*, 2012). *Thomas L. Friedman* azt írja, a Föld „kilapult”, s lapossá válásában, azaz a globalizációban legfontosabb szerepe az internetnek volt (*Friedman*, 2006). Az „internetkorszak” kezdetét 1995. szeptember 8-tól, a Netscape megjelenésétől számítja, de nagy jelentőséget tulajdonít a Google és a Yahoo elindulásának is. „*A Google olyan, mint az Isten*” – írja *Friedman*: mindent tud (*Friedman*, 2006. 136. o.). Ezt a vélekedést támasztja alá az is, hogy a to google ige hivatalosan az angol nyelv része lett, és a Google mint márkanév már a Coca-Colát is maga mögé szorította (ITTK, 2006).

Dolgozatunkban célunk a vonatkozó források felhasználásával áttekinteni az elmúlt bő egy évtized során a számítógép- és internetpenetráció terén lezajlott változásokat európai és magyarországi kontextusban. Összehasonlítjuk a 2000 és 2010 között tapasztalt fejlődés mértékét a környező országok és az élenjáró európai nemzetek viszonylatában a magyarországi tendenciákkal. Kitérünk a digitális szakadék, megosztottság és egyenlőtlenség terminusok tisztázására, az egyenlőtlenségeket befolyásoló tényezők magyarországi jellemzőire, és végül áttekintjük a számítógép- és internet-ellátottság és az internethasználati szokások magyarországi alakulását.

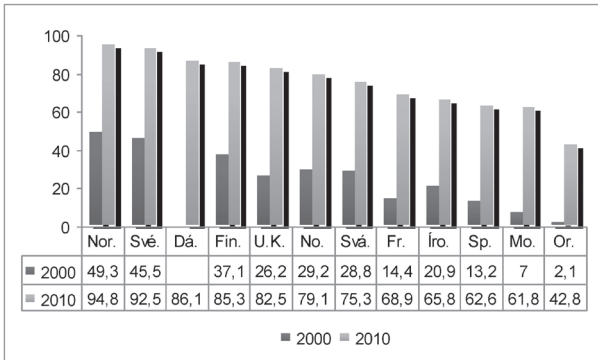
(Számítógép- és internethasználat: európai tendenciák és Magyarország helye az európai országok között) *Angelusz Róbert* és *Tardos Róbert* egy nemzetközi összehasonlítás során megállapították, hogy egy társadalom egyenlőtlenségi rendszere, kulturális, gazdasági szempontból vett homogenitása-heterogenitása meghatározza annak jellegét és ütemét, ahogy egy-egy új eszköz a magasabb státusú társadalmi csoportok felől a társadalom szélesebb köre felé terjed (*Angelusz és Tardos*, 2005). A szerzők területi megosztottság szerint a digitális fejlődés különböző típusait állapítják meg, ezáltal három régióra osztva Európát. Az északi (skandináv) tömböt az internet használatának igen magas szintű elterjedtsége és mérsékelt digitális exklúzió jellemzi. A nyugat-európai blokkban már alacsonyabbak a diffúziós mutatók, ugyanakkor az egyenlőtlenségek élesebbek. A harmadik csoportot az akkoriban csatlakozó EU-s tagországok (köztük Magyarország) és a dél-európai, mediterrán országok alkotják, s e tömb alsó szegmenseiben helyezkednek el a délkelet-európai és a balkáni országok is. Ezt a klasztert a digitális szakadékok viszonylag magas értékei jellemzik (*Angelusz és Tardos*, 2005).

Az Internet World Stats adatai segítségével összehasonlítást végezhetünk az Európa különböző régióiban elhelyezkedő országok internet-hozzáférése vonatkozóan. Az 1. és a 2. ábrán huszonnégy európai ország 2000-ben és 2010-ben mért értékeit jelenítettük meg. Az összehasonlítandó országokat az alapján választottuk ki, hogy Magyarország helyzetét viszonyítani tudjuk a környező országokhoz, a gazdaságilag fejlettebb, fejletlenebb és a hasonló fejlettségi szinten lévő államokhoz képest. Az 1. ábrán közvetlen szomszédainkkal, valamint egyes balkáni és a balti államokkal hasonlíthatjuk össze a magyarországi adatokat. A 2010-es adatok szerint az internet-hozzáférést tekintve a térségben Észtország, Ausztria és Szlovákia bír a legjobb mutatókkal, mindhárom országban az össznépeség körülbelül háromnegyede rendelkezik hozzáféréssel. Őket követi a sorban Lettország, Csehország, Szlovénia és Magyarország, ezekben az államokban 60 és 70 százalék közötti hozzáférést mértek. A lakosságnak legalább fele rendelkezik internettel Litvániában, Lengyelországban, Szerbiában és Horvátországban. A sor végén, a többiekől jócskán leszakadva találunk két kelet-európai országot, Romániát és Ukrajnát, ahol az internethez hozzáférők aránya nem éri el a 40 százalékot. Magyarország tehát a környező országok viszonylatában 61,8 százalékos mutatójával a középmezőnyben foglal helyet.

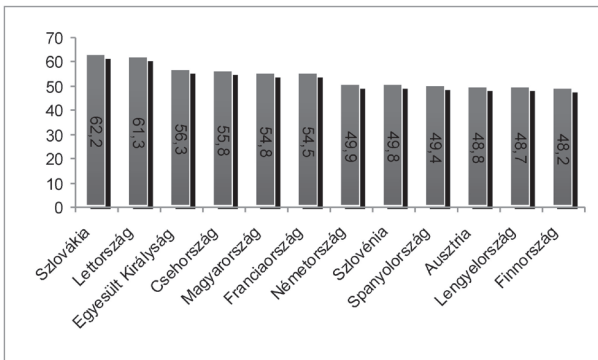
1. ábra: Internet-hozzáférés Magyarországon a szomszédos országok és a térség viszonylatában 2000-ben és 2010-ben (az adatok az össznépeség százalékában)

Érdeemesnek tartottuk a magyarországi adatokat a fejlettebb európai országokéval is összehasonlíttani (l. 2. ábra). A skandináv országok, mint oly sok más esetben, e téren is kiemelkedő teljesítményt nyújtanak. Norvégiában, ahol a lakosságnak már 2000-ben is kis híján fele rendelkezett internet-hozzáféréssel (szemben a magyarországi 7 százalékkal), 2010-re majdnem 100 százalékos lefedettséget produkáltak. Svédországban is meghaladja a 90 százalékot ez az érték, de Dánia és Finnország 85 százalék fölötti teljesítménye is figyelemre méltó. Őket követi az Egyesült Királyság és Németország 80 százalék körüli mutatókkal, Svájcban pedig a lakosság háromnegyede rendelkezik internet-hozzáféréssel. Franciaországban és Írországban a hozzáférők aránya meghaladja a 65 százalékot, Spanyolország pedig körülbelül Magyarországgal egy szinten van (60 százalék fölötti értékkel), jócskán hagyva Oroszországot, ahol, bár 2000-hez képest nagyon sokat javultak a hozzáférés mutatói, a lakosságnak csupán 42,8 százaléka tud internetre csatlakozni otthonából. Az Angelusz Róbert és Tardos Róbert által megállapított regionális különbségek (Angelusz és Tardos, 2005) tehát 2010-ben (és 2012-ben) is tendenciaszerűen jelen vannak.

2. ábra: Internet-hozzáférés Magyarországon a gazdaságilag meghatározó európai országok viszonylatában 2000-ben és 2010-ben (az adatok az össznépesség százalékában)

A 3. ábra segítségével azt mutatjuk be, hogy 2000 és 2010 között a vizsgált országokban milyen mértékű növekedés következett be az internet-hozzáférés tekintetében, illetve melyik az a 12 ország a 24-ből, ahol legnagyobb arányú volt a növekedés. Szlovákia áll az első helyen, Lettországgal együtt 60 százalék fölötti növekedést produkáltak a 10 év során. A következő csoportba tartozik Magyarország is, az Egyesült Királysággal, Csehországgal és Franciaországgal együtt: mindannyian 50 és 60 százalék közötti növekedést értek el. Szorosan követi őket a sorban az összes többi ország 40 és 50 százalék közötti értékekkel, kivétel ez alól Ukrajna és Románia, ahol a növekedés üteme 33,3, illetve 31,9 százalékos volt.

3. ábra: Az internet-hozzáféréssel rendelkezők arányának százalékos növekedése 12 vizsgált országban

(Digitális szakadék? Megosztottság? Egyenlőtlenség?) Az internet megjelenését kezdetben eufória övezte: az új infokommunikációs eszközben a demokrácia kiteljesítőjét látták, mondván, hogy általa csökkenhetnek vagy akár meg is szűnhetnek az információhoz jutás egyenlőtlenségei. A kezdeti optimizmus azonban hamar pesszimizmusra változott, s egyre többen hívták fel a figyelmet a digitális szakadék kialakulásának veszélyére (Bognár és mtsai, 2004). Ez azt jelenti, hogy az egyes társadalmi csoportok tagjai nem egyforma eséllyel férnek hozzá, illetve használják az infokommunikációs eszközöket (Bernát és Fábán, 2008). A digitális szakadék-fogalom mellett elterjedt a digitális megosztott-

ság (digital divide) és az egyenlőtlenség (digital inequality) elnevezés is. A digitális szakadék terminus azért problematikus, mert azt sugallja, hogy az új technológiák nem használata nagyon kedvezőtlen a nem használóra nézve, erre vonatkozóan azonban nincs empirikus bizonyíték (Nagy, 2007). Ezért napjainkban már a megosztottság, s még inkább az egyenlőtlenség fogalmak használatosak, utóbbi a felhasználók közötti egyenlőtlenségekre utalva. Ez esetben már nem azon van a hangsúly, hogy ki fér hozzá az internethez és ki nem, hanem hogy ki mit csinál és mit képes csinálni a világhálón: a használat minősége válik megkülönböztető tényezővé (DiMaggio és Hargittai, 2001). Angelusz Róbert és Tardos Róbert egy tanulmányukban „digitális Máté-effektusnak” nevezik a jelenséget, utalva ezzel arra, hogy a digitális kompetenciák birtoklása újabb előnyök forrásává válhat a kulturális, munkaerőpiaci és még sok más területen azokkal szemben, akiknek nincs hozzáférésük az internethez, illetve nem birtokolják a használathoz szükséges készségeket (Angelusz és Tardos, 2005).

(A digitális egyenlőtlenségeket alakító tényezők és magyarországi jellemzőik) A „digitális törésvonalak” (Bernát és Fábrián, 2008. 66. o.) hasonló tényezők mentén alakulnak ki a legtöbb társadalomban, de azok különböző mértékben fejtik ki hatásukat az egyenlőtlenségekre. Magyarországon is, ahogyan a legtöbb társadalomban (csak más-más mértékben) a digitális egyenlőtlenséget alakító egyik meghatározó tényező az életkor. „A fiatalok számottevően nagyobb eséllyel válnak használóvá, mint az idősebb generáció képviselői” (Dutton, Shapherd és DiGennaro, 2006. 218. o.). Az 1. táblázat azoknak az életkor szerinti megoszlását mutatja, akik nem használnak internetet Magyarországon.

Kor	Százalék
15–24	20
25–34	37
35–49	45
50–69	80

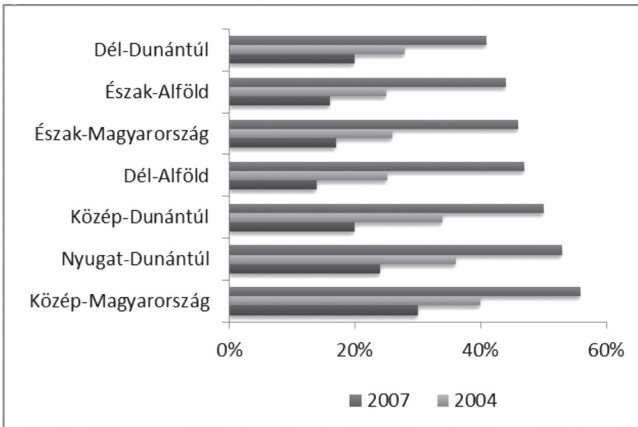
1. táblázat: Az internetet nem használók életkor szerinti megoszlása Magyarországon Forrás: Dombi, 2010.

Az iskolai végzettség szintén fontos differenciáló tényező, Magyarországon az egyik legmeghatározóbb. A jövedelmi helyzet és a számítógép-használat között is kimutatható összefüggés: a legfelső jövedelmi csoportba tartozók körében jóval nagyobb a használók aránya, mint az alsóbb rétegekben. Erőteljes területi egyenlőtlenségek is megfigyelhetők a számítógép-használat esetében. A fővárosban találjuk a legtöbb számítógép-használót, és ez az érték a település méretével együtt csökken (Bognár és mtsai, 2004). A 2. táblázatban a település típusa szerinti bontásban azoknak a százalékos arányát mutatjuk be, akik nem használnak internetet Magyarországon.

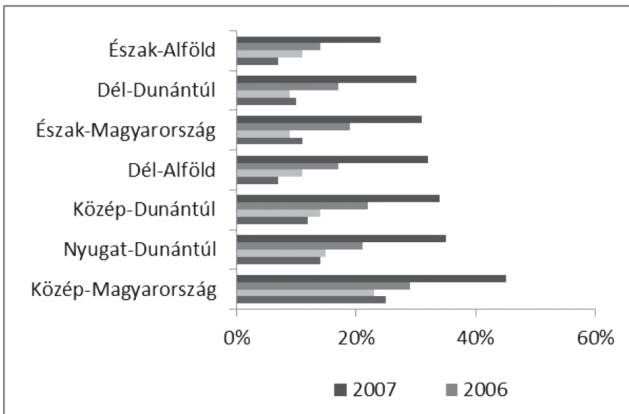
Település	Százalék
Budapest	32
Több mint 50.000 lakos	45
Kevesebb, mint 50.000 lakos	57
Falu	58

2. táblázat: Az internetet nem használók aránya Magyarországon a település típusa szerint Forrás: Dombi, 2010.

Nem csak a települések mérete szerint, hanem *regionálisan* is fedezhetők fel különbségek (a kettő között nyilván szoros az összefüggés). A 4. és az 5. ábra a háztartások számítógép- és internet-ellátottságát hasonlíttja össze régióként a World Internet Project (WIP) hazai kutatásainak eredményei alapján (WIP, 2001, 2004, 2005, 2006, 2007). Az otthoni számítógépek és az otthoni internet-hozzáférés tekintetében is a közép-magyarországi régió vezet a sort (a főváros erőfőlényének köszönhetően) a nyugat-dunántúli és a közép-dunántúli régió előtt. A legrosszabb mutatókkal az észak-alföldi és a dél-dunántúli régió rendelkezik, s közbülső helyen találjuk a dél-alföldi és az észak-magyarországi régiót. Az évek során ez a sorrend alig változott, de azért megemlítendő, hogy a dél-alföldi régió javított, a dél-dunántúli pedig rontott helyzetén.

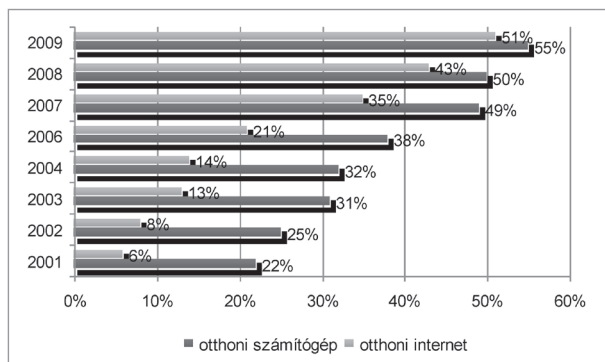

4. ábra: A háztartások számítógép-ellátottsága Magyarországon régióként 2001-ben, 2004-ben és 2007-ben. Forrás: WIP 2001., 2004. és 2007.

5. ábra: A háztartások internet-ellátottságának változása 2004 és 2007 között Magyarországon régióként. Forrás: WIP 2004., 2005., 2006. és 2007.

(*A számítógép- és internet-ellátottság alakulása Magyarországon*) Magyarországon a World Internet Project részeként évente végeznek felmérést a társadalom számítógép- és internet-használati szokásaira vonatkozóan. Az erről szóló jelentéseket „A digitális jövő térképe” címmel rendszeresen közzéteszik, így ezen adatok segítségével megvizsgálhatjuk, hogy hogyan alakult a magyar lakosság számítógép- és internet-ellátottsága 2001 és 2007 között (2005-ben is készült WIP-jelentés, de mivel akkor a mintavétel a többitől eltérő módon történt, az adatok nem hasonlíthatók össze, ezért a 2005-ös mérés eredményeit nem tüntettük fel). A 6. ábrán nyomon követhetjük a számítógép és az internet otthonokba való bekerülésének hazai ütemét. 2001-től 2006-ig egy lassú folyamat rajzolódik ki előttünk: a számítógép-ellátottság 16 százalékkal, az internet-hozzáférés 15 százalékponttal növekedett hat év alatt. 2007-ben következett be viszonylag nagyobb növekedés: egy év alatt 11 százalékkal nőtt a számítógéppel rendelkező háztartások aránya, míg az internet-kapcsolattal is rendelkezőké 14 százalékkal. Az ezt követő két évben még 6 százalékponttal növekedett az otthoni számítógéppel bírók aránya, az internet-kapcsolattal rendelkezők aránya pedig 2009-re alig maradt el a számítógéppel rendelkezőkétől.

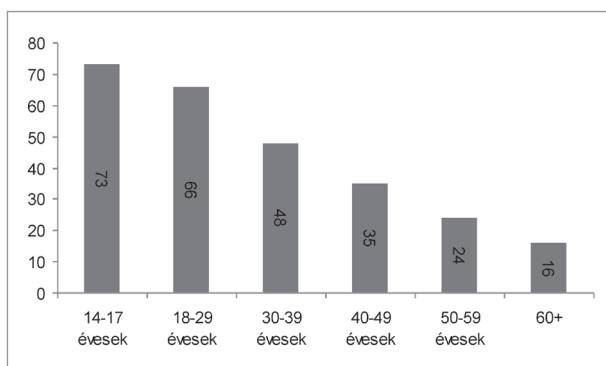

6. ábra: Az otthoni számítógép- és internet-hozzáférés arányának változása Magyarországon 2001–2009 között (a háztartások százalékában) Forrás: A digitális jövő térképe 2001, 2002, 2003, 2004, 2006, 2007 és az NRC 2008-as és 2009-es gyorsjelentései.

(*Az internetes tevékenységek változása*) A World Internet Project hazai kutatási beszámolója szerint 2001 óta továbbra is az e-mailezés és a munkával vagy tanulással kapcsolatos információkeresés számít a legnépszerűbb internetes tevékenységnek a magyar felhasználók körében. Ezek a korábban is gyakori online tevékenységek nem veszítettek népszerűségükből, hanem sok más internetes elfoglaltság zárkózott fel melléjük. Ezek közé tartozik az online újságok, magazinok olvasása és a chatelés, melyek térhódítása 2004-ben kezdődött, a termékekről való információkeresés és a közintézmények oldalainak böngészése 2005-ben vált népszerűvé, 2006-ban már a fórumozás is ott található a legkedveltebb online elfoglaltságok között, a közösségi oldalak térhódítása pedig 2007-ben kezdődött. Gyakori internetes tevékenységnek számítanak ezek mellett már 2004-től a kép- vagy zeneletöltés, 2006-tól az egészségügyi információk keresése és az álláskeresés, 2007-től pedig a filmek letöltése, nézése, valamint a hely- és szállásfoglalás is. Az online banki ügyintézésről a magyarok továbbra is idegenkednek, ám a korábban népszerűtlen tevékenységek, mint a blogolvasás vagy a saját blog létreho-

zása, felfutóban vannak (*WIP* 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007).

Külön érdemes kiemelni az ún. „web2.0” jellegű tevékenységeket. Ide olyan elfoglaltságokat sorolhatunk, mint például fényképek feltöltése online fényképalbumba, online társkeresés, film vagy videó feltöltése a YouTube-ra vagy más videómegosztó oldalra, Wikipédia szócikk írása, bővítése, javítása vagy a blogírás (*ITHAKA*, 2010). A közösségi oldalak pedig napjaink legelterjedtebb internetes alkalmazásai közé tartoznak, melyek egyre inkább átveszik a korábban nagyon népszerű chatelés és fórumozás helyét. A közösségi oldalak egy meghatározás szerint „olyan webalapú szolgáltatások, amelyek egy lehatárolt rendszerben publikus vagy részben publikus profil létrehozását, egy ismerősökből álló lista összeállítását és az azokkal való kapcsolatfelvételt, valamint mindezen kapcsolatok és mások kapcsolatainak megtekintését teszik lehetővé” (*Galács*, 2008. 15. o.). Egy 2010-ben készült felmérés szerint a 2002-ben magyarok által létrehozott iWiW közösségi portál ötmillió magyar felhasználóval rendelkezik (*Fülöp*, 2010), a 2004-ben amerikaiak által alapított Facebooknak pedig, mely Magyarországon 2008-ban kezdte működését, 840 593 080 tagja van világszerte, ebből 2012. májusban 3,965 millió a magyarországi felhasználó (*Socialbakers*, 2012). Ahogyan az a 7. ábra adataiból kiderül, a tagok között a legnagyobb arányban a fiatalok és a fiatal felnőttek találhatók meg, de a 40 év fölötti korosztályban is szép számmal találunk felhasználókat (*WIP* 2007).

7. ábra: Azok aránya a különböző korcsoportokban, akik tagjai valamilyen internetes közösségnek (az internethasználók körében). Forrás: A digitális jövő térképe 2007-es gyorsjelentése.

(Összegzés) A tanulmányunkban ismertetett források és statisztikai adatok elemzése során a következő tendenciák rajzolódtak ki a számítógép- és internethasználatban az elmúlt bő egy évtizedben:

- Európában az Angelusz Róbert és Tardos Róbert által leírt regionális különbségek továbbra is jelen vannak, amellett, hogy az elmaradottabb régiók fokozatosan zárkóznak fel a fejlettebbekhez.
- Magyarország a 2010-ben mért 61,8%-os internet-hozzáférési mutatójával a gazdaságilag fejlettebb európai országokhoz viszonyítva elmaradottnak számít, a szomszédos országok és a térség viszonylatában pedig a középmezőnyben foglal helyet. A 2000 és 2010 között tapasztalható növekedés 54,8% volt hazánkban, ami a tanulmányban bemutatott huszonnégy országéhoz képest az ötödik legjobb teljesítmény.

- A digitális egyenlőtlenségek, ahogy mindenütt, úgy Magyarországon is jelen vannak. Hazánkban az ezeket alakító tényezők legjellemzőbben: az életkor, az iskolai végzettség, a jövedelmi helyzet, a településtípus és a régiók eltérő fejlettsége.
- Magyarországon 2001 és 2009 között az otthoni számítógéppel rendelkezők aránya 22%-ról 55%-ra, az internet-hozzáféréssel rendelkezőké 6%-ról 51%-ra emelkedett.
- Az interneten végzett tevékenységek közül a legnépszerűbb továbbra is az e-mailezés és a munkával vagy tanulásal kapcsolatos információkeresés, de kedvelt az online újságok, magazinok olvasása, a chatelés, a termékekről való információkeresés és a köztisztviselők oldalainak böngészése is. A fórumozás is ott található a legkedveltebb online elfoglaltságok között, a közösségi oldalak térhódítása pedig 2007-ben kezdődött, s mára a legnépszerűbb és leggyakoribb internetes elfoglaltságnak számít.

IRODALOMJEGYZÉK

- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2005): Internet és egyenlőtlenség. Egy „digitális Máté-effektus” körvonalai? *Jel-kép*, 24. évf. 2. sz. 3–24.
- Bernát Anikó és Fábian Zoltán (2008): Digitális írástudás, társadalmi szegmentáltság. In: Kolosi Tamás és Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2008*. TÁRKI, Budapest. 66–88.
- Bognár Éva, Dessewffy Tibor, Galács Anna, Pintye István, Rét Zsófia, Ságvári Bence és Sülyi Áron (2004): *Digitális szakadék monitor – Nemzetközi példák és magyarországi alkalmazás*. ELTE-ITHAKA Információs Társadalom- és Hálózatkutató Központ. 2012. március 16-i megtekintés, <http://mek.oszk.hu/06500/06560/06560.pdf>
- DiMaggio, P. és Hargittai Eszter (2001): From the 'Digital Divide' to 'Digital Inequality': Studying Internet Use As Penetration Increases. *Working Paper Series # 15* Summer. 2012. március 13-i megtekintés. <http://www.princeton.edu/~artspol/workpap/WP15%20-%20DiMaggio%20Bhargittai.pdf>
- Dombi Gábor (2010): Tánc, lánc, értéklánc. Előadás „Az internet hatása a gyermekekre és a fiatalokra” című nemzetközi konferencián 2010. szeptember 22-én.
- Dutton, W. H., Shepherd, A. és Di Gennaro, C. (2006): Digitális megosztottságok és digitális döntések. Az internet terjedésének és használatának brit és nemzetközi mintázatai. In.: Dessewffy Tibor, Fábian Zoltán és Z. Karvalics László (szerk.): *Internet.hu. A magyar társadalom digitális gyorsfényképe* 3. TÁRKI, Budapest. 205–226.
- Friedman, T. (2006): És mégis lapos a Föld. A XXI. század rövid története. HVG Könyvek, Budapest.
- Fülöp Hajnalka (2010): Anyám a Facebook-on. Előadás „Az internet hatása a gyermekekre és a fiatalokra” című nemzetközi konferencián 2010. szeptember 22-én.
- Galács Anna (2008): A közösségi oldalak fejlődése. *Computerworld*, 2008. október 21-i szám 15.
- Internet penetráció 2007. II. félév. TNS-NRC InterBus. 2012. március 13-i megtekintés. http://nrc.hu/kutatas/piackutataspresentaciok?page=details&oldal=1&news_id=471&parentID=930
- Internet penetráció 2008. második félév. TNS-NRC InterBus. 2012. március 12-i megtekintés. http://nrc.hu/hirek?page=details&news_id=531
- Internet penetráció és internethasználat. Az NRC 2009. II. féléves gyorsjelentése. TNS-NRC InterBus. 2012. március 12-i megtekintés. http://nrc.hu/hirek/2010/03/16/az_nrc_2_feleves_gyorsjelentese
- Internet World Stats. Usage and Population Statistics. 2012. március 22-i megtekintés. <http://www.internetworld-stats.com>
- ITTK – TÁRKI (2001): *A digitális jövő térképe. A magyar lakosság és az internet*. Kiinduló állapotfelvevél. 2012. március 13-i megtekintés. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a139.pdf>
- ITTK – TÁRKI (2002): *A digitális jövő térképe. A magyar társadalom és az internet*. 2012. március 13-i megtekintés. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a493.pdf>
- ITTK – TÁRKI (2003): *A digitális jövő térképe. A magyar társadalom és az internet*. 2012. március 13-i megtekintés. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a581.pdf>
- ITHAKA – ITTK – TÁRKI (2004): *A digitális jövő térképe. A magyar társadalom és az internet*. 2012. március 17-i megtekintés. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a688.pdf>
- ITHAKA – ITTK – TÁRKI (2005): *A digitális jövő térképe. A magyar társadalom és az internet 2005 végén*.

- Gyorsjelentés a World Internet Project 2005. évi magyarországi kutatás eredményeiről. 2012. március 12-i megtekintés, <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a743.pdf>
- ITHAKA – ITTK – TÁRKI (2006): *A digitális jövő térképe. A magyar társadalom és az internet.* Gyorsjelentés a World Internet Project 2006. évi magyarországi kutatásának eredményeiről. 2012. március 12-i megtekintés, <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b027.pdf>
- ITHAKA – ITTK – TÁRKI (2007): *A digitális jövő térképe. A magyar társadalom és az internet.* Jelentés a World Internet Project 2007. évi magyarországi kutatásának eredményeiről. 2012. március 12-i megtekintés, <http://mek.niif.hu/06500/06542/06542.pdf>
- ITTK csoport (2006): Az információs társadalom előrehaladása a világban. World Progress Report - 2006. BME-UNESCO Információs Társadalom- és Trendkutató Központ, Budapest. 2012. március. 10-i megtekintés, <http://mek.niif.hu/05600/05679/05679.pdf>
- ITTK csoport (2008): A világ előrehaladása az információs társadalom terén 1998-2008. World Progress Report. BME-UNESCO Információs Társadalom- és Trendkutató Központ, Budapest. 2012. március 14-i megtekintés, <http://mek.niif.hu/05600/05629/05629.pdf>
- ITHAKA (2010): Digitális Média Riport. Összefoglaló tanulmány. Ithaka Research Consulting – UPC. 2012. március 16-i megtekintés, http://www.upc.hu/pdf/ITHAKA_UPC_kutatas.pdf
- Nagy Réka (2007): Digitális egyenlőtlenségek a fiatalok körében: mítosz vagy valóság? *Információs társadalom.* 2. sz. 17–31.
- Netcraft (2012): Web Server Survey. 2012. május 4-i megtekintés, <http://news.netcraft.com/>
- Socialbakers (2012): Hungary Facebook Statistics. 2012. május 4-i megtekintés, <http://www.socialbakers.com/facebook-statistics/hungary>
- Socialbakers (2012): Worldwide Facebook Users. 2012. május 4-i megtekintés, <http://www.socialbakers.com/countries/continents>

Halálos igazságkeresés A szmolenszki tragédia, avagy Andrzej Przewoźnik emlékezete

A katyńi tömegsírokról, a lengyel tisztok tragédiájáról sokan és sokat írtak, indulattal vagy tárgyilagosan, az eseményeket részletesen elemző vagy dokumentumokat feldolgozó módon születtek ezek az írások. Hatalmas indulatokat váltott ki Moszkva makacs állásfoglalása az eredeti dokumentumokba történő betekintés tárgyában, de a gyilkosság tényét a szovjet kormány 1989. április 14-én sajtóközleményben beismerte, Jelcin elnök többször is megkövette az áldozatokat, bocsánatot kért a lengyel néptől, megkoszorúzta a mártírok síremlékét és varsói emlékművét. Sokan kételkedtek az orosz vezetők őszinteségében, de tovább folyt a küzdelem a moszkvai levéltári kutatásokért, a katyńi erdőben tervezett feltáró ásatásokért, illetve a más helyen levő tömegsírok feltárása ügyéért. Ez lengyel nemzeti ügy volt, de a „dolgok” mozgatója a Lengyel Emlékezet Hivatala és annak vezetője Andrzej Przewoźnik, miniszteri rangban levő államtitkár volt. Az 1963-ban született Andrzej Przewoźnik igen jól képzett történész volt, aki egyetemi szakdolgozatát a második világháború alatt magyar földön menedéket talált lengyel katonák sorsáról írta. Ugyan nem tudott magyarul, de kiválóan ismerte a magyar történelmet, főleg a második világháború magyar vonatkozásait. A magyar történészek körében igen jól ismert fiatal lengyel történésről mindenki tudta, hogy kutatásainak legfőbb területe a Szovjetunióba sodródott lengyelek életének alakulása, a foglyok ügye, illetve annak a közel 200 ezer lengyel katonának a sorsa, akik 1939. szeptember 17-e után estek szovjet fogságba. Tökéletesen ismerte a Katyń-kérdéssel foglalkozó hazai és nyugati szakirodalmat, a közel 60-70 éven keresztül folyó kutatások eredményeit, az időközben feldolgozott visszaemlékezéseket, legfőképpen magát a „Katyń” mint összefoglaló és kifejező fogalom történetét. Talán nála tájékozottabb történész nem volt e kérdésben, teljes biztonsággal jelölte meg azokat a helyeket, ahol eltemethették a Kozielben, Starobielskben és Osztaskovban őrzött lengyel tiszteteket, politikusokat és értelmiségieket. Mint lengyel kormánytagnak és főtisztviselőnek valóban nagyobb mozgástere lett, amit elmélyült történeti ismeretekkel ténylegesen hasznosítani tudott. Kiadványokat szerkesztett és sok tanulmány megjelentetését tette lehetővé, konferenciákat, tudományos tanácskozásokat és kiállításokat szervezett, így került Magyarországra 2009-ben a Katyń kiállítás (a Terror Háza Múzeumba), s ösztönzésére több olyan konferencia, amely e kérdést boncolgatta. A 20. századi lengyel történelem egyik legnagyobb tragédiájával foglalkozott, és a tragédia a színhelyétől nem messze, 2010. április 10-én a lengyel elnöki repülőgép szmolenszki tragédiájában vesztette életét. Andrzej Przewoźnik emléke előtt kíván tisztelni a Varsóban közelmúltban kiadott *Katyń* című vaskos könyv, amelynek bevezetőjét Jerzy Buzek, az Európai Unió parlamentjének elnöke, volt lengyel miniszterelnök írta. A könyv megjelentetésének szorgalmazója Bronisław Komorowski, a Lengyel Köztársaság jelenlegi elnöke volt.

Az előbbiek „szerint” akár emlékkönyv is lehetne, de egészen más: egy kiváló történész életművének teljes összefoglalása és feldolgozása, amely munkát felesége, Jolanta Adamska történész végzett el, rendezte sajtó alá. A kötetbe bedolgozásra kerültek Andrzej Przewoźnik addig megjelent tanulmányai és kutatási eredményei, valamint hivatalelnöki tevékenysége

(1992–2010), amikor két alkalommal – 1994–1996 és 2006–2007 között – a szovjet és az ukrán kormány engedélyével az ismert tömegsírok – Katyń, Harkov, Mednoje és a Bükov – környékén lengyel régészek feltárásokat végeztek. Ennek nyomán nemcsak számos dokumentum került napvilágra, tisztázódott több ott nyugvó személy azonossága, hanem rendezett sírkertek keletkeztek, ahol méltó körülmények között lehet letenni a megemlékezés virágait.

Az évfordulók időszakában valóban több könyv jelent meg, amelyek sokban hasonlítanak egymáshoz: az eddig nyilvánosságra került szovjet dokumentumok mellett részletesen tárgyalják az 1943. évi feltárást, a névsorokat, a különböző tényfeltárásokat, vagy vaskos riportgyűjteményként nyomon követik a legyilkolt tisztek családjainak történetét. Az Andrzej Przewoźnik nevével jelzett vaskos kötetben nemcsak az eseménytörténet elevenedik meg, hanem számos – a szerző által végzett kutatásokkal kiegészítve – részlet kerül más megvilágításba. Valóban izgalmas fejezetek az előbb említett időszakokban végzett feltárások leírása, amit több értékes dokumentum és fényképfelvétel illusztrál. Przewoźnik kutatásait inkább európai és amerikai levéltárakban végezte, de jelentős kutatásokat végzett moszkvai és orosz levéltárakban is. Ugyanilyen módszerrel és részletességgel ír az ismert fogolytáborokról, nemcsak a fogolylistákat közli és elemzi, hanem az őrzőket is ilyen részletességgel tárgyalja, főleg azokat, akik a „legfelső” intézkedéseket végrehajtották. Valóban döbbenetes részleteket olvashatunk, de ez vonatkozik a „Katyń-kérdésben” az 1990 után történt diplomáciai történetekre is. Ebben világosan kirajzolódik az orosz vezetésben tapasztalható megosztottság, amikor a felelős orosz vezetők ígéreteit alig követte újabb gyakorlati eredmény, sejtetve azt, hogy még mindig sokan nem kívánják az ügy teljes tisztázását, a már kimondott néhány név – Sztálin és közvetlen köre – mellett más felelősök megnevezését.

A kötetet kiváló dokumentumgyűjtemény, irodalomjegyzék követi, bár a „lapalji” jegyzetapparátusa is számottevő, amelyek inkább életrajzi adatokat tartalmaznak vagy egy adott helyzetre vonatkozóan közölnek további adatokat. A kötet az eddig megjelent hasonló témájú feldolgozások közül magasan kiemelkedik, hiszen a teljességre való törekvés mellett az olvashatósságra is nagy hangsúlyt fektetett.

(Andrzej Przewoźnik: Katyń. Zbrodnia, Prawda, Pamięć. [Büntett. Igazság. Emlékezet.] Varsó, 2010. 672 p.)

Ugye mi jó barátok vagyunk? Kálmán Kata, Móricz Zsigmond és a Csibe-ügy

Barátságok közös érdeklődés, közös időtöltés és kölcsönös megbecsülés nyomán születnek. Sokféle barátság és sokféle barát létezik, de talán kevesen vannak az utóbbiak közül olyanok, akik egész naplót szentelnek barátjuknak. Persze kisebbségben vannak azok is, akik híres (közismert) ember(ek) barátjának mondhatják magukat. És ebben a kisebbségben is csak szerény számban lesznek olyanok, akik nevezett híres (közismert) barátjuk hírhedt kapcsolatának alakulását közelről „élvezhetik” végig. Ki tudja ilyen esetben kiről, miről és persze kinek írja naplóját a kevésbé ismert jó barát?

Vegyük (adjuk ki) a kevésbé ismert fél naplóját. Adjuk neki *A Csibe-ügy, Egy fotográfus naplója Móricz Zsigmond utolsó éveiről* címet. Ez alapján úgy tűnhet, a Palatinus kiadó meg is válaszolta feltett kérdéseinket: Móriczról, a Csibe-ügyről és mindenkinek. Jórészt ezekre a felületes válaszokra hagyatkozva várta az olvasó és ítésközönség a Könyvfesztiválon bemutatott Kálmán Kata tollából és fényképezőgépéből származó kötetet. Mivel a kiadó könyvajánlójában „ritka kincsként”, „irodalmi kalandregényként”, a Csibe-kapcsolat „krimiszérien végigmesélt” történeteként harangozta be a könyvet – ezt csak erősítette a címadás –, nem csoda, hogy sokan értelmiségi bulvárt, saftos történeteket vagy botrányt vártak a kötetből. Esetleg fotónaplót, sok személyes és kevés irodalmi vonatkozással. Ehhez képest egy irodalmi és művész körökben mozgó házaspár, valamint egy író mindennapjait követhetjük nyomon a 30-as évek második felének Budapestjén, egészen 1942-ig. Kávéházak, színházak, zsidó-kérdés, prolik, falukutatók és szociográfiák stb. Tipikus helyszínek, tipikus témák. Korrajz arról, hogy miként él a városi értelmiség és művészvilág. A botrány elmarad. Pedig Kálmán Kata Móricz és Csibe kapcsolatát közelről nézi, sőt fotózza végig. Már az íróval való első találkozáskor (1936) – amit a fotós kezdeményez, hogy Tiborc címmel készülő albumához előszót kérjen – azt a feladatot kapja, hogy fotózza le a „kislányt”, azaz Litkei Erzsébetet. Lássuk be, furcsa megbízás ez. Még akkor is, ha Móricz a felvételek sikerültsége esetén közös könyv kiadásának esélyével kecsegtet. (Ebből a későbbiekben nem lett semmi. Ahogy Kálmán Kata sem tette közzé ekkor készített fotóit.) Ő lett az író szeme ott, ahová egyébként nem láthatott be: Csibe szállásadójánál, közvetlen lakókörnyezetében. Csibe pedig első közös témájuk, a kapocs az induló fotós és a híres író között. „Ebből viszont az adódott,” – írja Kálmán Kata – „hogyan a Csibe-ügy – vagy helyesebben szerelem – minden mozzanatát pontosan ismerjük. Engem tulajdonképpen Móricz Zsigmond érdekelt, az ő legbelső lénye. Őt figyeltem minden adandó alkalommal, minden érzékemmel, s közben végignéztem a Csibe-ügyet, akarva-akaratlan, hiszen a szemünk előtt játszódott le. S ha sikerült megismernem igazi valóját, úgy éppen ezen az ügyön keresztül. Soha így meg nem mutathatta volna magát.”⁷¹

Az idézet akár a napló mottója is lehetne. A tartalmi megjelölésen túl a szöveg nyelvi megformálásának, az írói/megfigyelői módszernek is pontos összegzése. Benne van a minősítés: a Csibe-ügy szerelem. Benne van egy többes szám („ismerjük”, „szemünk előtt játszódott le”), hiszen Móricz és Kálmán Kata találkozásaikor legtöbbször ott van Hevesy Iván – Kálmán Kata férje – is. Nemcsak kettejük, hanem hármójuk barátságáról van itt szó. Ez a hármas barátság talán kevésbé kedvezett a naplólírónak akkor, mikor független, egyéni „impresszió” megragadására, az objektív leírásra törekedett, hiszen „két ellentétes

vélemény között” vergődött.² „Móricz Zsigmond elragadtatásával szemben ott volt Iván engedelményekre nem hajló, lesújtó kritikája, és az én jóindulatú, megértő véleményem hol az egyik, hol a másik irányba tolódott. Azután meg Csibe az események hatására rohamos gyorsasággal változott. Persze lénye legbelsejében nem változhatott. Inkább csak a magatartása a világgal, a körülötte lévőkkel szemben, és még inkább hővele, Móricz Zsigmonddal szemben.”³ Kálmán Kata a hiteles ábrázolás fent említett nehézségeit megugorva, Csibe jelleméről lényeglátó, tömör leírásokat ad, s nem is sokat változtat a szöveg legelején felvázolt képen. Legfeljebb itt- ott árnyal rajta. Szerepet játszhat ebben az is, hogy a könyv formájában közzé tett szöveg egy része tulajdonképpen nem is napló. Szerzője utólag, egykori emlékeire és szórvány feljegyzéseire hagyatkozva írja meg az 1936 októbere és 1937 ősze közti időszakot, valamikor 1938 októbere táján. Kiemeli Csibe jó mesélőkészségét, ami igencsak tetszett Móricznak. (Egy kávéházi beszélgetésükkor maga Csibe említi a fotósnak, hogy Simonyi Mária soha nem hozott történetet „Apukának”, soha nem mesélt neki. Bezzeg Ő. Ezért is szereti annyira „Apuka”). Többször említi alkalmazkodóképességét (mindig az adott helyzetnek megfelelően alakítja mondandóját), feltűnési vágyát, és azt a ravaszságot, amit Kálmán Kata olyan gyakran vél megcsillanni a prolik tekintetében. A legnegatívabb vélemény Hevesy Iván szájából hangzik el a szövegben. Itt burkoltan ugyan, de egyértelműen rossz életű lánynak minősíti Csibét, aki nem tesz mást, csak kihasználja korosodó és vagonos patrónusát.

Mindezek után hol mutatkozik meg Kálmán Kata „jóindulatú, megértő véleménye”? Természetesen Móricz Zsigmond megítélésében. Mert hát miért ne lelhetné kedvét egy fiatal lány társaságában egy korosodó író? Ezt talán még a közvélemény is elnézné neki, ha nyíltan vállalná szerelmi afférját. A baj inkább az, hogy az író hiszékeny. Elhiszi, hogy a „kislány” – Móricz ekkor még gyakran nevezi így Kálmán Katáék társaságában Csibét – ártatlan áldozat, akivel kegyetlenül bánt el a sors. A jó barát szerint nem is magához a lányhoz, hanem a róla kialakított képhez vonzódott az író. A sokat szenvedett, tiszta gyermek ideáljába szerelmes. Megtudjuk, hogy Móricznak a Csibéről készült fotók közül az tetszett a legjobban, ahol a háttér – Kálmán Kata szerint egészen véletlenül – keresztyszerűen mosdódt össze. A portrén egy átlagos, a kor divatjának megfelelő frizurát viselő lány felfelé emeli tekintetét. Móricz a fotóról ezt mondta: „hordja az élet keresztjét”. Ezzel szemben mit vesz észre egy női fotós Csibén? Egy másik, de ugyanebben a sorozatban készült kép kapcsán azt, hogy „[...] hiszen nem is kislány, hanem egy csecses-begyves nagylány.” Ettől a pillanattól lesz Kálmán Kata szemében az író és a lány kapcsolata szerelem.

Móricz Csibéről kigondolt, gondosan ápolt képe valamikor 1937 tavaszán tört össze. Hogy pontosan minek a hatására? Kálmán Kata utólag, 1943 májusában azt írja: ekkortájt tudhatta meg, hogy Csibének már van egy törvénytelen fia. Így lett a „kislányból”, „Csibéből” lassan Erzsi. A csicsergő – Kálmán Kata szerint „gügyögő, affektáló” – kislányból, némi oktatás és szertefoszlott énekesi remények után valami gazdasszony-féle, aki már legkevésbé sem múzsa, hanem valaki, akinek a sorsáért Móricz (talán) kötelességből, (talán) becsületből vállalt felelősséget. Kiházasítani már nehéz, hiszen – főként iskoláztatása miatt, amit az író finanszíroz – egyetlen társadalmi réteghez sem tartozik: „Az ő [Móricz Zsigmond] vendégei nem valók Csibéhez, túl magasan állanak fölötte. A napszámos pedig, aki a kertben dolgozik, szintén nem való hozzá, afölött Csibe van túl magasan. Még négy évvel ezelőtt egy jólkereső napszámos parti lett volna számára. Különben van neki egy szerelemese, egy segédjegyző...”⁴ Csibe végül a Kelet Népe hivatalnokja lesz. A szerkesztőségben ismeri meg Keresztes Károly ügyvédet, akinek tőkéjét egyesíti Móricz után járó leányfalui örökségével, és megalapítják a Móricz Zsigmond Könyvkiadó Vállalatot. Az

ekkor már Litkei Móricz Erzsébet néven szereplő Csibe 1944-ben Keresztes Károly felesége lesz. Móricz halála után nemcsak három lánya és ő, hanem egy Litkei Móricz Imre nevű gyámfiú is az író után marad örökösnek. Így zárul Kálmán Kata naplója, felvillantva a törvénytelen Móricz-gyermek létezésének eshetőségét. Okos zárás, sokat sejtető. De okos Varga Katalin szerkesztői lábjegyzete is: „*Úgy gondolom, amíg Móricz Zsigmond – mint az ügyben leghitelesebb és legilletékesebb személy – naplói és teljes levelezése nem jelennek meg, addig nem láthatunk tisztán. De lehet, hogy azután sem...*” (Botrányban talán majd máshol, máskor lesz részünk.) Móricz naplójának második kötete majd egy hónappal a *Csibe-ügy* után, a 83. Ünnepi Könyvhétre jelent meg.

Az író műveinek újraolvasása, irodalmi recepciójának átgondolása tehát igencsak aktuális. Kálmán Kata naplója pedig jól illeszkedik azoknak a nemrég kiadott forrásoknak és szövegeknek a sorába, amik segíthetnek színesebben látni a középiskolai tankönyvek lapjain megszürcült Móricz képet. A kiadott kötetben jól érződik, szerzője valóban „*minden érzékével*” Móriczot figyelte. A közismert, általa olyan nagyra tartott író emberi oldalát fürkészte kitaróan. Talán ezért sem lehet véletlen, hogy (saját bevallása szerint) Móricz majd minden szavára pontosan emlékszik, míg mondjuk József Attila – akit tehetséges, érdekes költőnek nevez – szenvedélyes előadása gyermekkori élményeiről, szinte kihullik emlékezetéből. Kálmán Kata mindenre figyel. Így nemcsak Móricz irodalmi vonatkozású és közéleti problémákat érintő gondolatai (pl. zsidó-kérdés, ormánsági egyke) köszönnek vissza a szövegből, hanem például az is, miként vélekedett a filmkészítés hazai esélyeiről. (Túl szigorúnak tartotta a cenzúrát.) De megtudhatjuk, hogy mit evett, pontosabban, mit nem evett az író, mivel egy ideje már sem a húst, sem a tejterméket nem bírta a gyomra. Hogy saját írásait azóta nem szereti rádióban előadni, mióta műfogsora van, mert az zavarja a beszédben stb. Kálmán Kata rajongó tisztelete Móricz iránt és Móricz fotózásra szóló megbízása lassan olyan barátsággá alakul, ami kinöve a Csibe-témát, egészen hétköznapi oldaláról engedi megismerni az érintetteket. A napló szövegében így teljesen jól megférnek egymással az emelkedettebb beszélgetések Móricz műfogsorával, és a szerző azon problémájával, mit is főzön barátainak ebédre.

A különböző mélységű és súlyú témák, élmények élvezhető, igényesen megfogalmazott szöveggé álltak össze. Kálmán Kata jól fogalmaz, érzékletesen és lényeglátóan. Gyakran kommentálja Móricz gondolatmenetét, de diszkréten ügyel arra, hogy személyes véleménye ne íródjon Móricz véleményének rovására. Hiányzik belőle az élcelődés, cinizmus. Saját kritikusabb megjegyzéseit legtöbbször gondolatjelben közli. Ez a szövegformálás jól mutatja: Kálmán Kata tudatos szerző. Pontosán tudja, hogy miről és kinek ír, mit engedhet meg magának: „[...] *egy későbbi korban még majd örülnek a Móricz Zsigmondról való bőszes felfjegyzéseknek, mikorra már a szájhagyomány kivész.*”²⁵ Számolhatott a megírt napló hatásával is. S bár a kiadás gondolata foglalkoztatta, erre a személyes, érzékeny adatok miatt nem került sor. De mit is kezdhett volna az irodalomtörténeti kánon egy olyan szöveggel, amiben Móriczot egy nő (Kálmán Kata barátnője egy kávéházi találkozás után) még mindig „*erotikusnak*” nevezi? Vagy a Csibe-ügy, és Móricz utolsó éveit a következő módon kerülnek leírásra: „*Úgy érezte, meg kell mutatnia a világnak, hogy az öregség boldog állapot. Pedig az ő megöregedése szerintem inkább tragikus. Elvesztve szexualitását, erotikus fantáziáját, elveszett mindene. Hite az életben, a boldogságban. Még az ereje is elveszett.*”²⁶ Lássuk be, mindez nehezen lett volna beilleszthető a parasztság, a népi humor és a szegénység szószólója képbe.

Egyetlen helyen törik meg a szöveg folytonosságát. Ez a szövegrész azonban elég ahhoz, hogy kiemelve, Kálmán Kata számára mennyire fontos lehetett az általa tisztelt és becsült

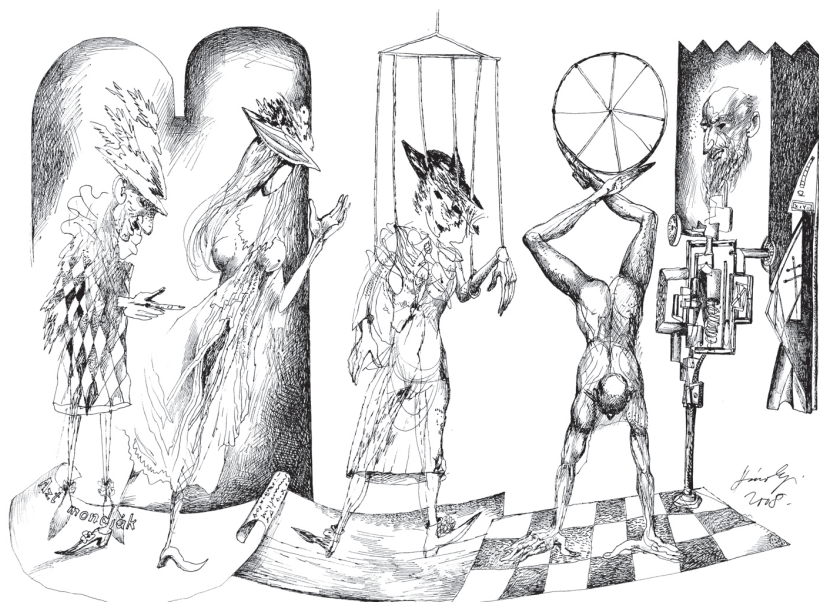
alkotókkal való személyes találkozás. Az, hogy láthassa hétköznapi, valódi emberekként is őket. A Bartók-fényképezés története az, ami vajmi kevésbé kapcsolódik a Móricz–Csibe–Hevesy házaspár háromszöghöz.

Bartók Béla portréi közül az lett a legsikerültebb, amikor feloldódott és nem a fotósra vagy a fotózásra koncentrált. Hasonlóan történhetett Móricz esetében is. Kálmán Kata egy kávéházi találkozón sikeresen az asztal alá rejtette az író elől naplóját. Ő semmit sem vett észre. A baráti portré pedig idővel elkészült, nemcsak fénykép, hanem terjedelmesebb szöveg formájában is. Kálmán Kata naplója nemcsak olvasandó, hanem olvasmányos is. Akár az irodalmi szövegek felől közelítünk, akár néhány ízes anekdotaszerű epizód miatt vesszük is a kezünkbe.

(Kálmán Kata: A Csibe-ügy. Egy fotográfus naplója Móricz Zsigmond utolsó éveiről. 2012, Palatinus, 217 p.)

JEGYZETEK

1	Kálmán Kata: A Csibe-ügy, Egy fotográfus naplója Móricz Zsigmond utolsó éveiről. 2012, Palatinus, 7. p.	3	Uo. 15–16.
		4	Uo. 189.
		5	Uo. 202.
2	„Nemigen tettem hozzá semmit, nem fűztem magyarázatot a történetekhez, azt akartam, hogy a tények beszéljenek, és igazolják azokat az állításokat, amiket még az előzőekben tettem.” Uo. 90.	6	Uo. 199.

Lena Schipper

A piac evangéliuma

Christina von Braun, Robert J. Shiller, Kay Schiller és Christopher Young, David Clay Large, Andreas Sohn, ill. Susanne Schmetkamp új könyvei

2012 nyarán aggódó emberek hosszú sorai kígyóztak a görög bankautomaták előtt. Az eredménytelenül zárult parlamenti választások után küszöbön állt az új választások kiírása, melyek kimenetele egyben az ország sorsáról is döntött. Euró vagy drachma, stabilitás a szuverenitás feladásának árán vagy önrendelkezés az eurózóna-tagság által nyújtott összes biztosíték elvesztésével? Attól való félelmükben, hogy az utóbbi forgatókönyv megvalósulhat, az emberek kivették a megtakarított pénzüket a bankokból, hogy aztán ki-ki a maga által biztonságosabbnak tartott helyekre – párnahuzatba, ruhásszekrény aljába vagy éppenséggel virágcserepekbe – rejtse.

A kiinduló helyzet, ahogy a görög bankok ügyfeleinek reakciói is, megerősítik azt a központi tézist, amelyet Christina von Braun képvisel nemrégiben megjelent, a pénz kultúrtörténetével foglalkozó könyvében (*Der Preis des Geldes, Eine Kulturgeschichte. Aufbau-Verlag, Berlin 2012*). A pénz egy absztrakt mennyiség, s ezáltal „reálértéke” nem más, mint illúzió. A modern pénzgazdaság létezésének alapja egész egyszerűen a pénzbe vetett hit. A széles körben elterjedt nézettel ellentétben ez a hit azonban nem önmagából táplálkozik: csak az emberi tényezővel együtt értelmezhető. Pénzre alapuló társadalmunk gazdasági rendje egyrészt óriási lehetőségeket kínál tagjainak a jólétük növelésére, és egyben a mindenki előtt nyitva álló sokrétű önmegvalósítási lehetőségek feltétele is. Mindezért azonban állandó bizonytalansággal kell fizetnünk. Amint válságba kerül a pénz,

azonnal a saját bőrünkön érezzük a következményeket a munkanélküliség, a szegénység és életünk álmainak meghiúsulása formájában. Mivel a pénz funkciója illúzió és irracionális módon nyugszik, nehéz előrelátni a válságokat. A pénznek az emberi tényezőkre való alapozása csak visszamenőleg válik nyilvánvalóvá. Ezért annak lehetősége, hogy olyan helyzet alakulhat ki, amelyben senki sem hisz többé a pénzben, óriási félelmet kelt. Épp ebből táplálkozik a pénznek az a funkciója, hogy éppúgy feltételezi is az emberi tényezőt, mint ahogyan az ember céljait szolgálja.

A pénz ügynökei a férfiak

Erre a következtetésre jut von Braun a pénz kultúrtörténetében tett körutazása alapján, amely a pénz számos szokványos értelmezését illúzióként leplezi le. Míg a pénz fedezete anyagi értékekkel, mint például arannyal vagy más nemesfémekkel csak addig működött, amíg ezek a nemesfémek vallási jellegű szimbolikus értékkel voltak feltöltve, mára az államok által nyújtott fedezet a megbízhatóság helyett magában hordozza a sikkasztás és megtevesztés lehetőségét. Von Braun ehelyett azt a szimbolikus értéket jelöli meg a pénz egyetlen meggyőző fedezeteként, amelynek révén a keresztény üdvösség-tan és a pénz révén elérhető javak ígérete között megdőbentő hasonlóságokra mutat rá. „A pénzpiacok működése”, írja von Braun, „egyetlen tudományterülethez sem áll annyira közel, mint a teológiához.”

Ezt a következtetést a szerző a pénz eredettörténetén keresztül világítja meg, melyben a pszichoanalízis, a filozófia és a szociológia területéről származó elbeszéléseket a gazdaság-, kultúr- és történettudományba való betekintésekkel megvilágosító intellektuális panorámává formálja. Meggyőzően fejt ki, hogy hogyan tette lehetővé az ókorban a férfiúi termékenység szimbolikus áldozata a pénz absztrakt termékenységét, azaz gyarapodását, melynek révén a

férfiak a pénz által felhatalmazottá, a pénz pedig a férfiak által birtokolt tulajdonná vált. Ez a rituálé egészen konkrét módon megtalálható a modern pénzvilágban is: a tőkeszegény amerikaiak a pénzben való általános bizalom elvesztéséért vagyonuk és jövőbeli kilátásaik elvesztésével fizettek a jelzáloghitel-válságban. Befektetési alap-menedzserek, befektetési bankárok és a pénz más modern ügynökei ezzel szemben idejüket és döntési szabadságukat áldozzák fel a pénz szolgálatának oltárán, és ezért a pénz birtoklásával kártalanítják magukat. Kérdéses, hogy vajon ez a körülmény tényleg megmagyarázza-e a csillagászati fizetéseket és azt, hogy a nők aránya kevésbé számottevő a pénzügyi vezetők között, ahogy azt von Braun véli. Az elközelítés azonban mindenképp érdekes.

A kapitalizmus termékei

Világosnak hatnak azok a párhuzamok, melyeket a szerző a teológia és a közgazdaságtan között von. Ha a pénzgazdaság alapja a hit, akkor, ahogy a kereszténységben is, a kétely válik a legnagyobb bűnné. Nem hiába magyarázzák a politikusok és közgazdászok döntéseiket és javaslatukat egyre inkább a piac negatív reakciójától való félelemmel. A piacok képviselik a pénz mindennapi hatalmát, a kétely a „döntéseikben” feltételezhetően a következő válságba vezethet.

Eltérően például a berlini Joseph Vogltól, aki *A tőke kísértete (Das Gespenst des Kapitals)* című vitairatában a pénznek ezt a teológiához való közelségét vádként róta fel, von Braun önmagában véve nem találja problematikusnak ezt a körülményt. Amíg tudatában vagyunk az ezzel együtt járó dinamikáknak, a pénz épp absztrakt karaktere révén új perspektívát és lehetőségeket nyit meg előttünk a civilizációs kiteljesedésre. Így von Braun a modern értelmiségieket éppúgy a kapitalizmus termékének tekinti, ahogy a feminizmust, illetve az újkor és a 20. század más egyenjogúsító mozgalmait is.

A pénz karakterbeli ambivalenciája

A kapitalizmus nem gondolkodik, szellemiségét a kritikusai alakítják. A kritikusok létezése viszont, ha nem szeretnének elődeikhez hasonlóan

a hatalmon lévők nagyvonalúságától függeni, azon múlik, hogy a rendszer, amit kritizálnak, továbbra is fennmaradjon. A feminizmus Joseph Schumpeter szavaival élve egy „egész lényében kapitalista jelenség” – azoknak az egyéniesítő tendenciák egyik eredménye, amelyek az ipari forradalommal bukkantak fel és a hagyományos társadalmi struktúrákat egy individuumok által uralt társadalommal váltották fel.

Mindkét esetben az érintett csoportok fizetik meg a pénz „árát”, hiszen a régi függőséget egy újjal váltják fel: az értelmiségiek, mint például a feministák továbbra is alulmaradnak, csak a generációkon keresztül átörökített társadalmi szerepek helyett immár a piacokkal szemben. Von Braun radikális kolléganői joggal érvelhetnek, hogy mindez, legalábbis a feminizmus esetében, csak újabb függőségeket eredményezett, míg a régiek akadálytalanul virágoznak tovább.

A szerző nagy érdeme, hogy a pénz ezen karakterbeli ambivalenciáját végigköveti az egész könyv folyamán. A zárszóban határozottan elutasítja azoknak az utópistáknak a gondolatait, akik a pénzt és vele együtt a pénz válságait el akarják törölni. Az ember nem győzheti le az irracionális, de tanulhat belőle.

(*Tagesspiegel*)

Nathalie Quéruel

24 óra munka, semmi pihenés – az internetnek és a mobiltelefonnak köszönhetően a munkavállalók folyamatosan terhelhetők

Az interneten, mobiltelefonon vagy az okostelefonokon keresztül a munkavállalók folyamatosan kapcsolatban maradhatnak a munkahelyükkel, ami a munkából származó stressz-szint növekedéséhez vezet. A francia cégek magatartási kódexek elfogatását fontolgatják ebben a témakörben.

A negyvenhét éves francia informatikus,

Robert is megtapasztalta korábbi munkahelyén, egy nyomdaipari cégnél az „elektronikus póráz” hatását a munkavállalók mindennapjaira. Hordozható számítógépén és mobiltelefonján keresztül a főnökei számára folyamatosan elérhető volt; és az este, a hétvégéken vagy a szabadsága alatt otthonról végzett munkája nem számított bele a munkaidejébe. „Ilyen helyzetekben lehetetlenség nemet mondani” – állítja. „A telekommunikációs készülékek alattomos eszközök. Mielőtt szabadságra mentem volna, a tudtomra adták, hogy az általam kezelt ügyekben bármikor adódhatnak olyan helyzetek, amelyek megoldásához kelleni fogok, ezért automatikusan bekapcsolva hagytam a telefonomat és néztem az e-mailjeimet. Folyamatosan elérhetőnek lenni nagyon fárasztó dolog; mindig kicsit úgy éreztem, hogy nem pihenek, hanem dolgozom, így sohasem tudtam teljesen kikapcsolódni. És elmaradt ennek a készenléti munkavégzésnek az elismerése is, pénzügyi szempontból mindenestre.”

A telekommunikációs eszközök széles skálájának használata valóban azt eredményezi, hogy egyre több munkavállalónál jelentkeznek a kényszeres munkavégzés tünetei? A francia szakszervezetek nemrégiben készített felmérése szerint a folyamatos elérhetőség fejlődésével egy időben a munkavállalóknál korábban nem tapasztalt mértékű munkahelyi stressz értékeket mértek. A vizsgálat eredményeit nyilvánosságra hozó tanulmány szerint ennek kialakulása nagymértékben összefügg a munkahellyel való állandó kapcsolattartással, különösen a vállalatok által könnyedén osztogatott készülékek folyamatos használatán keresztül, amely valójában a munkavállalóra nehezedő újabb nyomás tárgyiasult formája. A megkérdezettek 87 százaléka említette a túl rövid válaszadási határidőket, 84 százalékuk az egyre növekvő mennyiségű feldolgozandó információt, és 80 százalékuk azon feladatok növekvő számát, amelyeket a munkaidőn és a munkahelyen kívül kell ellátni.

A Sciforma francia közvélemény-kutató cég által 2010-ben végzett felmérésben a válaszadók egyharmada azt állítja, hogy este és a hétvégéken sem szakadhat el a munkájától. A

munkahelyi üzenetküldő programok, amelyen a munkavállalók azonnali rövid üzeneteket küldhetnek egymásnak, a bejövő telefonhívásokkal vagy sms-ekkel együtt folyamatosan elterelik a munkavállalók figyelmét, így azok átlagosan legfeljebb 12 percet tudnak elmélyülten dolgozni. „Mivel a munkahelyen nem lehet nyugodtan dolgozni, a munkavállalók otthon folytatják, amit nem tudtak aznap befejezni” – állítja Thierry Venin, a Pau-i Egyetem kutatója.

Az információs áradat a nemzetközi cégeknél a legnagyobb mértékű. „A vállalat tevékenysége a világ különböző részein dolgozó munkacsoportoknak köszönhetően a nap mind a 24 órájában folyamatos” – mondja el Guy Saurer, a Hewlett-Packardnál működő egyik szakszervezet vezetője. „Amíg valamelyik földrészen pihennek, a másik földrészről érkező üzenetek felhalmozódnak. Ez folyamatos hajszoltságot eredményez. De a legnagyobb munkahelyi feszültségek forrása az a munkaszervezési mód, ami a telekommunikációs eszközöknek köszönhetően kialakítható, a „távirányítású munka”, a munkahelyi felettes gyakran nincs is a munkavállalóval azonos helyen, sőt, néha még nem is ugyanabban az időzónában dolgozik!”

A háromezer munkavállalót foglalkoztató 3M vállalatnál, a munkahelyi szabályzat egyik szakasza arra buzdítja a címzetetteket, hogy „lehetőség szerint tartózkodjanak az e-mailek felesleges vagy túlzott használatától”, helyette inkább a személyes megbeszéléseket részesítsék előnyben, ne olvassanak szöveges üzeneteket értekezlet alatt, ne válaszoljanak azonnal mind-egyikre, és szükség esetén tudják kikapcsolni a gépeiket. Indoklásul az szerepel, hogy a telefonok és a számítógépek elsősorban nem azért hordozhatóak, hogy azokat haza lehessen vinni és otthon folytatni rajtuk a munkát.

Valérie Guicherd pályaválasztási tanácsadó szerint néhány alapszabály elfogadásával vissza kellene adni a munkavállalóknak a választás szabadságát. „Véleményünk szerint a folyamatos elérhetőség nem lehet társadalmi elvárás, vagy a vállalattal szembeni lojalitás fokmérője. A munkavállaló szabadon dönthet arról, hogy este is dolgozik-e. De ha ekkor e-mailt ír egy

kollegájának, az ne legyen köteles azon nyomban válaszolni rá.” A munkahelyi ügyektől való függetlenedésnek ezt a formáját nem tartja valódi megoldásnak Christophe Bignier a francia Munkaügyi és Munkavédelmi Bizottság főtítkára; szerinte ezek a szabályok csak mentesítik a munkáltatót a felelősség alól azáltal, hogy a munkavállaló döntésére bízzák, hogy az egészsége érdekében figyelmen kívül hagy-e egy késő este érkező e-mailt. „Könnyű azt mondani a munkavállalónak, hogy ha feszült az élete, miért nyomkodja folyamatosan a BlackBerry-jét, de valójában, attól a perctől fogva, hogy kap egy sürgős üzenetet, már egész este az fog járni a fejében, még ha nem is válaszol rá egyből.”

A France Telecom és három szakszervezet által a munka és a magánélet egészséges egyensúlya tárgyában 2010-ben aláírt megállapodás szerint a munkáltató „nem javasolja munkaidő után vagy hétvégén a munkahelyi üzenetek küldését”. A 6000 munkavállalót foglalkoztató, és étkészleteket gyártó Arc Internationalnál, az elektronikus üzenetküldésre vonatkozó szabályzat többek között kimondja, hogy „az elektronikus üzenetküldés során tekintettel kell lenni egymás magánéletére” és lehetőleg kerülni kell azokat este 8 és reggel 7 között, illetve a hétvégék során, s nem várni azonnali választ; sürgős esetben a telefonhívást javasolja a szabályzat.

2010-ben a SociÉTé Générale bankhálózat egy állatfigurákkal illusztrált kiadványban hívta fel a figyelmet az elektronikus kapcsolattartás udvariassági szabályaira és az üzenetküldő alkalmazások túlzó használatának veszélyeire. „A szakszervezetek ráirányították a figyelmünket az e-mailek káros hatására, különösen azokéra, amelyekben ingerült hangnemben emlékeztetik a munkavállalókat a vállalati célok kiemelt fontosságára” – állítja Pierre-Yves Demoures, az egyik bankfiók személyzeti osztályának vezetője. „Ez a kampány nem oldotta meg a stresszel kapcsolatos összes problémát, de legalább csökkentette az elektronikus üzenet formájában történő kapcsolattartás miatt kialakult feszültséget. Tervezzük, hogy a közeljövőben szervezünk egy képzést a vállalati vezetők számára az üzenetküldő eszközök megfelelő használatáról.”

Ám a szakszervezetek továbbra is kételkednek az eredményeket illetően. Alain Tréviglio, a SociÉTé Générale-nél működő egyik szakszervezet vezetője elmondja, hogy az e-mailek hangneme visszafogottabb lett, de a munkavállalókra nehezedő nyomás továbbra is komoly probléma. „A feladatokkal kapcsolatos rendszeres jelentési kötelezettség nem szűnt meg, és az alkalmazottak a számítógépük képernyője előtt ülve továbbra is elszigetelve érzik magukat.”

Az Arc Internationalnál a munkaidőn kívül elküldött üzenetek száma az utóbbi időben valamelyest csökkent. Elisabeth Jacques, szakszervezeti megbízott szerint az alkalmazottak kevésbé érznek lelkiismeret-furdalást, ha csak hétfő reggel nézik meg az e-mailjeiket. De az új szabályzat nem oldja meg azt a munkaszervezésből eredő problémát, hogy az üzenetek elterjedése hatására egyre inkább széthullanak a munkahelyi közösségek.

„Ha egyidejűleg nem csökkentik a munkahelyi túlterheltséget is, az esti e-mailküldés korlátozása nem sokat ér” – állítja Philippe Charry, a France Telecomnál működő egyik szakszervezet vezetője.

Vajon a vállalatok érdemi megoldás helyett mindezzel csak a kedélyeket akarják lecsillapítani? „A munkáltatók intézkedéseinek fő mozgatórugója, hogy elejét vegyék a munkaügyi jogvitáknak, hiszen a francia munkajog előírja a napi pihenőidő zavartalanságának kötelező biztosítását” – mondja Frédéric Dumalin, a Munkahelyi Körülményekért Felelős Nemzeti Ügynökség (*Agence nationale pour l'amélioration des conditions de travail – Anact*) képviselője. „Emiatt mindig készen mutatkoznak a tárgyalásokra, de elsődleges érdekük valójában a munkavégzés hatékonyságának biztosítása.”

A szakszervezetek ezek alapján követelik a munkaidőn túli kapcsolattartás korlátozását vagy a munkával töltött pihenőidő túlóráként való figyelembevételét. Bernard Salengro munkaegészségügyi szakértő szerint „a vállalatoknak el kell fogadniuk ezt a korlátozást, amelyet ezeknek a hordozható készülékeknek a használata megkövetel”.

(Le Monde Campus)

Charles Moore

**Az iszlám fundamentalizmus bemutatása
– személyes beszámoló alapján**

(Könyvbemutató)

Madzsid Navaz: Radikalizmus: Utam az iszlám fundamentalizmustól a demokráciáig (Maajid Nawaz: Radical: My Journey from Islamist Extremism to a Democratic Awakening, W H Allen, London, 2012)

A fehér bőrű többség számára, akik még ma is úgy gondolják, hogy Nagy-Britannia békés állam, rendkívülinek tűnik majd, hogy ennek a drámai emlékiratnak a szerzője a délkelet-angliai Southendben született. Madzsid Navaz, aki még mindig csak harmincas éveinek közepén jár, pakisztáni származású jómódú, középosztálybeli anglofil családban nőtt fel. Tinédzserként essexi „b-boy” (breaker boy, utcai break-táncos) lett és összetűzésekbe keveredett a „pakikat”, azaz a pakisztáni származásúakat nemritkán eltárgáló bőrfejükkel. Főiskolásként, és később a School of Oriental and African Studies (SOAS, a Londoni Egyetem híres, távol-keleti és afrikai tanulmányokkal foglalkozó iskolája) hallgatójaként eltöltött éveit azonban már szélsőséges iszlám aktivista volt. Jelen volt például akkor is, amikor egyik szélsőséges diáktársa halálra kését egy afrikai egyetemistát. 21 évesen megnősült, és hamarosan fia született.

Navaz vezető lázító volt a Hizb al-Tahrirban (HT, [Islám Felszabadítási Párt]), abban a militáns szervezetben, amelynek célja minden „hitetlen” rendszer megdöntése, és új Muszlim Kalifátus alapítása. Bár nem terrorszervezet, a HT ideológiája legitimálja az erőszakot. Könyvében a szerző bemutatja útját egészen az al-Kaidáig.

Navaz nem csak Nagy-Britanniában agitált. Előbb Dániába, majd onnan Pakisztánba utazott, ahol a HT a diákok körében izgatott, illetve az újdonsült nukleáris hatalom hadseregének tisztjei között is toborzott, hogy jelentkezőket találjon egy iszlamista államcsíny elköveté-

séhez. Pakisztán után a Hoszni Mubarak által uralt Egyiptom következett, ám ott a 2001. szeptember 11-ei terrortámadások után nem sokkal letartóztatták. (Egyes vélemények szerint letartóztatásában a brit hatóságok is szerepet játszottak.)

Navaz, akit kínvallatásnak is alávetettek, négy évet töltött börtönben. Miután 2006-ban szabadon engedték, visszatért Nagy-Britanniába, ahol egykori elvbarátai hősnak kijáró tisztelettel fogadták. Ám mialatt börtönben volt, írja Navaz, egy másféle elképzelés kezdett körvonalazódni a fejében. Kezdve kételyeivel a HT vezetőinek indítékait illetően, komolyabb kérdéseket tett fel magának. Az iszlám melletti szónoki elkötelezettsége ellenére, tettei mindaddig kizárólag politikai jellegűek voltak, és keveset tudott magáról a vallásról, amelynek a nevében küzdött. A börtönben sokat tanult. Sok más elítélttel találkozott, köztük olyan szekularistákkal, akiket az övétől nagyon eltérő elvek miatt börtönöztek be. Madzsid tisztelte őket. Felismerte, hogy vallási fanatizmusa nem igazán vallásos jellegű volt, hanem csak a nyugati diáklázadások egyfajta muszlim-színezetű verziója: „Mi, iszlamisták voltunk a gyarmatosítás korának zabigyerkei.”

Így aztán Madzsid szakított a HT-val, jöllehet felajánlották neki a nagy-britanniai szervezeti egység vezetését, és ez egyben a házasságának is végét vetett. Az ideiglenesen hajléktalanná vált Navaz, aki éjszakánként a londoni Tavistock Square-en (a 2005. július 7-én elkövetett pokolgépes merényletek színhelyének közelében) parkoló Renault Cliójában aludt, most új küldetésbe fogott, hogy elhozza a „demokratikus ébredést” a muszlimoknak Nagy-Britanniában és külföldön. Megalapította a Kvilliamot (Quilliam), az első olyan muszlim szervezetet, melynek célja, hogy szembe szálljon a szélsőségesekkel; napjainkban pedig azon fáradozik, hogy megteremtse a politikai pluralizmust Pakisztánban, Egyiptomban és Líbiában. Fontos müncheni beszédével sokat segített David Cameron brit miniszterelnöknek a szélsőséges ideológia ellensúlyozásában.

Ijesztőképet fest napjaink Nagy-Britanniájáról,

hogy egy Navazhoz hasonlóan tehetséges fiatal embernek milyen életútja lehet. A történetből világosan kiderül, hogy mindez nem a nehéz gyerekkor vagy valamiféle személyiségzavar eredménye volt: rátermett fiatal muszlimok ezrei voltak részesei ennek a fanatizmusnak. (Sokan még mindig azok.) Az is világos, hogy a Nagy-Britanniában hatalmon levők a történet szinte minden fontosabb állomásánál milyen groteszk módon tudatlanok, túlzóan engedékenyek vagy egyszerűen csak bátortalanok voltak a HT-hez hasonló szervezetek lehetőségeinek megítélését illetően. A liberális baloldal különösen hiszékenynek bizonyult: „Hogy neveltünk – írja Navaz – mi iszlamisták, a naivitásukon.”

A főiskolán a HT könnyedén első vonalbeli szervezetévé tette az Iszlám Társaságot (Islamic Society) és a szervezethez tartozó hallgatókat senki és semmi nem akadályozta meg például abban, hogy bármikor kést hordjanak maguknál. A gyűlöletbeszédet, jegyzi meg Navaz, ami ellen azonnal tiltakoztak volna, ha például a BNP (British National Party, brit szélsőjobboldali párt) valamelyik tagjának szájából hangzik el, eltűrték, mert barna bőrű emberektől jött. A HT agitátorai számára teljesen megszokott kenyérkereseti módnak számított, hogy – visszaélve a British Council támogatásával – hivatalosan angoltanárként nyilvántartva éltek Pakisztánban. A brit kultúrpolitika szánalmas módon gyakorlatilag maga támogatta a Nagy-Britannia ellen készülő támadásokat...

Törtétek azonban más, jobb dolgok is. Essexi gimnazista éveit alatt, emlékszik vissza Navaz, sokszor kelt ki a homoszexuálisok ellen egy Mr. Moth nevű tanára jelenlétében, aki – bár ezt a fiatal Madzsid akkor még nem tudta – maga is meleg volt. Mindennek ellenére Mr. Moth, aki hitt Madzsid szellemi képességeiben, arra bátorította, hogy pályázzon a legjobb egyetemi ösztöndíjakra. A szerző sosem felejtette el tanárát, és mindig is „az a határozott érzésem volt, hogy nem akarom cserbenhagyni Mr. Moth-ot”. Madzsid magáévá tette a szabadság, igazság és vita brit eszméit is. Az egyiptomi börtönből Angliába visszatérve Navaz így írja le Londont: „Mennyire megvetettek és mennyire szeretete-

lek... A gyarmati kígyó feje, amelyik megmarta a népem, de egyben bástyája az igazságnak, a törvény hatalmának és a fair playnek is... Tudom, hogy lábaim soha sincsenek nagyobb biztonságban, mint akkor, amikor parkjaid zöld gypén lépdelek.”

A *The Islamist* folyóirat mellett, melyet Navaz korábbi kollégája, Ed Huszain szerkeszt, a *Radical* elnevezésű lap is óriási politikai szolgálatot tesz azzal, hogy kifejti, hogyan működik az iszlamizmus, milyen messzire jutott és hogyan lehet védekezni ellene.

Erőszakról sem mentes, kontinenseken átívelő története miatt a könyv meglehetősen szokatlannak tűnik, személyes hangneme miatt azonban mégis megnyugtatóan ismerősnek találjuk. A szerző, bár nem filozófus és nem is próféta, bátor ember. Egy éles eszű, tehetséges fiatal, aki pusztán boldogulni szeretne. Egy sikeres modern társadalom egyik legfontosabb kötelessége, hogy a hozzá hasonló fiatalembereket hasznos vagy legalábbis kevésbé ártalmas irányokba terelje. Madzsid Navaz esetében ez, úgy tűnik, működött. Könyve utolsó oldalán halvány büszkeséggel osztja meg olvasóival, hogy felkérték, legyen a brit Parlament alsóházának képviselője a Liberális Demokrata Párt színeiben. Vajon mennyi idő telik el addig, amíg miniszterelnök-helyettes válik belőle?

(*The Telegraph*)

Nathalie Quérue

Egy e-mailmentes nap a Canon francia leányvállalatánál

Látszatintézkedés vagy új életforma? A fénymásolókat gyártó cég negyedével csökkentette az elektronikus leveleinek mennyiségét... huszonegy órára legalábbis.

Ez a februári pénteki nap nem volt teljesen szokványos munkanap a Canon vállalat mintegy 1800 dolgozója számára, akinek a fele

irodai munkakörben dolgozik. Másodszor rendeztek ugyanis náluk e-mailmentes napot, vagy legalábbis e-mailtakarékosot. Mindez a „Jobb munkakörülmények teremtése” elnevezésű vállalati stratégia részét képezi, amelyet az előző év májusában fogadtak el, annak érdekében, hogy csökkentsék a munkavállalókra nehezedő pszichikai nyomást.

„Egy sor tanulmány kimutatta, hogy a munkahelyi stressz egyik fő forrása a munkaszervezésben, illetve a munkavállalók által használt eszközökben keresendő, elsősorban az elektronikus levelezésben” – állítja Philippe Disert, a vállalat személyzeti osztályának vezetője. „A küldött és fogadott e-mailek megnövekedett száma növeli a dolgozókra nehezedő nyomást és árt az emberi kapcsolatoknak, mert ritkábban teszi szükségessé a személyes találkozásokat. A féléves időközönként meghirdetendő e-mailmentes napok reményeink szerint eredményesek lesznek, mert tudatosítják az emberekben a túl gyakori elektronikus levelezés káros hatásait és elősegítik azt, hogy más megoldásokon is elgondolkodjanak.”

A párizsi Défense negyedben, a cég székhelyén a munkavállalók beszálltak a játékba. Délután négy óra körül Anne-Marie Mendiela, a párizsi régió értékesítési igazgatója elmondja, hogy sikeresen teljesítette a feladatot, és csak hét e-mail küldött el a nap folyamán. „Ma reggel telefonon kerestem meg az ellenőrzési osztály vezetőjét, aki személyesen hozta át a kért anyagokat” – mondja. „Ez a kezdeményezés segít újragondolni a vezetési technikáinkat. Az elektronikus kommunikáció néha túl formális; az ember sokkal kevésbé érzi úgy, hogy egy csapatban dolgozik a kollégáival.”

A délután folyamán Elisabeth Rouche, a vállalat minőségbiztosítási igazgatóhelyettese épp egy informatikusokkal és projektmenedzserekkel tartott megbeszélésről jön. „Kihasználtuk az alkalmat, hogy egy kicsit lelassítsunk és alaposabban kielemezzük az egyes ügyeket. Én naponta 120-200 e-mailt kapok – ez egy valóságos levélözön! A mai nap jó alkalom arra, hogy átgondoljuk a rutinszerűen végzett munkánkat,

és azt, hogy mit is csinálhatnánk másképpen. De azért ez nem könnyű. Nem tudnék minden nap így dolgozni.

Egy másik irodában Reza Dramsi, a marketing osztály ügyfélkapcsolati munkatársa, aki a munkája során naponta 60-80 e-mailt küld vagy fogad, és munkaidőben rendszeresen lehalkítja telefonját, hogy csak négyszer nézze meg rajta naponta az üzeneteit. „Ma egy kicsivel kevesebb e-maillal találkozom, de ezt cseppet sem bánom! Ez a nap arra ösztönöz, hogy változtassunk a szokásainkon, és egy e-mail elküldése előtt gondoljuk át, hogy az valóban fontos-e, vagy azt, hogy kiknek küldjük el, illetve hogy nem érdemesebb-e telefonálni a levélírás helyett. Az egész akkor a leghatékonyabb, ha mind részt veszünk benne.”

Céline Brzezinski, a marketingigazgató-helyettes, bevallja, hogy munkaköréből adódóan köteles egy nap száznál is több e-mailt fogadni, ami komoly munkahelyi stresszt jelent. Az elektronikus üzenetek nagy száma szigorúan megtervezett munkavégzést követel meg: nagy önfegyelem kell ahhoz, hogy azokat igazítsuk a munkánkhoz és ne mi igazodjunk hozzájuk. Az e-mailmentes nap egyeseket megmosolyogtat, de nem értelmetlen, mert segít elgondolkodtatni a szokásainkon. Számára a legfőbb előnye abban rejlik, hogy segít átalakítani egy bizonyos életformához rögzült magatartásmintát.

Vajon az e-mailek áradatának oka a levelezés illemszabályainak figyelmen kívül hagyása vagy a nem megfelelő munkaszervezés? Baydar Abdul Sahib minőségbiztosítási csoportvezető izgalmasnak nevezi a kezdeményezést, és nem is tartja megterhelőnek a vállalat, mivel az önkéntes alapon történik. „Számomra az e-mail elengedhetetlen eszköze a munkának, mivel olyan kollégákkal kell együtt dolgoznom, akik nem ebben az irodában dolgoznak, az ügyfelekről nem is beszélve. Lehetetlen lenne megoldani, hogy ötpercenként személyes megbeszéléseket tartunk minden felmerülő kérdésről. Erre egyszerűen nincsen idő.”

A szakszervezet helyiségében Mohand Chekal szakszervezeti vezető kételkedik az általa „kommunikációs blöff”-ként aposztrofált

kezdeményezés értelmében, mivel véleménye szerint az teljes mértékben elégtelen a munkavállalókra nehezedő pszichés nyomás enyhítésére. „Egy ilyen nap szervezése, nem csökkenti a munkaterhet, és egyáltalán nem enyhíti a munkáltatók által támasztott irreális elvárások miatt a munkavállalókra nehezedő nyomást.”

A Canon francia leányvállalatánál naponta 30 000 e-mailt küldenek a munkavállalók. Ezen a napon a szám 23 százalékkal csökkent.

(Le Monde Campus)

Abdelkader Abderrahmane

A mali tűzfészek: Bamako és ami azon túl van

Március 22-én a mali hadsereg Amadou Tourmani Touré elnök ellen államcsínyt hajtott végre. A katonai junta szerint a puccs hátterében az Azawad felszabadításáért küzdő Tuareg Mozgalom (MNLA) áll, amely Észak-Mali függetlenségéért harcol. Azóta ugyan felállítottak egy ideiglenes kormányt, az viszont tisztázatlan maradt, hogy tulajdonképpen ki is irányítja Malit. A helyzet csak romlik és az „Al-Kaida az iszlám Maghreb országaiban” (AQMI) és az Ansar Dine (a Hit őrzői elnevezésű iszlamista csoport) erői megerősítették jelenlétüket az északi régióban.

Sőt, mi több, néhány titkosszolgálati jelentés az Észak-Afrikai Al-Kaida és a nigériai terrorszervezet, a Boko Haram közötti erősödő kapcsolatról számolt be. Továbbá az MNLA, amely eredetileg a Bamakoval való békés megállapodásra törekedett a két csoport közötti ellentét csapdájába esett. Mindeközben az Ansar Dine és az Észak-Afrikai Al-Kaida erői megkezdték a több százéves UNESCO világörökségeknek, mauzóleumoknak, könyvtáraknak és mecseteknek a lerombolását. E mérhetetlen vandalizmus következtében, ami csak a tálibok által az afganisztáni hindu szentélyek

elpusztításához hasonlítható, felbecsülhetetlen értékű iszlám és afrikai műtárgyak vesznek oda mindörökre.

A válságban rossz szemmel nézik azt, hogy Algéria nem hajlandó katonai beavatkozásra, hiszen a régió meghatározó szereplőjeként és a legjobban felszerelt hadsereggel rendelkező államként könnyűszerrel bevonulhatna a Száhel-övezet tűzfészkebe és felmorzsolhatná az Észak-Afrikai Al-Kaida és az Ansar Dine terrorista és lázadó erőit. Néhány kormányzati tisztviselő és elemző ezek alapján azt feltételezi, hogy Algéria csak a szólamok szintjén támogatja a Száhel-övezeti terrorizmus elleni fellépést. Az algériai álláspont azonban világos. Történelmének ismerete alapján látható, hogy a hadműveletek indítását a be nem avatkozás elve alapján utasítja vissza kategorikusan, és egy párbeszédre keresztül megvalósuló békés megoldást tartana kívánatosnak. Valóban, Algéria 1962-es függetlenné válása óta mindig következetesen ragaszkodott ahhoz a doktrínához, miszerint el kell kerülni minden olyan katonai beavatkozást, amely nem saját függetlenségének megvédésére irányul. A történelem nagy súllyal esik latba Algéria geopolitikájában, hiszen a korábban hosszú időn keresztül szuverenitásától megfosztott, megszállt, gyarmatosított országgént Algéria hagyományosan elutasítja a más országok belügyeibe való beavatkozást.

A válságot elemezve más nézőpontból kell a helyzetet vizsgálnunk, és teljességében kell látnunk az összefüggéseket ahhoz, hogy megértsük, mi is forog kockán a Száhel-övezetben. A régió kirakósának darabjait még össze kell illeszteni ahhoz, hogy átlássuk a helyzetet és megértsük a mali válság lényegi összefüggéseit.

A történelem során a Száhel-övezet számos demográfiai, katonai, pénzügyi és vallási zavargás színteréül szolgált. Ezek általában különböző külső szereplők közötti bizonytalanságban, geopolitikai és stratégiai ellentétben csúcsosodtak ki. A Száhel-övezet számos államát Franciaország nem csak gyarmatosította, hanem még ma is politikai befolyása alatt tartja.

Továbbá ezen országok közül néhány igen gazdag természeti erőforrásokban és ásványokban, ezek közül csak néhány példa az urán és az arany. Nigéria a világ második legnagyobb urántermelője, Malit pedig Afrika harmadik legnagyobb aranykitermelőjeként tartják számon. Kiemelendő, hogy a hatalmas francia vállalat, az *Areva* az uránfeldolgozás tekintetében gyakorlatilag monopóliummal rendelkezik Nigériában. Az *Areva* az uránt két nigériai bányából nyeri, amelynek harmadát 2013-ra termelik ki. Hasonlóképp, a francia olajóriás a *Total* a Malitól nyugatra fekvő szomszédos Mauritániában két olajfúrótornyot tervez létesíteni.

Továbbá marad néhány kibúvó a Nyugat-afrikai Dzsiháds Egyeség Mozgalom terrorista csoport tekintetében is (a francia betűszó alapján a továbbiakban MUJAO). A száheli székhelyű mozgalom többször a figyelem középpontjába került az elmúlt évben véghezvitt négy, algériai vonatkozású támadás miatt. Csakugyan, először a tündüfi menekülttábor támadta meg, ahol három külföldi humanitárius munkást ejtett túsul, ezután Tamanrasset déli városrészében támadt meg rendőrségi barakkokat, végül hét algír diplomatát rabolt el áprilisban a mali Gao városából. Nemrégiben a MUJAO Ouarglában támadt meg rendőrségi barakkokat. Mindemellett a francia titkosszolgálat a DGSE (Külső Biztonsági Főigazgatóság) és a francia katonai titkosszolgálat a DRM (Katonai Hírszerzési Főigazgatóság) szerint az Észak-Afrikai Al-Kaida, a MUJAO és az Ansar Dine az utóbbi hónapokban pénzügyi támogatást kapott Katartól. Hasonló megfontolásból a mali források szerint a katari Vörös Félhold Észak-Maliban tartózkodik, hogy védje a MUJAO csoportot.

Továbbá Kadhafi zavaró tényező volt a francia külpolitika és a korábbi afrikai gyarmatok révén a francia gazdasági kapcsolatok számára. Az általa létrehozott és finanszírozott CEN-SAD-ba (Száhel-szaharai Államok Közössége) befektetett olajdollárok révén csökkenteni kívánta Párizs befolyását ezekben az országokban. Kadhafi megdöntését követően azonban

nagyrészt megfosztották a CEN-SAD-ot ettől a forrástól. Mindeközben Tripoli Párizs szövetségesevé vált, így Párizs folytathatja korábbi politikáját a Száhel-övezetben, nagyvállalatai felségterületén. Teheti mindezt Marokkó és Katar segítségével. Valóban, Rabat igyekszik vezetni és lehetőleg ellenőrizni a száheli csoportot. 2012. június elején a CEN-SAD államok külügyminiszterei Marokkóban találkoztak. Ez lehetőségül szolgált Rabatnak, hogy megerősítse azon törekvését, hogy a Száhel-övezetben vezető szerepet töltsön be, amely lehetőséget biztosítana Marokkó számára, hogy kellő támogatással bebetonozza vezető szerepét az észak-afrikai régióban. Végül, de nem utolsó sorban az új francia elnök, François Hollande megválasztása óta hirtelen felerősödtek a francia-mauritániai kapcsolatok, amely még szorosabb köteleket prognosztizál a jövőre nézve.

Most, hogy Marokkó, Franciaország régi szövetségese vezeti a CEN-SAD-ot, Párizs a korábbinál még közelebről tudja befolyása alatt tartani a Száhel-csoportot. Ez a stratégia a katari és talán más Öböl-államok által nyújtott pénzügyi támogatásának köszönhető. A pénzügyi támogatásért cserébe Párizs, mely szoros kapcsolatban áll Dohával, aktívan képes támogatni az öböl-országot a diplomáciai sikerért nemzetközi porondon folyó harc során. Fontos, hogy megjegyezzük, Katarnak 5% részesedése van a francia *Total* olajtársaságban, és 12,8%-ban részesedik a francia katonai és polgári repüléssel foglalkozó *Eads*-ben.

Továbbá a Száhel-övezetben a politikai jelenlétét erősítő Katar, amelyet szunnita muszlimok vezetnek, Irán egyre növekvő afrikai befolyását kívánja ellensúlyozni. Csakugyan, Irán az elmúlt években néhány nyugat-afrikai állammal, mint például Szenegállal szépen csendben szorosabbra fűzte gazdasági kötelekeit, nem utolsósorban azért, hogy elterjessze a síita iszlámot Afrikában. Fontos hangsúlyozni, hogy jelentős libanoni síita közösség él Nyugat-Afrikában, amely hatékonyan közvetíthetné a Teheránnak megfelelő üzeneteket.

Ennélfogva egy ilyen iráni stratégia ve-

szélyt hordoz magában az Öböl-államokra nézve a síita kisebbségek, Bahrein esetében a többség miatt, akik egy nap megdönthetik saját szunnita vezetőiket. Továbbá Iránnak, aki egyaránt ellensége Izraelnek és a Nyugatnak, szintén érdeke fűződik az afrikai urán megszerzéséhez, amely lehetővé tenné, hogy feltételezett nukleáris programját folytathassa. Mindemellett az Öböl-államok aggódnak, hogy egy mélyen beágyazódó síita jelenlét Afrikában valódi kihívást jelentene az olyan stratégiai jelentőségű politikai és gazdasági érdekekkel rendelkező országoknak, mint Franciaország, az Amerikai Egyesült Államok vagy Kína.

Továbbá tanúi lehetünk annak is, hogy egy politikai-gazdasági és stratégiai tengely formálódik a Száhel-övezetben Katar, Franciaország, az Amerikai Egyesült Államok és Marokkó részvételével. 2011-ben Marokkó megnyitotta guelmim-i katonai bázisát az amerikai katonaság előtt. Ezek a haderők a már egyébként is számottevő amerikai jelenlétet erősítik a Szaharától délre fekvő afrikai országokban, továbbá erősítik a régióban, pontosabban Szenegálban, Elefántcsontparton, Csádban, Gabonban és Dzsibutiban állomásozó francia katonai erőt is. Egy ilyen stratégiai előnnyel ez a szövetség könnyedén megerősítheti pozícióit és hamarosan a régió domináns erejévé válhat.

Ha közelről vizsgáljuk meg Afrika térképét és a CEN-SAD régiót, más következtetést vonhatunk le arról, hogy mi is forog kockán, nem csak Maliban, hanem az egész Száhel-övezetben, amely az Atlanti-óceántól egészen Szomália partjáig, a Vörös-tengerig terjed. Szintén fontos továbbá, hogy egy átfogó elemzés hosszú távú áttekintést kíván meg, amely a régió történelmét is behatóan vizsgálja.

Már 1910-ben egy keresztény misszionárius, Charles de Foucauld – aki több volt, mint hitértető – rávilágított a Száhel-övezet stratégiai jelentőségére és felhívta a francia kormány figyelmét a régió fontosságára. Azt tanácsolta a francia hadvezetésnek, hogy a véleménye szerint a nyugati civilizációra nyitottabb félé-

reket (a tuaregeket) fordítsa a (dél-mali afrikai) feketék ellen, hogy Franciaország ellenőrzése alá vonhassa a Száhel-övezetet.

Ez a régió tagadhatatlanul a különböző helyi és nemzetközi szereplők csatározásainak színteréül szolgált eddig különböző érdekek, de hasonló stratégiák mentén. A Száhel-övezet, amely számos helyi kockázatnak csomópontjaként szolgál, hosszú időre veszélyzóna maradhat, ahol Afrika vagy talán az egész világ történelme szempontjából fontos időszak fog formálódni.

Továbbá a katonai beavatkozás, ahogy ezt az afganisztáni helyzet is mutatja, csupán kismértékben tenné összetettebbé az ország és a régió helyzetét, és idézne elő drámai végjátékot. Kétségtelenül feltenné az i-re a pontot, és mindez olyan gyenge országokat érintene legjobban, mint Nigéria és Mauritánia. Továbbá az Észak-Maliban a gerillák elleni folytatott egyenlőtlen harcban bizonyosan több mint 3300 katonára lenne szükség, akiket a Nyugat-afrikai Államok Gazdasági Közössége (ECOWAS) tervez a régióba küldeni.

A mali válság megoldása mindemellett elsősorban Bamakóra marad, ahol a katonai szervezetnek és a politikai vezetőknek sürgető feladata, hogy rendezzék vitáikat annak érdekében, hogy fenntartható megoldást találjanak az észak-mali válságra, illetve hogy a közeljövőben elkerüljék a szeparatista mali állam létrejöttét. A válság sarkított, a jó és rossz harcára redukáló elemzése kétségtelenül félrevezető lenne, részben a sok különböző szereplő miatt.

Mindeközben, a mali és a Száhel-övezeti válság egészében véve egy nemzetközi gazdaságpolitikai, vallási és katonai erőfitogtatás felé tolódik el, amelynek leginkább az őslakos népesség eshet áldozatul.

Abdelkader Abderrahmane a CPRA (Konfliktusmegelőzési és Kockázatelemző Csoport) kutatója az Addisz-abebei etióp ISS-ben (Biztonsági Tanulmányok Intézménye).

(e-International Relations)

Vlagyimír Koszlovszkij

Demográfiai átalakulás: Oroszországban is probléma

A népesség elöregedése és a születések számának csökkenése mindeddig elsősorban a fejlett államok problémája volt. Ez azonban rövidesen megváltozhat. A 21. század végére egy nyugdíjasra kevesebb mint két adózó fizet majd be a nyugdíjpénztárba. Így hangzik az egész világra kiterjedő prognózis, még akkor is, ha a helyzet természetesen minden országban egy kicsit más.

Még Indiában és Kínában is erőteljes a népesség elöregedésének folyamata. Az elmúlt hatvan év demográfiai adatai alapján a Washington állambeli Seattle Egyetem szociológusai saját matematikai modellek segítségével végeztek számításokat a világ jövőbeni népességével kapcsolatban. Ebből kiderül, hogy 2100-ra a 80 év felettiek száma megsokszorozódik. Az Amerikai Egyesült Államokban egy nyugdíjasra már csak 1,8 adófizető jut majd. Európában, Kínában és Oroszországban egy nyugdíjast a pillanatnyilag 8 munkaképes korú polgár helyett 1,6 főnek kell majd eltartania, Indiában pedig kettőnek a 11 helyett.

A tudósok remélik, hogy végkövetkeztetések segítenek az országoknak, hogy szociális, demográfiai és nyugdíjpolitikájukat időben kidolgozhassák, átalakíthassák. A század végére a *Rosszjizskaja Gazeta* szakértői is a munkaidő és a nyugdíjkorhatár emelését jósolják az orosz állampolgároknak.

„Oroszországban, Indiában és Kínában épp az elkövetkezendő időszakban válhat akut problémává a népesség fiatal részének hiánya” – állítja Majras Tokszanbajeva, az össznépesség szociális és gazdasági problémáival foglalkozó intézet munkatársa.

Oroszország demográfiai csapdában?

„Oroszország munkaképes lakosságának vállát túlon túl nagy nyugdíjterher nyomja” – világít rá Darja Popova, a Szociálpolitika Független

Intézetének vezető tudományos munkatársa. „Ők gondoskodnak saját gyermekeik és idősebb rokonaik eltartásáról. Nálunk nagyon kevés az idősek ápolására, gondozására szolgáló intézmény, így az egész teher rendszerint a családra hárul. A fiatal nők ezért csak egy gyermeket hoznak a világra.

A felmérések ezzel szemben azt mutatják, hogy az oroszok többsége legalább két gyermeket szeretne, ezt azonban nem engedhetik meg maguknak. A modern nők számára ma már mások a körülmények: képzésük és karrierjük miatt – melyek a megfelelő megélhetési viszonyok megteremtéséhez fontosak – átlagosan 30 évesen szülnék először.”

Darja Popova nézete szerint a nyugati szakértők előrejelzése tehát helyes. Az ökonomiai létfeltételek és az értékrend megváltozása a családokban a gyermekszám csökkenéséhez vezet. A jobb orvosi ellátás hatására ezzel együtt emelkedik az életkor és az életminőség. A generációk egymáshoz való viszonya az idősebbek javára változik.

Az egész világra kiterjedő jelenség

Popova állítása szerint ez a tendencia minden országot érint, még ha a fejlődés különböző fázisaiban vannak is. Amíg Észak-Európa fejlettebb államaiban a hetvenes évek eleje óta küzdenek ezzel a problémával, a BRICS-államokban (Brazíliában, Oroszországban, Indiában, Kínában és Észak-Afrikában) azonban csak a 90-es évek óta. Az európai országokban a születési ráta 1,2 – 1,3 gyermek családonként. Oroszországban ez a szám 1,4 – 1,5 gyermekkel ugyan valamivel magasabb, mégsem elég ahhoz, hogy a születési arány a halálozási arány fölé kerüljön. Popova ezért arra következtet, hogy a munkaképes népesség száma csupán a migrációs mozgások által csökken, ill. nő érzékelhetően.

Más szakértők is hangsúlyozzák, hogy e probléma tekintetében nem egyedi esetről van szó. Ezen negatív folyamatok miatt a világ országainak már most fel kell erre készülniük. Egyes államok már el is kezdték, és megemelték a nyugdíjazáshoz szükséges munkaidőt.

Nyugaton hatalmas különbség van az állami és a magánnyugdíj-rendszer között, emiatt a ledolgozott évek száma alapvető jelentőségű. Oroszországban ez a gyakorlat csak most kerül bevezetésre. A nyugdíjjogosultsághoz jelenleg 5 év munkaidő is elegendő. Majras Tokszanbajeva nyilatkozata szerint a fejlett országokban ehhez legalább 30 év megszakítás nélküli munkaviszony szükséges.

A Nemzetközi Valutaalap (IMF) újabb és újabb kísérletet tett, hogy meggyőzze Oroszországot: a nyugdíjkorhatár felemelése elkerülhetetlen. Az IMF számításai szerint Oroszországban a bruttó

nemzeti össztermék nyolc százalékát használják fel a nyugdíjak kifizetésére. Az államháztartás nyugdíjfizetési kiadásai a demográfiai problémák következtében 2050-re megduplázódhatnak. Oroszországban mindezek ellenére továbbra sem tervezik a nyugdíjkorhatár felülvizsgálatát. Sok szakértő nem is gondolja, hogy ez valóban megoldandó probléma. Az illetékes minisztériumoknak már most ősszel elő kell terjeszteniük a kormánynak egy új koncepciót a nyugdíjreform megvalósítására.

(Süddeutsche Zeitung)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Kovács Dávid történész, Budapest
Csajághy György zenetanár, történész, Pécs
V. Molnár László történész, Budapest
Pap Krisztián könyvtáros, Budapest
Dr. Magyar Kálmán történész-régész,
 Kaposvár

Lengyel Ferenc szociálpedagógus,
 Sopron
M. Fazekas Ágnes tanársegéd, Jászberény
Kapronczay Károly történész, Budapest
Ferenczi Borbála szociológus, Budapest

Helyreigazítás

Ez évi (2012) 9. számunk egyik szerzője, Bereznay András kérésére közöljük, hogy adatait az *E számunk szerzői* rovatban hibásan közöltük. Helyesen így kellett volna szerepelnie: *Bereznay András* történelmi térképész, London.

TARTALOMJEGYZÉK

Kovács Dávid: Elidegenedés és utópizmus 1

SZÁZADOK

- Csajághy György*: Néhány nyelvi és ritmikai összefüggés a magyar népzeneben (Néhány nyelvi-zenei-ritmikai összefüggésű adalék a magyar őstörténet kutatásához) 18
- V. Molnár László*: Az „éjszaka cárja”, Grigorij Patyomkin (II. Katalin kegyencének karriertörténete) 33
- Pap Krisztián*: A német katonai felső vezetés 1938 és 1941 között (1. rész) Látványos győzelmek, konfliktusok és fatális tévedések (Egy megközelítési vázlat). 45
- Magyar Kálmán*: Rendszerváltás Somogyban I. Az ellenzéki (EKA) pártok megalakulásáról és a helyi pártalapítók 1988–1990 közötti szerepéről. 76

MŰHELY

- Lengyel Ferenc*: Kérdések és válaszok a történelem végéről 91
- M. Fazekas Ágnes*: Számítógép- és internethasználat tíz év tükrében 102

NAPLÓ ÉS KRITIKA

- Kapronczay Károly*: Halálos igazságkeresés. A szmolenszki tragédia, avagy Andrzej Przewoźnik emlékezete. 111
- Ferenczi Borbála*: Ugye mi jó barátok vagyunk?
Kálmán Kata, Móricz Zsigmond és a Csibe-ügy. 113

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

- Lena Schipper*: A piac evangéliuma (117) *Nathalie Quéruel*: 24 óra munka, semmi pihenés – az internetnek és a mobiltelefonnak köszönhetőn a munkavállalók folyamatosan terhelhetők (118) *Charles Moore*: Az iszlám fundamentalizmus bemutatása – személyes beszámoló alapján (121) *Nathalie Quéruel*: Egy e-mailmentes nap a Canon francia leányvállalatánál (122) *Abdelkader Abderrahmane*: A mali tűzfészek: Bamako és ami azon túl van (124) *Vlagyimír Koszlovszkij*: Demográfiai átalakulás: Oroszországban is probléma (127)

KÉPEK

Károlyi András grafikái

Pályázati felhívás

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és a Doktoranduszok Országos Szövetsége idén is **ismeretterjesztő cikkpályázatot** hirdet a doktoranduszi tanulmányaikat határainkon belül, valamint külföldön jelenleg folytató, tudományos fokozattal még nem rendelkező fiatal kutatóknak, hogy saját kutatásaikat, illetve azok tudományos háttérét és összefüggéseit közérthető módon közkinccsé tegyék.

A pályázatot három kategóriában lehet benyújtani:

- 1.) **Élet és Tudomány** kategória: a pályázók ebben a kategóriában a széles nagyközönség számára írott, figyelemfelkeltő, az Élet és Tudomány stílusában készülő népszerűsítő cikkel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 10–12 ezer n (szóközökkel). Ehhez 4–6 színes képet, ábrát, grafikont, illusztrációt is csatolni kell.
- 2.) **Természet Világa** kategória: itt a természettudományok és a műszaki tudományok iránt érdeklődő olvasók számára írott, figyelemfelkeltő, a Természet Világa stílusában készülő ismeretterjesztő közleménnyel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 15–18 ezer n (szóközökkel), amihez színes illusztráció is csatolandó.
- 3.) **Valóság** kategória: itt a társadalomtudományokhoz kapcsolódó, figyelemfelkeltő, a Valóság stílusában készülő cikkel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 35–40 ezer n (szóközökkel).

Pályázni csak eredeti, máshol még nem közölt, illetve máshova közlésre be nem küldött cikkel lehet. Mindhárom kategória első három helyezettje díjazásban részesül. Az egyes helyezések megoszthatók. A pályamunkákat egy nyomtatott kéziratos és négy elektronikus (CD) példányban kérjük kizárólag postai úton benyújtani. A képeket, illusztrációkat külön-külön képfájlban kell elmenteni, a szövegben csak az ábra helyét kérjük feltüntetni.

A díjazásban nem részesült, de közlésre alkalmas cikkeket – a szerzőikkel egyeztetett szerkesztés után – szintén megjelentethetjük. A pályázat beküldői a pályázaton való részvétellel egyben hozzájárulnak cikkük online közzétételéhez is a lapok internetes változatában.

A pályázat jeligés, kérjük, hogy a pályázó zárt, a jeligével ellátott borítékban mellékelje nevét, pontos laccímét, e-mail címét, telefonszámát, doktori iskolájának és vezető tanárának a nevét.

A pályamunkákat a TIT címére kérjük küldeni: Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 1088 Budapest, Bródy Sándor u. 16. A borítékra a feladó helyén csak a jeligét tüntessék fel, valamint írják rá: „Doktorandusz cikkpályázat” és a kategória nevét.

A pályázatok beérkezési határideje: **2012. november 26.**

